RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 285

ODJEL ZA FILOLOGIJU
KNJIGA 2.

UREDNIK:
AKADEMIK PETAR SKOK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ZAGREB

1951

TOMIKOVIĆEV »ŽIVOT PETRA VELIKOGA« I NJEGOV TALIJANSKI IZVORNIK

Napisao T. MATIĆ

POZNATO je, da su hrvatski književnici u našim zapadnim stranama, kada su poslije smrti sultana Sulejmana pod Sigetom (1566.) počeli u turskome carstvu izbijati prvi znaci opadanja, upirali oči u sjeverne slavenske države tješeći se nadom, da će se one, koje su tada u slavenskome svijetu jedine bile sačuvale svoju samostalnost, zaiteresovati za oslobođenje Balkana od Turaka. Koju godinu poslije Sigeta je pobjedu Zapada nad Turcima kod Lepanta (1571.) zanosno opjevao Zadranin Šime Budineo u parafrazi Mojsijeve himne, što ju je voda židovski zapjevao Bogu poslije prijelaza preko Crvenoga mora (Exodus, XV). Desetak godina poslije lepantske bitke proputovao je Splićanin Aleksandar Komulović, zadarski kanonik, kao papin vizitator, Macedoniju, Srbiju i Bugarsku: boraveći tri godine (1584.-1587.) u Turskoj među Slavenima istočnoga Balkana, Komulović je imao prilike vidjeti, kako je narod odan ruskome caru i upravo od njega očekuje oslobođenje ispod turskoga jarma, pa je zato u svome izvještaju svjetovao papi, da bi dobro bilo predobiti ruskoga cara za evropsku ligu protiv Turaka. Kada je malo zatim došlo do rata između Turaka i cara Rudolfa II., stigao je Komulović 1593. s preporukama i instrukcijama rimske kurije u Poljsku, ne bi li kralja Sigismunda nagovorio, da se pridruži vojni protiv sultana, a 1597. pošao je i u Moskvu, da u istome poslu pokuša sreću u cara Fjodora Ivanovića. Komulovićevo nastojanje nije donijelo ploda, no misao, da su upravo sjeverni Slaveni zvani, da skrše moć tursku, živjela je u nas i dalje. Ali jer je poslije smrti cara Fjodora († 1598.) Rusija proživljavala tešku unutrašnju krizu, nije se više u nas, barem u zapadnim stranama, očekivao od nje spas: u Gundulićevu *Osmanu* je poljski kraljević Vladislav protagonist u borbi protiv Polumjeseca. No kasnije, kada je Rusija za Romanovih, osobito za Petra Velikoga, silno ojačala, a Poljska uto već bila krenula nizbrdice, opet je u hrvatskim zapadnim stranama oživjela misao, da je u prvome redu car ruski zvan da slomi moć sultanovu.

Splitski vlastelin Jeronim Kavanjin, suvremenik Petra Velikoga, pun je nade, da turskom gospodstvu u Evropi nema više duga vijeka, pa u boj protiv Turčina poziva i cara njemačkoga i kralja francuskoga, a Konstantinov grad i njegovu krunu namjenjuje upravo Petru Velikomu,

»zlatnom orlu od sivera«, koji će se »vencem odit Konstant-gradu u slavnomu, pokli grabnu zvir zakoje«.[1] Petra Velikoga kao branioca kršćanstva od »turskoga zmaja« slavili su u to doba i u Dubrovniku: isusovac I. Gradić spjevao je 1710. *Plam sjeverski* »pjevanje u hvalu moškovskoga Veličanstva«, a koju godinu kasnije (1717.) je Dum Stijepo Rusić u pjesmi *Petar Aleksiović* slavio cara ruskoga kao »uzmnožnika prave vjere, cvijet i krunu najvišijeh kraljeva«.[2] I u sjevernim hrvatskim krajevima odjeknula je u to doba slava Petra Velikoga. U rukopisnom *Geniticon sive fatum ex nominibus ... Petri Alexievich, Moscorum imperatoris, Magnae Russiae monarchae* Vitezović poziva Petra, neka skrši silu tursku: *Exi, heros, rumpe Portam ...* - neka osvoji Carigrad: *I, o rex, ac Thracum metropolim vi imperes.*[3]

Misao, da je upravo Rusija zvana, da slomi tursko carstvo, nanovo je u nas jako izbila potkraj vlade Josipa II., kada je car sklopio s ruskom caricom Katarinom II. savez, kojemu je bila svrha potisnuti Turke iz Evrope. Tu akciju protiv Turaka je Ličanin J. Krmpotić opjevao u poznatim panegiričkim prigodnicama *Katarine II. i Jose II. put u Krim* (Beč 1788.) i *Pjesma vojvodam austrijanskim i rosijanskim* (1789.), a pobjeda. što ju je u tome ratu izvojevalo rusko oružje kod Očakova, odjeknula je i u Dubrovniku u pjesmi Đura Ferića *Uzetje Očakova.*

U toj rusofilskoj atmosferi potkraj osamnaestoga stoljeća, punoj nade u slom turskoga gospodstva u Evropi, nikla je i zamisao Osječanina Aleksandra Tomikovića, da Slavoniji dade knjigu o Petru Velikom, koji je Rusiju priveo u kolo velikih i snažnih evropskih država, koje su davale smjer međunarodnoj politici našega kontinenta.

Tomiković je nešto neobičnim putem došao do knjige i pera: u mladim danima je bio zaposlen u Đakovu u trgovačkoj radnji kao poslovni drug Osječanina Andrije Kambezija, i tu se usred trgovačkih posala porodila u njemu želja, da se odreče svijeta i uđe u franjevački red. Teologiju je učio u osječkome studium generale, a s proljeća 1770. poslale su ga starješine na dalje nauke u Rim.[4] Osim stručnoga teološkog studija zainteresovao se Tomiković i za talijansku književnost uopće, i taj interes nije se izgubio niti u kasnijim godinama, iako je Tomiković poslije povratka u zavičaj bio obilno zaposlen dužnostima u svome zvanju: bio je mnogo godina u Osijeku profesor i poslije direktor gimnazije, gvardijan osječkoga samostana, a jednom pače i starješina Kapistranske franjevačke provincije u Budimu.

Dva decenija poslije svojih studija u Rimu izdao je Tomiković u osječkoj Divaltovoj štampariji u ljetu 1791. dramu »*Josip poznan od svoje braće.* Izpivan od O. Aleksandra Tomikovića, franciskana države s.

[1] Matić, *Hrvatski književnici mletačke Dalmacije i život njihova doba.* Rad 231. str. 243-250.

[2] Deanović, *Odrazi talijanske akademije »degli Arcadi« preko Jadrana*, Rad, knj. 248, str. 84-86, i knj. 250, str. 109-111.

[3] Klaić, *Život i djela P. Rittera Vitezovića*, str. 256-259.

[4] Jakošić, *Scriptores Interamniae* (Građa II, 142).

Ivana Kapistrana. Prikazan štiocem za duhovnu zabavu.« Po naslovu knjige reklo bi se, da je to izvorni rad Tomikovićev, te je tek u naše dane utvrđeno, da je *Josip poznan od svoje braće* slobodan prijevod Metastasijeva oratorija *Giuseppe riconosciuto*,[5] da su dakle Tomiković i njegov zemljak Velikanović, objavljujući krajem osamnaestoga stoljeća prve hrvatske duhovne drame u Slavoniji, posizali za talijanskim izvornicima.

Ubrzo poslije toga ugledao je svijet 1794. u Osijeku »Život Petra Velikoga, cara Rusije, Izpisan od arkimandrije Antonije Katifora i treći put na svitlo dan u jezik talijanski, a sada prinešen u ilirički slavonski s malim nadodanjem od O. F. Aleksandra Tomikovića, franciskana države Kapistranske.«

Pisac talijanskoga djela o Petru Velikom, koje je Tomiković k nama presadio, Antonij Katifor, bio je Grk, svećenik Istočne crkve, no dobar poznavalac zapadne Evrope i njezina prosvjetnoga života. Roden u Zakintu, koji je tada pripadao Veneciji, Katifor je bio na naukama u grčkome institutu u Padovi i zatim u zavodu sv. Atanasija u Rimu. Vrativši se u zavičaj, zareden je za svećenika i domalo pozvan za profesora filozofije u Veneciju u Collegium Flanginianum, a usto je vršio i propovjedničku službu u hramu grčke crkvene općine S. Giorgio dei Greci. Želeći upoznati što bolje zapadnu Evropu, pošao je u Francusku i Nizozemsku, a odande je namislio poći u Rusiju, da upozna Petra Velikoga, no lađa, u koju se ukrcao, razbila se nedaleko od nizozemske obale, i tako je Katifor dospio u Amsterdam, gdje su mu svojski u pomoć pritekli tamošnji Židovi. Svojom učenosti svratio je Katifor na se pažnju princa d'Orange, a kažu, da ga je i pruski kralj Fridrik zvao k sebi, no Katifor se nije odazvao pozivu. Zadnje godine života proživio je kao protopop u Zakintu vršeći dužnosti svoje službe i baveći se naukom († 1763.).[6]

Posve je prirodno, da je poznavaocu i prijatelju kulture evropskoga Zapada moralo biti simpatično nastojanje Petra Velikoga, da Rusiju privede u kolo zapadne Evrope, i tako je Katifor, da i u Italiji pažnju intelektualaca svrati na markantnu ličnost ruskoga cara, napisao talijanskim jezikom i 1736. štampao u Veneciji knjigu o životu i vladalačkom radu Petra Velikoga. To djelo bilo u Italiji vrlo popularno te je doživjelo više izdanja, a godinu dana poslije prvoga talijanskoga izdanja štampan je u Veneciji i grčki prijevod.

Sveučilišna knjižnica u Zagrebu ima od Katiforova djela upravo treće izdanje, po kojemu veli Tomiković da je izradio svoj prijevod: »Vita di

[5] Kolendić, Tomikovićev »*Josip poznan*«, Прилози IX, 194-195.

[6] Sathas, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων ἀπό τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821), Atena 1868., str. 521-523. — O Katiforovu znanstvenom radu isp. E. Martini, *Textgeschichte der Bibliotheke des Photios* (Abhandlungen der philol.-hist. Klasse der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, XXVIII/VI, 123-126. Leipzig 1911).

Pietro il Grande, imperador della Russia, scritta dall' abbate[7] Antonio Catiforo. Edizione terza, riveduta ed accresciuta dall'Autore« (Venezia 1748). Sam naslov hrvatskoga prijevoda mogao bi zavesti čitaoca, da stvori sebi neispravan sud o prevodiočevu radu, jer po tome što je rečeno, da je Katiforov *Život Petra Velikoga* »*sada prinešen u ilirički slavonski s malim nadodanjem*«, moglo bi se misliti, da je Tomiković talijanski izvornik proširio svojim dodacima, a to bi bilo posve krivo: hrvatski prevodilac nije upravo ništa novo dodao, nego je naprotiv, kako ćemo vidjeti, štošta ispuštao, i to je ispuštanje često karakteristično za njegov odnos prema Katiforu. A što je u naslovu hrvatske knjige kazano »s malim nadodanjem«, nastalo je očito prema talijanskome »*edizione terza riveduta ed accresciuta dall' Autore*« i mislilo se time autorovo preradivanje i proširivanje ranijih izdanja, kako se to još jače ističe u državnom dopuštenju za štampanje rukopisa trećega izdanja - poznatome mletačkom »*Noi Riformatori dello Studio di Padova ...*« - naštampanome na kraju knjige (str. 360), gdje je izrijekom upravo rečeno, koliko je tekst novoga izdanja proširen dodacima: »*Vita di Pietro il Grande riveduta ed accresciuta dall' Autore*« *con alcune aggiunte di dieci fogli MSS.*«

U *Prefazione* je Katifor naznačio vrela, kojima se služio pišući knjigu knjigu o Petru Velikom. U prvom redu spominje djelo Engleza Giovanni Perri, koji sam o sebi veli, da je bio dvanaest godina u Rusiji u carevoj službi kao inžinir, no djelo njegovo ide samo do godine 1715., dakle ne kazuje ništa o zadnjem deceniju Petrova života. Drugo vrelo Katiforovo je knjiga nekoga njemačkoga anonima, pisana pet godina poslije Perrijeva djela, a njezin pisac o sebi kaže, da je bio neko vrijeme u Petrogradu opunomoćeni poslanik (residente - Tomiković veli: svevlastnik). I Perri i anonimni Nijemac bili su - veli Katifor - protestanti te u vjerskim stvarima nijesu umjeli sačuvati mirnu objektivnost, nego su drsko pisali o ruskoj crkvi, osobito o onim vjerskim pitanjima, u kojima se ruska crkva slaže s rimskom. Takvo je pisanje vrlo karakteristično, osobito ako se uzme u obzir, što Katiforov biograf Sathas priča o njemu, da je u mladim danima radi svojega vjerskog uvjerenja kriomice utekao iz rimskoga zavoda sv. Atanasija, te je do kraja života ostao vjeran Istočnoj crkvi. S protestantizmom simpatiziraju - kazuje dalje Katifor - također uspomene, što su 1725. štampane u Amsterdamu u četiri sveska, a pisac bi imao biti ruski plemić, barun Giovanni Nestesurano, no Katifor pravo ne vjeruje u to autorstvo.

Zanimljivo je, da je Tomiković ispustio gotovo sve, što je u Perrijevu i Nestesuranovu pisanju o Rusima, kako ga u predgovoru donosi Katifor, uvredljivo za Ruse ili očito neistinito. Pišući o Tatarima, podanicima

[7] Kako je poznato, talijanska riječ »abbate« označuje uopće svećenika, ali i redovničkoga starješinu u nekim crkvenim redovima, pa je Tomiković tu riječ shvatio u ovom posljednjem značenju i tako od Katifora protopopa („πρωτοπαπᾶς“) učinio »*arkimandriju*«.

ruskoga cara, Perri je pravoslavno klanjanje ikonama oštro pokudio kao »*perfidia ed ignoranza*« i za opreku tome sa simpatijom istakao, kako Tatari, koji su po vjeri nablizu muhamedovcima, imaju vrlo razborite nazore o Bogu, vječnom stvoritelju svega, koji daje život ljudima i kojemu se po smrti vraćaju svi, koji su čestito živjeli. Kada bi se Tatarima - veli dalje Perri - propovijedala onako čista vjera, kako je u Engleskoj propovijedaju anglikanski pastori, nema sumnje, da bi već bili prihvatili kršćanstvo ne samo Tatari, nego također Samojedi i drugi barbarski pogani u ruskim polarnim krajevima. Katifor je doduše odlučno odbio Perrijeve napadaje na »katolički kler crkve rimske i grčke«, no Tomiković je volio ispustiti i napadaje Perrijeve, a onda dakako i obranu Katiforovu. Isto je tako Tomiković mimoišao, što Katifor spominje da je Nestesurano, tragajući za porijeklom Rusâ, pisao o razlazu narodâ poslije općega potopa, a pogotovu što je napadao ne samo crkvene službenike - od monaha pa sve do patrijarha, kardinala i papa - nego također sakramente i obrede.[8] Nije Tomiković prenio u svoj prijevod niti mišljenja nekih interpreta Biblije, da ime Moskovitâ i Rusâ potječe od Mosocha, sina Jafetova (Geneza, gl. 10), i od Rosa, što ga Ezekijel (gl. 38) spominje u vezi s Mosochom i Tubalom, pa niti Nestesuranova pričanja, kako je došlo do pokrštenja Rusâ: Vladimir da je bio moćan vladar, pa da se zato oko njega sjatilo mnoštvo svećenika, koji su ga uvjeravali o potrebi, da u svojoj državi uredi bogoslužje, i svaki mu hvalio dogme svoje sekte. Već je Katifor odlučno odbio takvo shvaćanje, kojim se krštenje ruskoga vladara i naroda svodilo na »insinuazioni politiche di preti interessati od ambiziosi«, a Tomikoviću se činilo, da je bolje, da od toga svega ništa ne spomene svojim čitaocima.[9]

Katifor je imao vrlo dobro mišljenje o sposobnostima, opsežnom znanju i vladalačkome radu Petra Velikoga, a usto je rado isticao, kako je car sve to postigao samo svojim trudom, jer u mladosti se za njegov odgoj i obrazovanje nije nitko brinuo. Tomiković naprotiv nije volio spominjati nedostatke Petrova odgoja, jamačno mu se činilo, da bi to bila nelijepa sjena na sjajnome liku carevu, kako ga je on želio prikazati svojim čitaocima. Govoreći o osnutku petrogradske akademije nauka, Katifor je naročito istakao, kako je Petar Veliki, iako mu je odgoj u mladim danima bio vrlo loš *(»avea sortita una pessima educazione«)*, kasnije svojim neumornim radom i darovitošću bogato naknadio nedostatke odgoja *(»difetto dell' educazione«)*, te je upravo osnutkom akademije pokazao, kako je ispravno shvatio i ocijenio veliko značenje nauke u narodnom životu. U Tomikovićevu prijevodu je sve to ispušteno.[10] Dajući na kraju knjige opću karakteristiku carevu, Katifor veli, da je Petar bio u svoje doba najučeniji čovjek u cijeloj Rusiji,

[8] Catiforo o. c., 9-13 (Tomiković, VI-VII).
[9] Catiforo o. c., 17-20 (Tomiković 4 i 6).
[10] Catiforo o. c., 340-341 (Tomiković, 367).

iako nikada nije bio ni u kakoj višoj školi (*»senza aver nè pure studiata grammatica«*), pa da je kasnije kao vladar u svoju najbližu okolinu rado uzimao neobrazovane ljude iz najnižih društvenih redova, samo ako je vidio u njih sposobnosti: *»fece di un vilissimo pasticciere il principe Menzicof innalzandolo ai posti più sublimi dell' Impero Russiano, e di una misera contadina formò l'Imperatrice Catterina ...«* To je sve Tomiković ispustio.[11] - Naprotiv, gdje u Katifora nije bilo govora o slabijim momentima iz mladih dana cara i carice, gdje se pričalo samo o Menšikovu, kako je kao *»semplice pasticciere del reggio palazzo«* otkrio urotu protiv Petra i time stekao milost carevu, nije se Tomiković žacao iznijeti o priprostome porijeklu Menšikova i više, nego što je našao u svome talijanskom izvorniku, pričajući, kako je Menšikov »bio mladić rođen od priprostih roditelja i prodavao svakovrstne poslastice po sokaci od Moske pivajući i glasom svojim budeći ljude na kupovanje« i poslije istom došao u dvorsku službu.[12]

Ima i inače primjera, gdje je Tomiković brižno uklanjao iz svoje knjige sve, što bi moglo pred čitaocima možebiti potamniti sjaj carskoga dostojanstva Petrova. Tako je ispustio pače i ono, što Katifor veli, da je sam car rekao za sebe u Londonu: *»... preferir esso la carica di amiraglio della Gran Bretagna alla dignità di czar della Russia.«*[13] No osobito se čini da je Tomikoviću smetalo Katiforovo pričanje o nastojanju Petra Velikoga, da mu evropski vladari priznadu naslov *»imperator«*. Kada su opunomoćeni ministri stranih vlada, koji su se tada nalazili u Petrogradu, caru u ime svojih suverena čestitali na miru sklopljenome u Nystädtu, saopćio im je carev vicekancelar, da je Petar Veliki, zamoljen od senata, uzeo naslov imperatora, što su ga već ranije nosili ruski vladari, i u potvrdu tome je vicekancelar iznio pisma, koja su Petrovim predšasnicima pisali car Maksimilijan, vladari engleski i španjolski i Sinjorija mletačka. Osim toga je Petar Veliki, kazuje dalje Katifor, po svojim opunomoćenim ministrima od svih dvorova zatražio priznanje toga naslova (*»fece dimandar questo titolo in tutte le corti«*). Neki su ga vladari bez oklijevanja priznali (*»l'accordarono«*) - među prvima kralj pruski, sultan i republika Nizozemska - zatim redom i drugi vladari, a najposlije nakon nešto skanjivanja kraljevi švedski i danski. U Tomikovića nema o svemu tome ni riječi: očito mu se činilo, da bi se njegovih čitalaca nezgodno dojmilo, kada bi im se reklo, da je onakav vladar, kakav je bio Petar Veliki, tražio priznanje imperatorskoga naslova redom od svih evropskih vladara i vladarčića.[14]

Naprotiv, bez sumnje su obziri prema Habsburškoj carskoj kući potakli Tomikovića, da je iz Katiforova kazivanja o istrazi, provedenoj protiv Petrova sina Alekseja poslije njegova bijega iz Rusije, ispustio priznanje Aleksejevo, da ga je u Beču njegov pašanac car Karlo VI.,

[11] Catiforo o. c., 348-349 (Tomiković, 374-375).
[12] Catiforo o. c., 72 (Tomiković, 66-67).
[13] Catiforo o. c., 253 (Tomiković, 281).
[14] Catiforo o. c., 314-316 i 333-334 (Tomiković, 339, 359).

posavjetovavši se s princom Eugenom Savojskim i grofom Starhembergom, primio pod svoje okrilje, te je grof Schönborn uvjeravao Alekseja, da ga car ne će odnemariti, nego će mu pomoći, da poslije Petrove smrti zasjedne na rusko prijestolje.[15]

Zanimljivo je, da je hrvatski franjevac Tomiković izbjegavao svaku aluziju na nastojanje Zapadne crkve, da se Istočna crkva privede u uniju. Kada se Petar Veliki spremao, da iz Beča pođe u Italiju, činio je mletački senat pripreme, da sjajno dočeka cara, a nije u tome hotio zaostati niti papa: »... *colla speranza di tirare alla romana comunione l'unico sovrano ch' è rimasto alla chiesa greca.*« Toj motivaciji rimskih priprema nema traga u Tomikovića.[16] Još je u tome pogledu karakterističnije, na koji je način Tomiković okljaštrio Katiforovo pripovijedanje o boravku Petra Velikoga u Parizu g. 1717. Kako se car zanimao za naučne institucije, posjetio je tom prigodom i Sorbonnu, a profesori su ga dakako svečano dočekali i slaveći njegov vladalački rad spomenuli su mu, da bi samo još jedno valjalo da izvrši, eda svoje ime učini besmrtnim, - da rusku crkvu sjedini s katoličkom rimskom. Petar im je odgovorio, da bi želio znati, kako bi se mogla ostvariti »*una unione si salutevole*«, i zamolio je sorbonnske doktore, neka mu pismeno dadu svoje mišljenje o tome. Profesori su se dakako odazvali carevoj želji i već sutradan mu predali opsežnu latinsku promemoriju, koju Katifor donosi u talijanskom jeziku na str. 259-270 svojega djela pod natpisom »*Maniera di unire la Chiesa della Gran Russia colla Chiesa Latina*«. Spominjući prije svega, kako se ruska i rimska crkva gotovo u svemu slažu i vrlo su blizu jedna drugoj, izrijekom ističu sorbonnski doktori, da se ne treba bojati, da bi papa dirao u obrede i u disciplinu Istočne crkve: »... *siccome neppur noi temiamo, ch' ei abbia d'abrogare giammai le consuetudini nella Chiesa Gallicana ricevute, anzi diciamo, ch' ei nemmen possa tal cosa fare*« (str. 263). U duhu galikanske crkve tumači se i značenje rimskoga primata, pozivajući se pri tome na koncile u Konstanci i Baselu, na Bossueta i poznatu deklaraciju galikanskoga klera od g. 1682. i napokon na neprekidnu tradiciju same Sorbonne. Galikanskim shvaćanjem primata, po kojem papa jest vrhovni glavar cijele crkve, ali je u vjerskim poslovima određen općim crkvenim saborima, a nikako nema prava miješati se u vladarske svjetovne poslove, olakšalo bi se zbliženje ruske i rimske crkve. U Rimu je dobro poznato mišljenje galikanske crkve, ali u tome nitko ne vidi zapreke jedinstvu: »*perchè queste diversità di pareri non toccano la sostanza del primato romano, perciò nè noi rompiam con loro la pace, nè quelli con noi, ma tutti in una medesima comunione restiamo*« (str. 265). U drugoj prijepornoj točki crkvenoga nauka, u kojoj se razilaze ruska i rimska crkva, dokazuju sorbonnski doktori, da *filioque* u biti znači isto što i διὰ τοῦ υἱοῦ istočnih crkvenih otaca.

[15] Catiforo o. c., 283 (Tomiković, 300).
[16] Catiforo o. c., 96 (Tomiković 97).

Petar Veliki je, kazuje dalje Katifor, promemoriju pariske Sorbonne iznio pred ruske vladike i učene teologe *(»prelati e dottori russi«)*, ali dakako, kao i sva prijašnja nastojanja oko sjedinjenja crkava, nije ni Sorbonnina promemorija donijela ploda (str. 270-272).[17]

U Tomikovića je mjesto svega toga samo spomenuto (str. 287), da je Petar Veliki posjetio Sorbonnu »gdi je bio primit sa svim poštenjem od onih naučitelja i bogoslovaca« - i to je sve, o sjedinjenju crkava nema u hrvatskoj knjizi ni jedne riječi.

O odnosu Zapadne i Istočne crkve se u slavonskoj književnosti prije Tomikovića dosta pisalo: poznate su u jednu ruku pučke knjižice franjevaca Bačića, Vilova i Pavića, i u drugu ruku dogmatska i historijska razlaganja isusovaca Pejačevića i Kanižlića, namijenjena obrazovanome svijetu, a osobite je vrsti *Predika od jedinstva u krstjanstvu*, što ju je pred Marijom Terezijom izrekao ugledni bečki svećenik jozefinske struje A. Ružička prigodom ređenja fogaraškoga unijatskoga vladike, a k nama presadio ponajžešći pristaša jozefinizma među hrvatskim književnicima u Slavoniji, A. T. Blagojević. Zajednička je crta svim tim spisima nastojanje, da se približe obje crkve i utru putevi njihovu pomirenju, a o Istočnoj crkvi su ti katolički svećenici i redovnici bez izuzetka pisali mirno i koncilijantno.[18] I nehotice se čovjek pita, zašto se Tomiković, za razliku od tih starijih književnika svojega zavičaja, klonio pače i aluzija na sjedinjenje Istočne i Zapadne crkve i iz Katiforove knjige *ispustio sasvim promemoriju Sorbonninu*, iako je pisana vrlo trijezno i pomirljivo, kako je posve prirodno u spisu, što ga je ugledna visoka škola pariska predala caru ruskome, da ga predobije za misao sjedinjenja crkava. Moglo bi biti, da je Tomiković bio uvjeren, da je pisanje o uniji jalov posao, - već je fra A. Bačić, koji se prvi u Slavoniji dotakao toga pitanja, izrijekom istakao, da vjernici Istočne crkve odlučno odbijaju misao sjedinjenja s Rimom: »... tako da su naši hristjani običajni reći: Volijem se poturčit nego pošokčit.« Što više, nema sumnje, da je Tomiković u životu oko sebe imao i sam prilike vidjeti, da svako nastojanje oko unije - ma bilo i čisto teoretsko, književno - izaziva među domaćim pravoslavcima nepovjerenje i produbljuje jaz između njih i katoličke crkve. Da je tako doista bilo u Tomikovićevo doba, rječito svjedoče oštri napadaji na Blagojevićev prijevod Ružičkine propovijedi u rukopisu Z. Orfelina *Knjiga protiv papstva rimskago* i u srpskom prijevodu knjige N. Theotokisa Ἀπόκρισις ὀρθοδόξου τινός, a bit će također da je upravo Kanižlićev *Kamen pravi*

[17] U oficijelnom odgovoru na Sorbonninu promemoriju, sastavljenom od novgorodskoga arhiepiskopa Teofana Prokopoviča, koji je u ruskom visokom kleru simpatizirao s protestantskom strujom, govorilo se tek posve neodređeno o potrebi izmjene misli među teolozima. Kasnije je stigla također poruka od moskovskoga metropolita Stefana Javorskoga: on je izrijekom pohvalio razlaganja sorbonskih doktora, no nije hotio ništa određenije reći bez savjetovanja sa istočnim patrijarsima (isp. Haumant, La culture française en Russie 1700-1900, IIe éd., Paris 1913, 148-150).

[18] Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda* (Zagreb 1945.), 56-61.

smutnje velike potakao metropolita Stratimirovića, da se pobrine, kako bi se Srbi upoznali s Minijatovim djelom Πέτρα σκανδάλου, uperenim protiv Rima, - svakako je krajem osamnaestoga stoljeća V. Rakić u manastiru Feneku preveo to djelo na srpski.[19]

No mislim, da se ne ću prevariti, ako rečem, da je Tomiković ispuštajući u svome prijevodu Katiforova djela, ne samo što je u vjerskom pogledu moglo biti zazorno domaćim pravoslavcima, nego također sve, čime su se mogle povrijediti njihove nacionalno-političke simpatije za Rusiju i Petra Velikoga, bio vođen također željom, da ne odbije od svoje knjige pravoslavnih svojih zemljaka, koji su se radi predmeta obrađenoga u knjizi mogli za nju zainteresovati. Istina, Zaharija Orfelin bio je već prije napisao i u dva puta izdao (u Mlecima 1772. i u Petrogradu 1774.) opsežno Житие и славныя дела Государа Петра Великаго, dakako u nenarodnom jeziku tadašnje srpske književnosti, pa je upravo zato Tomiković mogao računati, da će po koji slavonski pravoslavac poseći za njegovom knjigom pisanom domaćim narodnim govorom, eda iz nje dozna štogod više o glasovitome caru velikoga pravoslavnog i slavenskog carstva. Na to upućuje jedna na oko sitna promjena, što ju je Tomiković učinio u Katiforovu predgovoru. Govoreći o tome, kako je u vrelima upotrebljenim za svoje djelo našao da je štošta napisano nepromišljeno i skandalozno, veli Katifor, da nije mogao »*libri aspersi per tutto di simili temerarie e scandalose proposizioni*« iznijeti pred *katoličkoga* čitaoca u vjernom prijevodu: »... *presentarli al lettore cattolico semplicemente tradotti.*« Mjesto toga rekao je Tomiković: »... nije bilo meni niti slobodno niti pristojno tako ih priprosto *častnomu* štiocu prikazati.«[20] Da nije doista mislio i na čitaoce izvan katoličkih redova, ne znam, zašto bi bio katolički franjevac »lettore cattolico« talijanskoga izvornika okrenuo u »časnoga štioca«.

Jezik Tomikovićeva prijevoda je narodna ikavska štokavština, što je bila u običaju u hrvatskih pisaca u Slavoniji prije Preporoda: kako Slavonija u to doba još nije imala ne znam kako izbrušene proze, nije čudo, da niti Tomikovićev prijevod ne teče uvijek glatko. Talijanski je original Tomiković prevodio dosta slobodno, no u prijevodu izbijaju dva znatna nedostatka. Povodeći se za Katiforom naš je prevodilac ruska imena ličnosti, mjesta i krajeva donosio u obliku potalijančenom, često zapravo iskrivljenom;: Kronshlott (tal. Cronslot, švedsko ime za Kronstadt); Kiovia (Chiovia = Kijev); Ukrania (Ucrania = Ukrajina); prema talijanskom imenu zemlje Svezia dao je Tomiković i narodu ime Sveci (gen. Sveka, dat. Svekom) i t. d. Čitaoci Tomikovićevi nijesu po svoj prilici toga nedostatka osjećali onako, kako bi se danas osjećao. Druga je nevolja u Tomikovićevu prijevodu, da je on katkada talijanski tekst posve krivo shvatio, što ne bismo očekivali od intelektualca, koji je poduže boravio na naucima u Rimu, n. pr.: non potendo Dio essere

[19] Ib. 56 i 59-60.
[20] Catiforo o. c., 12-13 (Tomiković, str. VII).

in veruna forma dipinto o rappresentato dagli uomini (10) — budući da se Bog na nijedan način prikazati ne može ljudma (VI); l'insolenza della guarniggione passò più oltre (88) — još je na dilje išla obijest oviju građana (86); ingannato dalle sue speranze (212) — privaren od svojih uhoda (235); non avendo in Amburgo potuto riuscire nel mestier di sensale (302) — ne mogući opametiti u Hamburgu (323) i sl.

*

I TAKO eto, iako Tomiković nije Katiforovu djelu dodao ništa od svoga, kako bi se moglo u prvi mah misliti po naslovu hrvatske knjige, ipak već i Tomikovićevo kljaštrenje i prekrajanje talijanskoga izvornika osvjetljuje njegove poglede na strujanja suvremenoga javnog života. Zahvaćen rusofilskom strujom svojega doba, koja je u savezu Josipa II. s ruskom caricom Katarinom II. vidjela navještaj skore propasti turskoga gospodstva na Balkanu, Tomiković se prevodeći Katiforovu knjigu brižno klonio svega, čime bi se mogli povrijediti nacionalni i vjerski osjećaji Rusâ, pa i domaćih slavonskih pravoslavaca, a osobito što bi moglo ma i najmanjom sjenkom zasjeniti sjajni lik Petra Velikoga. Pri tome je vrlo karakteristična crta, da je naš hrvatski franjevac bio u tome pogledu osjetljiviji i obzirniji od Katifora, koji je bio također osobiti štovalac ruskoga cara i usto svećenik Istočne crkve.

CESARE CANTÙ U ODNOSU PREMA HRVATIMA

Napisao MIRKO DEANOVIĆ

DODIRIMA između stranih književnosti i hrvatske književnosti obratila je naša nauka dosta pažnje, ali najviše s jednog gledišta. Nastojalo se osvijetliti one momente, koji naša ostvarenja povezuju sa stranim svijetom. Ali ti se vrlo složeni naši odnosi s kulturnim životom u ostaloj Evropi mogu promatrati i s drugog stajališta. Nas zanima i to, kakvim okom tuđi ljudi gledaju na Hrvate, kakav je stav pisaca s one strane naših granica, u kakvom svijetlu oni prikazuju naš narod i njegovo sudjelovanje u historičkom zbivanju. Prateći izbliza razvoj tih tuđih pogleda o nama, može se objasniti, kako je došlo do tih mišljenja. Na taj će se način moći točnije odrediti historička uloga, koju strani svijet daje Hrvatima u kolu naroda.

Može se kazati, da se kod nas sve do u najnovije doba nije pokazivalo dovoljno interesa za pitanje, što se u velikom svijetu misli o nama. Da nije bilo kod nas te nebrige, možda nas u inozemstvu ne bi tako slabo poznavali i tako malo i kojekako pisali o nama. Nekoć stranci našem narodu nijesu obraćali pažnju i stoga, što on dugo vremena nije imao svoje samostalne države ni samostalne uloge u svjetskim događajima. Podcjenjivali su nas, dok mi sa svoje strane nijesmo nalazili načina, da ispravimo pogrešne poglede. A ima i manjih naroda od našega, koji su bili bolje sreće te su stekli bolji glas u svijetu baš i stoga, što su vodili više računa o svom ugledu među narodima. Neki su od tih manjih naroda na pr. objavljivali i posebne naučne časopise na svjetskim jezicima u cilju da privuku pažnju na svoju problematiku. Vrijeme je da se naša istraživanja upute i u tom pravcu, kako bi se mogla dobiti jasna slika o pojavama, po kojima Hrvati ulaze u opću kulturnu povijest.

Odjek naše stvarnosti našao je u svijetu karakterističan izraz u stavu nekih stranih pisaca, koji su se interesirali za nas i nastojali nas upoznati s bilo kojeg razloga. U njihovim osvrtima ne ćemo doduše naći uvijek pravu sliku, ali je ipak od interesa da se vidi, iz kakve perspektive oni gledaju. Višeput je - nažalost - važniji glas od same istine.

I naše vjekovne kulturne dodire s Apeninskim poluotokom treba osvijetliti također i s te strane, pa će tada biti shvatljivije držanje talijanskog naroda prema njegovu prekomorskom susjedu. Neki su talijanski književnici jasno kazali, što znači Hrvat u očima njihovim, a što u očima

njihove sredine. Preko tih je pisaca višeput lik Hrvata ulazio u svjetsku književnost, i proučavajući njihov način pisanja, moći će se utvrditi i to, što su oni pridonijeli stvaranju općeg mišljenja o nama u kulturnom svijetu.

Poznato je, da su neki talijanski pisci bili u direktnim vezama s našim narodom. Osim najpoznatijih, kao što su Fortis, Mazzini, Tommaseo, ima još nekoliko književnika, koji zaslužuju posebnu pažnju. Svi su ti pisci interesantni s dva gledišta. S jedne strane, u njihovu se pisanju često odrazuju i pogledi sredine, a s druge strane, oni utječu na stvaranje javnog mišljenja. Jedan je od tih naših znanaca i Cesare Cantù. Da slika njegovih odnosa prema nama bude što potpunija, treba zahvatiti jednim pogledom ne samo njegov lični stav, nego i odjek njegova djela u hrvatskoj književnosti.

1

Cesare Cantù (1804-1895) ide u red onih talijanskih pisaca, koji se zanimaju za nas te zaslužuje našu pažnju, ma da on danas u Italiji ima samo historijsku važnost.

Sin seljačke obitelji iz okruga Como uvijek se ponosio svojim porijeklom, napadao je aristokraciju i isticao simpatije prema zdravim radničkim i seljačkim slojevima (»*Io sono un uomo del popolo, del popolo mangiai il pane, divisi gli stenti, e del popolo mi è rimasta sempre la buona volontà*«).[1] Nakon školovanja u Milanu postaje profesor u svom zavičaju i počinje se javljati historijskim raspravama. Kao patriot zatvoren je od austrijske policije i otpušten iz službe 1833. g. Živeći od pera ne prestaje pisati sve do svoje devedesete godine života. Bavi se i javnim radom, ali četrdeset i osme nije aktivan u oslobodilačkoj borbi, a pedeset i osme surađuje s nasljednikom Radetzkog, s nadvojvodom Maksimilijanom habsburškim, u nadi, da će pomoći domovini. Zato — kao »*austriacante*« - gubi povjerenje mnogih rodoljuba i, ma da je bio narodni poslanik u ujedinjenoj Italiji, ne igra uloge, ostaje osamljen, ogorčen, prgav »*come uomo mal contento e mal compreso, fuori e contro la società, in mezzo alla quale si trova*«.[2] Godine 1867. povlači se iz javnog života i od 1873. g. pa do smrti upravitelj je državnog arhiva u Milanu.

U svoje vrijeme Cantù, poligraf gvelfskog, Manzonijeva pravca, bio je uz Tommasea jedan između najplodnijih i najpopularnijih pisaca Ottocenta (»*io era l'autore più letto in Italia e il più utile*«). Šezdeset i šest godina on neprestano publicira, i objavio je 514 radova, od kojih neke u više knjiga i izdanja, a i u nekoliko prijevoda.[3] Bio je poznat

[1] P. Manfredi, *C. Cantù*. Torino 1905, 34.

[2] F. De Sanctis, »Una storia della letteratura italiana di C. Cantù« (1865), *Saggi e scritti critici*, III, Milano 1936, 266.

[3] *In morte di C. Cantù*. A. Vismara, »Bibliografia«. Milano 1890, 235-68.

ne samo u domovini i u Evropi, nego i u Americi, kao malo koji njegov zemljak. Postao je i počasni doktor praške universe. Baš je zbog svoje goleme produktivnosti došao na glas kao popularizator smjelih historijskih sinteza, kao romantični pripovjedač, publicist i autor poučnih knjižica za široke slojeve i omladinu. Pridonijela je njegovoj popularnosti i živa javna polemika u vezi s njegovom osobom.[4]

Kao historika u doba romantike privlači ga nepoznati slavenski svijet, onda u modi, te on u Južnim Slavenima vidi predstavnike te rase i nastoji ih upoznati. Prati i suvremena zbivanja kod nas i uzimlje stanovište također u aktualnim pitanjima u vezi s Hrvatima. Tolike njegove popularne publikacije morale su imati odjeka ne samo u Italiji u više generacija, nego i u inozemstvu. To je činjenica bez obzira na stručnu vrijednost njegova djela, koje se danas ne cijeni ni u Italiji.[5]

Nije zapravo poznavao nijedan slavenski jezik, nije upoznao direktno ni naš narod ni zemlju, ali se nastojao obavijestiti o tome što preko publikacija na svjetskim jezicima, što preko prijatelja i sumišljenika Tommasea i drugih naših znanaca u Italiji. Najprije se nekako orijentirao o suvremenim našim prilikama prevodeći Lamartinov *Voyage en Orient* (1832-1833), *Rimembranze di un viaggio in Oriente* (1835).

Da je još mlad nešto čitao o našem životu, jamačno u novinama, vidi se iz ove epizode, koju je zabilježio u svom *Romanzo autobiografico*. Godine je 1833. pjevačica Malibran tako zanijela kazališnu publiku u Milanu, da je ovom seljačkom sinu to bilo smiješno, i on s ironijom opisuje to ludovanje aristokracije, gradske mladeži i austrijskih oficira, zbog čega se u inozemstvu Italija smatra kao zemlja same zabave: »*L'inclita guarnigione austriaca stava tra i più assidui ammiratori, e in Ungheria, in Boemia, in Croazia, scrivevano che l'Italia serba incontestabile il vanto di avere insigni virtuosi, che i Lombardi pongono tutta l'anima loro in quei divertimenti, che la vera gloria di Milano è il Teatro della Scala ... Perchè i tiranni nulla amano meglio che di vedere i popoli distratti e divertirsi.*«[6]

Da vidimo, kako Cantù piše o nama u razmaku od više decenija u više svojih djela.[7]

Najprije se počeo baviti Slavenima u svom najvećem djelu *Storia Universale* (1838-1846). Namijenio ga je, kaže, talijanskoj omladini,

[4] *C. Cantù giudicato dall'età che fu sua.* Milano 1881, 2-87.

[5] B. Croce čak mu se izruguje u članku *La »dignità« storica*, gdje među ostalim kaže: »Quella *Storia universale* era, più che altro, un mobile di casa, che passava poi di casa in casa, nè più nè meno di un quadro di »natura morta« per stanza da pranzo. A leggerla e a impararvi, nessuno pensava«. *Teoria e storia della storiografia.* Bari 1941,[4] 301.

[6] P. Manfredi, o. c., 22-23.

[7] Nijesam mogao konsultirati ove njegove radove te ne znam, da li se i u njima osvrće na nas: »Tragitto da Venezia a Pola«, u *Mondo Illustrato*, I, 50, Torino 1847; *Le cinque giornate di Milano*, Venezia 1848; »I Balcani« u *Memorie dell'Istituto Lombardo*, XVII, Milano 1885.

ženama i širokim slojevima, koji se ne bave knjigom, i to ne samo radi njihove kulture, nego i radi moralnog i političkog odgoja, jer, ugledajući se u pragmatizam Guizota, on u povijesti traži i praktičnu pouku. Ta je golema »historijska enciklopedija« u 35 knjiga, živo pisana eklektička kompilacija, bila prvo djelo te vrste u Italiji; ma kakva ona bila, kaže Tommaseo, »*è un lavoro che all'Italia mancava*« (*Dizionario estetico*, II, 51). Daje vrlo mnogo građe i obavještenja, ali gotovo uvijek iz druge ruke i površno, tako da djelo nema pretenzija solidne, originalne sinteze. Ta se povijest mnogo čitala, gotovo pola vijeka, u trinaest talijanskih izdanja i u prijevodima na sedam jezika (tri francuska i španjolska, dva njemačka i portugalska, jedan poljski i madžarski), sve dok nije zastarjela unatoč svim autorovim dotjerivanjima novih izdanja. Ali već 1873. g. Francesco De Sanctis drži, da je ona »*quasi caduta nell'oblio*«.[8] I doista od 1890. g. ona više ne izlazi: završila je svoju ulogu kao i njen osamdesetgodišnji autor. To je već doba Rankeove *Weltgeschichte* (1881-1888). A Cantùovo se djelo nije moglo više održati u životu i stoga, što je i u talijanskoj historiografiji došlo do preokreta baš devedesetih godina, kada se, kaže Benedetto Croce, osjetila »*la larga e benefica efficacia esercitata dal marxismo sugli intelletti italiani tra il 1890 e il 1900. Per guella dottrina, penetrata nelle università insieme col giovane socialismo, gli studi storici furono ritolti alla incompetenza dei puri filologi e letterati, e dettero buoni frutti di storia economica, giuridica e sociale.*«[9]

Cantù piše kao polihistorik 18. v. i kao popularizator daje preglede povijesti pojedinih naroda. Uz politiku osvrće se i na ekonomsku i kulturnu povijest, ali odvojeno, i ne daje organsku sliku života, kako je želio. Taj svoj cilj ne ističe samo u predgovoru glavnog djela nego i u drugim radovima. Na pr. u svom pregledu *Storia della letteratura italiana* (1865) uvrstio je i sebe među talijanske historike i posvećuje sebi punih šest strana (u knjizi od 733 str.); tu on, četvrt vijeka kasnije, prenosi iz spomenutog predgovora svoje poglede na povijest: »*Cantù ebbe l'ardimento o la temerità di riassumere in una Storia Universale quel che sui singoli punti di essa aveano discusso e prenunziato nostrali e forestieri, e darvi non solo esterna simmetria, ma intima unità, seguitando il genere umano che tutto insieme migliora di continuo ...*«, *ali* na kraju ipak priznaje: *Italia spetta ancora lo storico, il quale la metta sulle vie che sole possono convenirsi all'avvenire*« (684-5, 690).

Bez perspektive je njegov prikaz slavenske prošlosti. Razvoj historije za nj zavisi od neumoljive sile napretka, koja pokreće čovječanstvo. Pod utjecajem Francuske revolucije daje prvenstveno značenje narodu iznad uloge vladara i ističe povezanost književnosti s historijskim zbi-

[8] »C. Cantù« u *Saggi e scritti critici*, VI, Milano 1938, 235, i u *La letteratura italiana nel secolo XIX*, lezione XV.

[9] *Materialismo storico ed economia marxista*. Bari 1927,[5] XIII.

vanjem: »*Se nelle mie storie vi è qualche novità, è l'aver considerato il popolo anzichè il re, osservati gli avvenimenti dalla Suburra più che dal Palatino.*«

Cantù piše svoju povijest baš u doba, kad Tommaseo prevodi naše narodne pjesme i sastavlja *Iskrice*, te nije slučaj da se pogledi dvaju prijatelja na slavenski svijet potpuno poklapaju. Sve, što je Cantù tada napisao u tom djelu o nama, ostavlja on nepromijenjeno i u daljim izdanjima, a ponavlja, vidjeli smo, to isto i gotovo do riječi čak i u drugim svojim djelima. U poglavlju o Slavenima (III, 65 i d.) govori i o njihovu jeziku, običajima i vjeri: »*... le razze slave, famiglia innumerevole, che stese il dominio dall'Adriatico al mar Glaciale, dal Baltico al Camsciatka, e la cui lingua oggi ancora è parlata da settanta milioni di persone nella Russia, Croazia, Boemia, Polonia, Illiria*«. A toj konstataciji dodaje Tommaseo i svoju realističku, političku refleksiju: »*... foss'anco lingua di popoli rozzi, da lei gioverebbe respirare quell'aura di vergine poesia che dalle lingue esce fecondatrice della futura lontanissima civiltà. Ma questo è ragionamento da pochi: io m'appiglio a ragione più palpabile, e dico: milioni d'uomini armati parlano questa lingua. Quando il cannone accompagna le canzoni d'un popolo, giova stare un poco a sentire quel ch'egli si canti*« (*Dizionario estetico*, II, 247).

U tom prikazu Slavena Cantù ne donosi novih pogleda, već prepričava i sintetizira pozivajući se na brojna djela Dobrovskog, Karamzina, Šafařika, Vuka, Glinke, Petersena, Gebharda, Kopitara, Eichhoffa i dr. A s Miklošićem se također dopisivao. To su po njegovim navodima izvori, kojima se poslužio za povijest Slavena, ali nije vjerojatno, da je mogao konsultirati svu tu literaturu u brzini, kojom je radio. To potvrđuje i činjenica, što u daljim izdanjima *Storia Universale* on popunjava tu bibliografiju najnovijim publikacijama, ali ipak ne mijenja teksta na osnovu novih rezultata. Stoga su sudovi o Slavenima ostali uvijek isti, uvijek romantični, ma da je on sam priređivao nova izdanja sve do 1890. godine.

Evo nekoliko primjera, kako on razlaže.

Slavenski jezici, kaže, na prvi pogled, čini se, da su tvrdi zbog njihovih konsonantskih grupa, dok naprotiv »*soavissima n'è la pronunzia, modulata in finissime variazioni, che mal si potrebbero colla scrittura fissare*« (III, 67). Pa odmah nastavlja hvaleći iznad svih naš jezik, koji su po Vuku onda zvali srpski: »*Principalmente il parlare dei Serbi, che corre al sud-est della Croazia, fra i Dalmati, nella Schiavonia, nella Bosnia e nella Serbia, è tra gli slavi il più sonoro e vigoroso; pieghevole all'accento della passione, maschio e sodo, popolare e forbito, ricchissimo nella sua grammatica, che non s'alterò coll'adottare assai voci germaniche, albanesi, ungare e turche.*« Ali sve to Cantù kaže iz druge ruke, on to nije mogao osjetiti ne poznavajući dovoljno jezik.

Slijedeći Herderovu koncepciju prikazuje u romantičnom vidu i našu »golubinju« ćud i običaje: »*... gente tranquilla, tutta lavoro e casa ... inoffensiva ai vicini, industre nei campi, ospitale, che chi partisse ad*

un viaggio, lasciava la porta schiusa, legna sul focolare, provigione nella dispensa; belli del resto quanto robusti, e mirabilmente snelli del corpo ... Come adesso, così allora il canto era per loro un bisogno.« Ali uz te pozitivne spominje i neke naše negativne strane: »*Eppure d'altra parte ci appaiono tremendi guerrieri ... A tale fierezza più che alle miti tradizioni corrispondono gli atti degli Slavi dopo che gl'incontra la storia europea; e conversa la stiva e la ronca in lancie e spade, vennero formidabili ai vicini, malevoli, scaltriti crudeli ... Tiranni domestici, nessuna pena infliggevano all'uccisore di una donna.*« Drži se tadašnje tradicije i u prikazivanju dolaska Slavena na jug: »*Tra gli Slavi illirici avevano preminenza i Crobati (!), cioè montanari, che verso il 625, alla guida di cinque fratelli, tolsero agli Avari il paese che dall' Adriatico sale sino al Montenegro e al Verbas influente della Sava.*« Površno i već onda netočno piše o našoj najstarijoj povijesti i kulturi, na pr. o Ćirilu i Metodiju, Krešimiru, pokrštenju i dr. Bili su mu nejasni pojmovi čak i o suvremenim odnosima između Slavena: »*Ora gli Slavi sono divisi in tre rami: Russi e Illirici; Polacchi, Boemi e Vendi; Lettoni e Lituani.*«

Čovjek svoga vremena, on ističe legendarnu borbu junačke Crne Gore, koje je povijest sva u njenim pjesmama, gdje »*fin le donne combattono*«, gdje je sramota umrijeti u krevetu. Zato su mu Crnogorci »*ombrosi della civiltà*«. Sličnim bojama i isto tako površno crta i Srbiju: »*Nella Serbia, tra dodicimila maomettani sono sparsi novecentomila cristiani, gente pia, dedita ai preti, sperante il regeneramento della religione, vivissima nelle amicizie; piena di venerazione alle donne, le quali, spaventate dal trattamento che i Turchi usano alle loro, furono eccitatrici di coraggio nella rivoluzione.*« Osvrće se i na uspjehe suvremenog ustanka 1883. g.: »*Milosc introdusse fabbriche, ponti, spedali, quarantene, posta, stamperia, liceo, scuole di lingua patria, carceri penitenziali ... ma la sua fierezza eccitò rivoluzione.*«

Ne bavi se posebno suvremenom poviješću Hrvata, koji tada nijesu imali svoje države, a nije nimalo originalan u kratkim osvrtima na tadašnje naše prilike, koje je dodao nekima od kasnijih izdanja.

Bit će dovoljni navedeni primjeri, da se vidi, što je Cantù tada znao i mislio o nama. Ako zaslužuje, da se zna i način, kako je on došao do tih pogleda, u ono doba običnih u Evropi, trebalo bi ih poreditì s mišljenjima prvih romantika (Dobrovskog, Šafařika, Mickiewicza i dr.). Svakako je on i s obzirom na Slavene crpao obavještenja iz obilne literature na zapadnim jezicima.

Tim svojim najpopularnijim djelom u brojnim izdanjima, u više od stotine tisuća primjeraka na osam jezika, jamačno je i on pridonio stvaranju mišljenja o nama i ostalim Slavenima u svijetu u drugoj polovini prošlog vijeka. Štoviše, on gotovo do riječi ponavlja tu istu sliku o nama u skraćenom obliku također i u svom pregledu *Compendio della storia universale.* Kako je ta knjiga (u dva izdanja, 1874, 1879) bila pristupačna i najširim slojevima društva, u njoj su mnogobrojni Tali-

jani barem nešto saznali o slavenskom svijetu i čuli koju ispravnu, dobru riječ posebno i o Hrvatima, o kojima je u Italiji u drugoj polovini 19. v. bio loš glas zbog žive uspomene na vojnike Radetzkoga.

Prvim je izdanjima *Storia Universale* autor dodao još i tri omašne knjige *Documenti alla Storia Universale*, u kojima je kao u antologiji sabrao spomenike i primjere za ilustraciju onoga, o čemu piše u samoj povijesti. U posljednjoj od te tri knjige, *Della letteratura, Discorsi ed esempi in appoggio alla Storia Universale*, Cantù ponavlja ili proširuje ono, što je već kazao u glavnom djelu. Cijelu trećinu tog sveska posvećuje narodnoj poeziji, osobito slavenskoj, a najviše našoj. I tu se pozivlje na mnoge strane pisce, na Herdera, Schlegela, Mme de Staël, Sismondija, Müllera, Vuka, Mickiewicza, Ecksteina, Eichhoffa, Talvijevu, Tommasea i dr. Prema ukusu vremena obraća osobitu važnost narodnoj poeziji: ona mu nije samo »*voce del popolo*«, nego je i stvaralački dio narodne povijesti i pouzdana historijska građa: »... *la letteratura non è solo appoggio, ma collaboratrice necessaria della storia, confermando, spiegando, sviluppando e i fatti e gl'intendimenti e le fantasie di una generazione o di una società; mezzo potentissimo di investigazione storica.*« Zato bi on htio »*rivelar l'indole d'un popolo per mezzo delle parole, come la storia fa per mezzo degli avvenimenti, e determinar le leggi del pensiero e del sentimento, cioè la psicologia d'una razza.*«[10] S istih razloga u narodnoj muzi nastoji »*intender le voci delle diverse nazioni a narrare da sé la storia popolare*« (III, 29). Zato su mu važne »*le ballate storiche, le biografie poetiche, che tutte insieme costituiscono la storia di quella popolazione*«. U poglavlju *Canti slavi* daje fantastičnu sliku Slavena na osnovu njihove poezije. Ne boji se panslavizma i predviđa budućnost naše rase u Evropi: »*Le genti slave occupano due terzi dell'Europa, eppure furono sì imperfettamente studiate ... Pieni di pastorale eroismo, gli Slavi potevano rappresentare sì gran porte nell'incivilimento del mondo, mentre invece, per la loro divisione, lasciarono assopite le insigni lor qualità, che ora, concentrate nell'immenso colosso della Russia, devono forse trasformare i destini dell'Europa*« *(III, 590-91)*. Navodi tu Šarafikove riječi o slavenskoj ženi i ovako nas karakterizira na osnovu naših pjesama: »... *le canzoni slave palesano una dolcezza patriarcale, un'innocenza quasi infantile, senza il movimento ardito che generò il romanzo cavalleresco e mosse la civiltà a produrre il feudalismo e quindi le moderne costituzioni. Tranquilli e contenti, gli Slavi, ricinti da populazioni conquistatrici e irrequiete, inciviliti dal cristianesimo, inclinarono anche nella poesia alla quiete; un far semplice, non geste romanzesche, non manìa d'avventure.*« U zanosnom prikazu naše narodne pjesme navodi primjere njena saživljavanja s prirodom, ali ni tu nije originalna njegova kritika. Kaže, da su prvi Kačić i Vuk sakupljali te pjesme »*che collocano la loro nazione fra le più poetiche d'Europa*«. Poznati su mu

[10] *Storia della letteratura italiana.* Firenze 1865, VI.

Jean Sbogar i *Smarra* od Nodiera, *La Guzla* od Mériméa s njegovim mistifikacijama, pa prijevodi Voïartove i druge francuske i njemačke publikacije toga vremena. Čudnovato je, da su mu tada izbjegla Fortisova djela.

U toj knjizi Cantù donosi i nekoliko primjera naših pjesama, a to su, čini se, naprosto prepričani tuđi prijevodi, ma da se on pozivlje i na originalno Vukovo izdanje (Leipzig 1823-1824). Pritom mu je pomogao i F. Miklošić (»*che ci fu cortese di consigli*«).[11] Uz neke su pjesme i tekstovi originala; na pr. uz *Fanciulla e il pesce* cijela pjesmica *Sidjela moma kraj mora.* Po načinu, kako prenosi izvorni tekst, vidi se, da ga ne razumije.[12] Evo Cantùove versije, koja se razlikuje od Vukove (I, br. 285); on sam kaže: »*Ne' vari dialetti ha molte varianti; noi diemmo la redazione illirica*«, t. j. iz naših zapadnih krajeva, jamačno primorskih. Sudeći po izrazu, rječniku, frazama i poredbama ovo bi mogla biti gradska prije negoli narodna balada:

Sidjela moma kraj mora
ter moru ovako govori:
Je li što šire od mora?
Je li što draže od brata?
Je li što slađe od meda?

Ribica glavu pomoli
ter momi ovako govori:
Šire nebo od mora,
draži dragi od brata,
slađi ljubac od meda.

A evo i Cantùov vjeran prijevod: »Una fanciulla seduta sulla spiaggia, così parlava: - Avvi cosa più vasta del mare? avvi cosa più cara d'un fratello? avvi cosa più dolce del miele? - Un pesciolino emerse dall' acque, e alla fanciulla rispose: - Il cielo è più vasto del mare; l'amante è più caro del fratello; il bacio è più dolce del miele.«

Ali Cantù je poznavao još i Vukovu dulju varijantu, jer u predgovoru te iste knjige (25) daje i njen prijevod (zatim ju je prepjevao i F. Pellegrini, *Canti popolari slavi*, Torino 1846).

Tu su još Cantùovi prijevodi dviju pjesmica.

JOVO E MARIA

Spirò un soffio che, traversando il piano, recò il profumo delle rose lontan lontano, fin nella tenda di Jovo.

[11] Nije se sačuvala njihova korespondencija, kako mi ljubazno javlja asistent E. Evangelisti, koji ju je tražio u Ambrosiani u Milanu; uništena su iz opreza pred ondašnjom policijom sva Cantùova pisma do 1848. V. i T. Maretić, »Život i književni rad F. Miklošića«, *Rad* 112, 1892, A. Trstenjak i M. Murko, *Letopis Matice slovenske* 1882-83, 6-20. Miklošić je 1836-42. putovao po Italiji.

[12] Sidjela moma krai mora / Ter moru ovako govori: / Je li slo sire od mora? / Je li slo drazdje od brata? / Je li slo sladje od meda? / Ribica glavu pomoli, / Ter momi ovaco govori: / Sirje nebo od mora, / Drazdje dragi od brata / Sladji ljubac od meda. Str. 594. - Za sve te jezične griješke nije mogao biti odgovoran sam slagar. Po priopćenju prof. T. Čubelića te versije nema u štampanim zbirkama. Nije Vukova ni versija Đ. Ferića, *Ad clariss. virum J. Muller epistola*, Ragusa 1808, 38-39. Tu istu versiju preveo je u deset stihova i Felice Uda, iz Sardinije (1832-1900), kritičar: »La fanciulla e il pesce«, Canto slavo, u *Melodie intime*, Milano 1877, 359, na što me upozorio sveuč. predavač I. Frangeš.

Colà stavano seduti Jovo e Maria. Jovo scriveva, Maria ricamava. Già l'inchiostro e la carta eransi esauriti sotto la mano di Jovo; già Maria aveva finito di svolgere il gomitolo del filo d'oro, che mescolava alla sua trama.

Allora sospesero il lavoro, e Jovo disse a Maria: — È vero, amor mio, che la mia anima piace alla tua, e che su questa mano godi appoggiarti?

— Sì (rispose Maria con soave voce); sì, sulla fede e sull'onor mio, l'anima tua, o carissimo fra gli uomini, io preferisco a ciascuno de'miei quattro fratelli, e anche a tutti quattro insieme. La tua mano guerresca è dolce alla mia femminea mano, più dolce che i morbidi cuscini ricamati dalle fate.

To je Vukova (I, br. 287):

JOVO I MARIJA

(Sarajevska)

Vjetar ružu uz polje nosaše,
na Jovov je šator nanosaše,
gdjeno Jovo sa Marijom bješe;
Jovo piše a Marija veze;
nesta Jovu mrka murećepa
a Mariji zlata žeženoga,
onda Jovo Mari govoraše:
»Oj Marija, draga dušo moja!
»Je li tebi mila moja duša?
»Je l'ti tvrda moja desna ruka?«
Mara njemu tiho odgovara:
»Vjeruj Jovo, i srce i dušo!
»Draža mi je, dragi, tvoja duša,
»nego moja sva četiri brata;
»mekša mi je tvoja desna ruka,
»neg' četiri najmekša jastuka«.

Preveo je vjerno, ali je efekat oslabio time, što je jedri stvarni stil zamijenio pripovjedačkim.

Treća je

INVITO A FANCIULLA

Vieni, dolce amica; l'accordo t'invita, ti chiama l'ora de' soavi baci. Qual sarà il luogo scelto da noi? il tuo giardino o il mio? l'ombra del tuo rosaio o del mio? Qui o là ciascuno prenderà te per rosa, prenderà me per l'insetto che le ronza attorno; e nessuno dubiterà ch'io stia con una vaga fanciulla.

I to je Vukova (I, br. 485):

AJDE, DUŠO, DA SE MILUJEMO

Ajde, dušo, da se milujemo,
gdi reknemo, da se sastanemo:
Il' u tvome, il' u mome dvoru;
il' u tvojoj, il' u mojoj bašči;
. . . . . .
Stvor'se, dušo, u gradini ružom,
ja ću s' stvorit' u bela leptira,
pa ću pasti na rumenu ružu;
reći ćedu izokola ljudi,
da ja grizem u gradini ružu,
a ja ljubim potajno devojku.

U Cantùa nema srednjeg dijela pjesme, sedam stihova, gdje je još jedna poredba s kalfom, koji jede alvu; jamačno mu je izvor bio ta kraća varijanta, jer nije vjerojatno, da je on sam izostavio tu poredbu stoga, što mu se nije svidjela. Ovaj je prijevod još lošiji od prva dva

opet zbog suvišnih umetaka rođenog pripovjedača. I ovaj je treći primjer također gradskog porijekla, bećarska pjesma, pa je po tom i sam Cantùov izbor karakterističan za ukus talijanskog romantika.

Iza ženskih prikazuje Cantù naše muške pjesme. Uz portret Kraljevića Marka daje i neke pjesme o njemu, a zatim i kosovske, sve u Tommaseovu prijevodu u prozi, koji izrijekom hvali (»*Qualora le ebbi di tal mano, non potevo sperarne migliori*«). Iz te pjesničke emanacije naših narodnih težnja moralist Cantù, prije ujedinjenja Talijana, izvodi i pouku, slično kao i njegov sumišljenik Tommaseo: to treba da bude primjer još neoslobođenim narodima, kako se ne smiju pomiriti sa sudbinom ni odabrati udobniji put manjeg otpora (... »*nulla sperino più quelli, fra cui l'indifferenza egoista con sue fredde ali spazzò fin le memorie*«, 597).

Poslužio se i drugim, već gotovim tuđim prijevodima naših pjesama.

Na koncu prenosi dva prijevoda suvremenog pripovjedača Tommasa Guerrazzija, najboljeg manzonijevca i borbenog revolucionarca, koji se također u romantičnom zanosu zanimao za našu poeziju. Guerrazzi je u svojim *Scritti* (1847, II. izd. 1851), pet godina nakon izlaska Tommaseove zbirke *Canti toscani, corsi, greci, illirici* (1842), objavio »*due canti slavi*«, pri čemu su mu pomogli tuđi prijevodi i prijatelj Tommaseo.[13] Kako u Zagrebu nema te Guerrazzijeve knjige i kako mi nije pošlo za rukom da nađem izvorni tekst tih pjesama, prenosim ovdje prijevode, da se vidi, kakvi su, i da budu pristupačniji onima, koji se bave odjekom naše poezije u inozemstvu.

IL BANNO DI CROAZIA

Canto slavo

Ci era una volta un Banno nella Croazia, cieco dall'occhio diritto e sordo dall'orecchio sinistro; e con l'occhio diritto guardava la miseria del suo popolo, coll'orecchio sinistro ascoltava le querimonie dei vaivodi; e chi possedeva copia di sostanza era accusato, e chi accusato moriva: così fece mozzare il capo a Umanai bei e al vaivoda Zambolic, e s'impadronì dei loro tesori. Dio alla perfine corrucciato dei suoi tanti delitti, mandò i fantasimi a tormentarlo ne' sogni; e tutte le notti appiè del letto egli vedeva sù dritti Umanai e Zambolic che stavano a guardarlo fissamente con occhi spenti e lividi. All' ora poi in cui le stelle cominciano a impallidire, e il cielo si tinge in leggerissimo vermiglio dalla plaga di Oriente, cosa spaventevole a raccontarsi, i due fantasimi s'inchinavano quasi a salutarlo per ischerno, e i capi loro squilibrati cadevano e

[13] U predgovoru svojih *Scritti*, Firenze 1847, 408, kaže, kako uz pomoć prijateljâ namjerava izdati zajedno »*le principali liriche di tutti i popoli*«, među kojima uz primjere iz Homera, Schillera, Blacasseta, navodi također i naš *Eiduco moribondo*: on u svim tim glasovima osjeća »*quasi una fratellanza*« i vidi, kako je pjesnik »*il capitano, il legislatore e il rigeneratore dei popoli*«.

rotolavano giù pel tappeto. Allora il Banno poteva dormire. - Certa notte, notte fredda d'inverno, Umanai parlò e disse: - Da gran tempo noi ti salutiamo; perchè non ci ricambi il saluto?« Allora il Banno si levò tutto tremante, e mentre s'inchinava per salutare, la testa gli cadde e rotolò sul tappeto.

EIDUCO MORIBONDO

Canto slavo

A me, antica aquila bianca ... a me ... io sono Gabriello Zapol, che ti ha nudrito sovente con la carne dei Panduri miei nemici. Io sono ferito; — mi sento morire, ma prima di dare ai tuoi aquilotti il mio gran cuore, rendimi, ti prego, un gran favore. Prendi nei tuoi artigli il mio zaino vuoto e portalo a Giorgio mio fratello, perchè mi vendichi. Nel mio zaino erano dodici cartocci, e tu vedi là dodici Panduri distesi morti intorno a me; ma ne vennero tredici, e il tredicesimo, il cordardo Borzai, mi percosse dalle spalle. Prendi, antica aquila bianca, nei tuoi artigli questo lino ricamato e portalo alla bella Kava perchè mi pianga. — E l'aquila portò lo zaino vuoto al fratello Giorgio e lo rinvenne ebbro di acqua arzente; e portò il lino ricamato alla bella Kava e la incontrò che andava a nozze con Borzai.

Ne poznavajući jezika, Guerrazzi je upotrebio tude, valjda i skraćene prijevode, pa se jamačno u tom prepričavanju još i više udaljio od originala. Prva bi lako mogla biti i narodna pripovijest (v. R. Strohal, *Odabrane hrvatske narodne pripovijetke*, 1931), a po svom sadržaju *Hajduk na umoru* podsjeća na neke dijelove u pjesmama o Mihovilu Tomiću (Mijatu) i nekim drugim hajducima (po priopćenju T. Čubelića).

Kako se Cantùovo zanimanje za pjesničko iživljavanje našega naroda, vidjeli smo, nije ograničilo na same književne momente, on u svim tim stihovima nalazi odraz historičkih zbivanja i težnja. Zato uz narodne pjesme dodaje, zbog samog sadržaja, još i prijevod Utješenovićeve ode *Jeka od Balkana*, koja je onda privukla na se veliku pažnju. I time je Cantù pokazao shvaćanja za našu narodnu i socijalnu borbu. Tekst je vjerojatno dobio od Tommasea, jer on tada nije još bio u ličnim vezama s našim ljudima, niti je čitao *Danicu ilirsku* (1842) ni *Augsburger Zeitung*, gdje je odmah Imbro Tkalac uz original objavio i svoj prijevod (*Успомене*, I, 191).

Već kao starac, u osamdeset i petoj godini života, Cantù se ponovo vraća na tu svoju zbirku priloga, koju popunjenu objavljuje pred smrt pod naslovom *Della letteratura delle nazioni* (I-II, 1889-1891). Kao nepopravljiv i »*ultimo romantico*« (kako je 1893. g. sam sebe nazvao) - »*bastonato, torturato, crocifisso*«[14] - ostao je do kraja vjeran svojim pogledima i ne mijenja u tekstu svoje izvode, koji su tada, deve-

[14] G. A. Borgese, *Storia della critica romantica in Italia*. Milano 1920,[2] 217.

desetih godina, bili uistinu već anahronizam. Ne mijenja ni svoj opći stav prema nama i dodaje samo neke novije publikacije (C. Robert, G. Chiudina, G. Barbanti Brodano, F. Pellegrini i dr.). Sada spominje i Fortisov *Viaggio* i njegov prijevod »Hasanaginice«. Dodaje na pr. i ovu konstataciju, u kojoj Dalmatince ponovo ubraja među Južne Slavene, »jugo-slavi«: »*I canti slavi sono comuni a tutti gli jugo-slavi, Dalmati, Sloveni, Croati, Bosniaci, Erzegovini, Montenegrini, Bulgari, con varietà di forma, ma fondo comune di idee simboliche, d' invenzioni romanzesche, di superstizioni*« (598). Slučajno je tu omaškom izostavio Srbe, koje inače često spominje. I u prikazu slavenske poezije daje prednost našoj (od 41 strane posvećuje joj 23), ali ni sad ne daje ništa novo ni svoje, već naprosto izlaže predmet prenoseći poznata tuđa mišljenja. Hvali i neke srpske pisce: Obradovića, Radičevića, Njegoša, Daničića, a ističe i težnje još živog Strossmayera, koji »*adopera tutta la potenza del suo ingegno e della sua volontà e le ricchezze del vescovado a resuscitare e diffondere la nazionalità croata colla storia e letteratura, estese a tutta la stirpe jugo-slava, e riconciliare la Chiesa greca colla latina*«.

Iz tih prijevoda dvadesetak pjesama i njihovih komentara čitalac dobiva nekakvu sliku o našoj narodnoj poeziji, zapravo više o njihovu sadržaju negoli o samoj poeziji. Cantù nije kritik. Vidjeli smo, kako on odvaja sadržaj od forme i kako su mu najvažniji sam predmet i pouka. Zato ga više privlače naše muške negoli ženske pjesme. Uostalom, ne poznavajući jezik, on nije ni mogao osjetiti njihov direktan dodir ni doživjeti njihovu poeziju. Zato je sve to živahno i toplo pisana kompilacija okorjelog i diletantističkog romantika. I tu je Cantù ostao popularizator.

Dok su još izlazili prvi svesci prvog izdanja *Storia Universale*, Cantù i njegov brat surađuju u jednoj našoj publikaciji. Dubrovački knjižar Petar F. Martecchini, sin Antuna, koji se doselio iz Mletaka, bio je još talijanski orijentiran i priredio je 1841. g. u svojoj štampariji luksusan, ilustrirani zbornik prikaza dubrovačkih pisaca, *Galleria di Ragusei illustri* in folio. Da uzmogne ostvariti tu zamisao, Martecchini je uz domaće pisce, Kazalija, I. A. Kaznačića, Pucića i Tommasea, pribavio (preko ovog posljednjeg) i suradnju nekih talijanskih pisaca, među kojima su bili braća Cantù, Dall'Ongaro, Carrer i dr. Ali Cantù je bio veoma zaposlen oko svoje povijesti, i Tommaseo ga je morao požurivati, da pošalje obećani portret Rudže Boškovića; zato mu 26. XI. 1840. piše iz Mletaka: »*Martecchini mi prega di pregarvi della vita del Boscovich, la quale gli preme. Consolatelo pover'uomo*«.[15] I taj je prikaz Boškovića kompilacija, u kojoj L. Zore, prevodeći ju (*Slovinac* V, 1882), mijenja neke pretjerane aluzije u vezi s Italijom. Takva su i dva priloga Cantùova brata Ignazia[16] u tom zborniku o Iliji Crijeviću (Cerva) i Sabu

[15] *Il primo esilio di N. Tommaseo.* Lettere di lui a C. Cantù, a cura di E. Verga. Milano 1904, 231.

[16] G. Mazzoni, *L'Ottocento*, II, Milano 1934,[3] 897.

Slade (Dolci). Tu Ignazio prikazuje u prilog našem jeziku polemiku oko Sladina djela *De illyricae linguae vetustate et amplitudine* (1754). Na taj je način izdavaču Martecchiniju pošlo za rukom da prije nacionalne borbe okupi ujedno suradnike s obje strane Jadrana i da učini reklamu svojoj radnji, a i samom Dubrovniku, koji je već gledao na nova žarišta kulture Hrvata i Srba (baš mu te godine dolazi u pohode Gaj, koga su pretekli Vuk 1838. i Trnski 1839.).

Na devetom kongresu talijanskih historika 1847. g. u Mlecima Cantù se lično upoznao i s arheologom Franom Carrarom iz Splita, nakon čijeg je predavanja u polemici s njim pokazao svoje zanimanje i za solinske starine.[17]

Dolazi on i u direktan dodir s nama. Na svojim propagandnim putovanjima 1846. g. došao je u Trst. Našao se među izletnicima, koji su išli iz Mletaka, da sa Tršćanima zajedno porade, kako bi se uskladili interesi i ublažili stari antagonizmi između tih dviju trgovačkih luka suparnica. O tom zborovanju piše Cantù u spomenutom tršćanskom listu *La favilla;* i sinula mu je pritom vidovita misao, zaletjelo mu se pero, tako da je austrijska cenzura morala oklaštriti njegove riječi. Predvidio je budućnost Trsta kao prirodne izlazne luke buduće jugoslavenske države i nazvao ga »*il porto della futura* Slavia«, a to je cenzura izbrisala.[18] Tako je on mislio, da će se najbolje riješiti ne samo onaj spor, nego i mnogo važnije pitanje; to nije bila samo ekonomska već i politička koncepcija problema, koji je ostao aktualan više od stotinu godina nakon toga. - Ali pošto se Italija ujedinila, a Trst ostao pod Austrijom, i pošto nije došlo do jugoslavenske države, Cantù četvrt vijeka kasnije ubraja i Tršćane među Talijane, i to usput u djelu *Buon senso e buon cuore* (1870): »*I Triestini, i Trentini, i cittadini di San Marino, della Corsica, del Canton Ticino sono tutti di nazione italiana, eppure appartengono a stati diversi*« (292). Pa ipak ni tada nije šoven i ne spominje tu ni Istru ni Rijeku ni Dalmaciju, iako se još od 1866. g. širila struja iredentizma za pripojenje tih krajeva Italiji, iako je bio i u ličnim vezama s nekim talijanskim piscima iz naših strana (na pr. s Paolom Mazzoleni iz Šibenika). I mnogi su drugi Talijani tada mislili kao Cantù. Još jedan suradnik lista *La favilla*, Pacifico Valussi, u svojoj brošuri *L'Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell'Italia* (1871, 108) predviđa na pr. tada sličnu sudbinu Dalmacije: »... *la Dalmazia destinata a diventar la costa marittima portuosa della futura ed ormai non molto più lontana Jugoslavia*«.[19] Valussi je dakle očekivao uskoro ono, što će se ostvariti tek pola vijeka kasnije, 1918. godine.

Pošto je dovršio svoju *Storia Universale*, Cantù se i kasnije osvrće na nas. To mu je glavno djelo poslužilo kao riznica - »*come un arsenale*

[17] A. Baiamonti, *F. Carrara.* Spalato 1854, 39.
[18] A. Vivante, *Irredentismo adriatico.* (Firenze 1912), II. izd. 1945, 107.
[19] G. Prezzolini, *La Dalmazia.* Firenze 1915, 37-38.

immenso« (F. De Sanctis) - odakle su potekle mnoge druge knjige, koje imaju karakter radova pisanih iz nužde, zbog kruha. On je to i sam priznavao, na pr. u predgovoru u svom udžbeniku *Storia della letteratura italiana* (1865), gdje kaže: »*La Storia della letteratura latina, come la presente, compaginammo con lavori nostri precedenti*«. Četiri godine nakon zadnjeg sveska te opće povijesti objavljuje novi sintetički prikaz povijesti posljednje stotine godina, *Storia di cento anni, 1750-1850* (I-III, 1851). U tom je razdoblju doživio velike događaje i promjene četrdeset i osme i četrdeset i devete, te sada s nekom zabrinutošću gleda na panslavistički pokret »*di 78 milioni di Slavi*«, na taj plan federacije osam slavenskih zemalja, među kojima spominje i Dalmaciju: »... *è simile al Po, continuamente minaccioso alle circostanti basse campagne: e l' Europa civile è costretta sempre tener l'occhio da quella parte, se mai se ne movessero orde nemiche a soffocare i moti sia della vicina Polonia, sia di Napoli e della Spagna*« (III, 127, 137-38). Sad vidi pogibelj sa strane Rusije (»*orde nemiche*«), izjednačujući interese katoličke Poljske s interesima Zapada. Govori tu i o našem narodnom preporodu, »*nell'Illiria tendevano a rialzarsi coll'industria e colla dignità*« (565), t. j. vješto i časno. Piše o zabrani Austrije, da se Dalmatinci proglase Ilirima, o Draškovićevu djelu *Una parola alle nobili donne illiriche* (1838), o vođi Gaju i njegovim jezičnim reformama (»*adottando per comune dialetto il raguseo*«), o Jelačićevoj politici i dr. Taj je prikaz naših tadašnjih prilika pisan sa simpatijom za potlačeni narod u borbi za nezavisnost, i uglavnom je informativan. Interesantno je, da Cantù u ekonomskom momentu vidi razlog, zašto se Hrvati vojnici u bečkoj revoluciji četrdeset i osme bore za ugroženi carski režim, koji im je bio manje zazoran od domaćih feudalaca; tu su se borili, kaže, »*Galiziani e Croati di schietta ignoranza, che veneravano l'imperatore come unica salvaguardia contro le prepotenze feudali*« (568). Nakon četrdeset i osme dakle i on ističe važnost materijalnog stanja narodnih masa, cijeni tadašnju nacionalnu borbu i njene uspjehe postignute prolijevanjem krvi, ali ujedno vidi i to, kako još nije riješen problem proletarijata: »*Il proletario ha diritto di vivere? di godere il frutto de suoi sudori? Come sottrarlo alla presente umiliazione? Basterà raccomandargli la rassegnazione? basterà fargli la carità? ... Le soluzioni di quesii problemi non si cerchino nei libri ... ma ne'parlamenti e ne'ministeri ... non è più il tempo di discutere, ma d'operare or che si vivo fassi il movimento*« (472). Tri godine nakon *Manifesta komunističke partije* i nakon revolucije četrdeset i osme u Italiji i ostaloj Evropi Cantù dakle nije mislio, da i socijalno oslobođenje treba riješiti revolucionarnim putem isto tako kao i nacionalno.

U toku vremena Cantù ostaje i dalje dosljedan u svom stavu prema nama, i u drugim djelima nastoji biti objektivan. Kad na pr. u *Storia degli Italiani* (I-VI, 1854-1856) govori o Dubrovačkoj republici, osjeća potrebu da se ogradi i opravda, jer je svijestan, da ona ne pripada u

taj okvir. U poglavlju »*Origine dei Comuni*« (III, 355), na osnovu Muratorija (*Antiquitates Medii Aevi*, diss. II), navodi tu državu kao primjer ustrojstva aristokratske republike, koja je bila u vezama s Italijom, ali nije talijanska: »*Ragusi, città mista che per tante ragioni s'innesta alla storia italiana, e che sotto una costituzione aristocratica gareggiò con Venezia, e fu l'Atene della Letteratura slavo-illirica, degna di storia più che i vasti imperi da cui fu ingoiata, antichissimo esempio ci è di governo municipale ...*« Slično piše i u poglavlju »*Venezia e i Turchi*« (III, 1032), gdje se opravdava, zašto se i tu osvrće na Dubrovnik. Pošto je opisao genezu i razvoj republike, nastavlja: »*Ragusi fu per quattro secoli il centro non solo de'negozi, ma del sapere de'popoli slavi e valacchi ... e vi furono coltivate contemporaneamente la letteratura italiana, la latina e la greca. Vi nacquero Baglivi medico, Marino Ghetaldi e il Boscovich matematici, l'erudito Banduri, l'epico Francesco (!) Gondola, i poeti latini Stay, Resti, Zamagna e Cunich, e Faustino Gagliuffi nostro contemporaneo.*«[20] Napravio je zbrku ne poznajavući predmet, o kojem piše, kako mu se to često događalo. Nazivlje Dubrovnik našom Atenom, a ne spominje nijednog hrvatskog pisca te i Gundulića svrstava među latiniste. Nije dakle konsultirao ni onaj zbornik, u kojem je sam surađivao i gdje bi bio našao vijesti i o hrvatskim književnicima. - Čudnovato je, da Cantù upotrebljava u ono doba arhaičan oblik *Ragusi*. Čini se, da je osjećao neku simpatiju prema tom gradu, koji često spominje, a i stoga, što se u listu *Fama* (Milano, 1837) potpisao pseudonimom »P. Ragusa«.

Još u jedno djelo, u povijest revolucionarne misli u Italiji, *Gli eretici d'Italia* (I-III, 1865-1866), unosi i naše zemljake zajedno s Talijanima. Kaže na pr. za Markantuna Dominisa: »*che, come nato in Dalmazia, dominio veneto, contiamo fra gli Italiani non meno che Vergerio*« (III, 190). Zbog potpunosti piše tu i o drugim buntovnim glavama iz Istre, o Matiji Vlačiću, mučeniku Lupetini, a i o Primožu Trubaru stoga, što je protestantizam prodirao u Italiju i preko Kranjske i Koruške.

Slično je postupio i u popularnom ilustriranom djelu *Grande illustrazione del Lombardo-Veneto*. U drugoj knjizi toga golemog djela od šest svezaka, *Storia di Venezia* (Milano 1858), u drugom poglavlju, *Escursione pel litorale dell'Istria* (str. 422-573), osvrće se na geografiju i povijest istočnog Jadrana, sve do Dubrovnika, samo stoga što je prošlost tih krajeva bila nekoć povezana s mletačkom povijesti (borba talijanskog iredentizma, vidjeli smo, počinje tek idućeg decenija). I u ovu knjigu naprosto prenosi podatke iz starijih pisaca, jer on nije bio u tim krajevima, niti je istraživao njihovu prošlost. Na pr. ovako crta tamošnje prilike u doba revolucije 1848. g.: »*Ogni cosa era sossopra; gli Slavi levarono il capo, ma prudenti come sono e aspettanti l'occasione, si limitarono a scritture, non intese fuori e poco lette dentro,*

[20] Međutim Gagliuffi je umro 20 godina prije. 1834.

ove la lingua scritta è mal conosciuta e mal determinata fra i tanti dialetti« (505). Upotrebio je tu i putopis jednog hodočasnika iz Milana, *Viaggio di Pietro Casola a Gerusalemme*, koji je proputovao našim primorjem 1494. g. i opisao svoj put.[21] To je jedan od najinteresantnijih talijanskih putopisa toga doba, na koga je skrenuo pažnju baš Cantù dvije godine prije svojom knjigom *Scorsa di un Lombardo negli Archivi di Venezia* (Milano e Verona 1856). Sad mu je dobro došlo to Casolino djelo, koje ovdje reproducira u odlomcima na punih osam strana. Navodi iz njega mnoga interesantna opažanja. Casola na pr. opisuje mletačku galiju, kojom putuje zajedno sa 170 drugih hodočasnika i na kojoj ima 140 članova posade, »*tra questi erano de ogni exercizio e mestiero ... la major parte di loro, e massime li periti de navigar, erano Schiavoni, Albanesi e anche qualche Lombardo, ma pochi*«. Cantù se ovdje najdulje zadržava na Dubrovniku, o kojem je u tom putopisu našao najviše vijesti, o njegovim znamenitim građevinama, o raznim običajima, o načinu odijevanja i ophođenja i sl. (»*li modi de li Ragusei tutti me sono piaciuti*«, kaže Casola). I tu Cantù još jednom ponavlja ono, što je kazao u drugim djelima o ulozi Dubrovnika. A za posljednju poriodu najviše se koristio najnovijom publikacijom generala Marmonta *Mémoires du duc de Raguse de 1792 à 1841* (Paris 1856-1857). Na koncu se tog poglavlja ovako opravdava, zašto je u taj prikaz uklopio i ove krajeve: »*A noi non parea aver compito affatto il discorso di Venezia se non vi comprendevamo la Venezia Dalmata. Ormai la via nostra è compita; ... viriamo di bordo e torniamo verso Italia*« (573).

U spomenutoj *Storia degli Italiani* Cantù dolazi sve do suvremenih zbivanja, i jamačno mu nije bilo lako, da bude sasvim objektivan prikazujući austrijsku vojsku u Italiji, dok još nijesu bile zacijelile rane, koje je ona ostavila za sobom. U poglavlju *Le insurrezioni* opisuje revoluciju četrdeset i osme u raznim gradovima i osobito se zadržava na milanskoj, koja mu je bila najbliža, t. j. na onih pet krvavih dana otpora narodnih masa, na »najslavnijoj među svim revolucijama od 1848. g.« (Marx i Engels, *Djela*, IV, 259).

Tu daje maha svom pripovjedačkom daru iznoseći kao reporter i jezive pojedinosti epizoda, a sve po pričanju i po novinskim vijestima, jer se on, kako se vidjelo, bio na vrijeme sklonio: »*Alcune vie furono prese e riprese; e si sparse e si credette che i Croati si piacessero di gratuite e raffinate atrocità, sventrar incinte, crocifiggere od arrostire a lento fuoco i vecchi, spiaccicar fanciullini, o infilzati portarli sulle baionette; altri seppelir vivi, o coprir d'acqua ragia e poi infiammare*« (VI, 1586, 726). Ali i sam uvida, kako je sve to ipak fantastično, i dodaje odmah: »*Quando poi leggemmo su altri giornali apposte le medesime spietatezze ai nostri contro i Tedeschi, comprendemmo che è stile delle nazioni odiantisi il ricambiarsi tali accuse.*«

[21] Izdao ga je na engleskom jeziku M. Newett, *Canon P. Casolas pilgrimage to Jerusalem.* Manchester 1907.

On dakle ne iznosi sve to kao istinu, nego samo kao kroničar navodi vijesti, koje su kolale i u koje ni sam ne vjeruje. A takvih je okršaja bilo dakako i drugdje: »*Scene simili ... in altre città. A Como con ostinata battaglia per le vie si costrinsero i Croati a capitolare ... A Bergamo il popolo concesse di ritirarsi ai Croati.*« U Napulju je puk *(i lazzaroni)* tako bjesnio, te bi se, kaže, moglo reći, da su južnjačke fantazije izmišljale tako strašna sredstva otpora protiv Austrijanaca, da bi taj grozan način borbe revolucionara mogao opravdati surovi postupak okupatora *(»gli orrori che raccontano si direbber inventati per iscagionare i Croati«,* 746).

Kako je dugo i predugo živio, Cantù je mogao napisati još jedan nastavak svoje *Storia Universale.* Nakon ostvarena ujedinjenja Italije može slobodnije pisati i, navršivši sedamdeset i pet godina života, objavljuje aktuelnu knjigu *Gli ultimi trent'anni* (1879) o zbivanju u svijetu u posljednja tri decenija. I u tom djelu govori sa shvaćanjem o našoj narodnoj borbi, o kojoj je bio obaviješten i po novinama. Nastoji oživjeti izlaganje, kao obično, feljtonski pisanim portretima i slikama kao što su ove slike naših Bosanaca za aneksije i naših Graničara: »*La Bosnia è uno de'paesi più originali, misto di musulmani e cristiani, di zingari ... e di ebrei ... Gli abitanti, di rozzezza primitiva, ignoranti, ospitali, belli, robusti, amici del canto e delle armi, divisi fra Cristo e Maometto, nulla capiscono delle idee e delle costumanze nostre. Dignità acquista uno allorchè si fa brigante (heiduc), e dalle alture o dai boschi sfida il bey. I musulmani sono fanatici delle loro costumanze, non temperate dalla civiltà, e colla fierezza dei discendenti degli antichi gianizzeri*«. (207) — — — »*Ai Confini Militari un milione di persone bellissime e terribili, come reggimentati sotto alcuni capi ... Ora l'amministrazione fu ridotta civile ... Gli Slavi del sud, intelligenti, dolci, cordiali, tipi di bellezza energica e distinta, così diversamente dall' idea che attacchiamo al nome di croato, dopo il 69 hanno governo proprio, indipendenti dai Magiari, e Università di Agram redime dall'accorrere alle tedesche*« (287). Još jednom dakle ponavlja one čisto romantične i banalne karakteristike, ali ih sada mora nekako uskladiti s realnošću, jer su međutim Talijani za Risorgimenta upoznali predstavnike Hrvata u svojoj zemlji u drukčijem vidu. Kad je Cantù to pisao, bilo je prošlo više od deset godina, otkako nije bilo ni jednog austrijskog vojnika na talijanskom tlu (1866), i on nastoji ukloniti onaj već tradicionalni pojam, koji njegovi zemljaci još uvijek imaju o Hrvatima *(»idea che attacchiamo al nome di croato«).* To je onda bio jedan među prvima glasovima Talijana u našu obranu i bez ikakve primisli. Da to potkrijepi, iznosi i druge aktualne vijesti o našem životu; ističe na pr. točno narodnu zadaću zagrebačkog sveučilišta (piše prema njemačkom *Agram,* kao i Francuzi, jer oblik *Zagabria* nije onda bio običan). Čudnovato je, da Cantù, protivnik Austrije, daje tu pohvalan portret Jelačića, koga, još dva decenija nakon njegove smrti, smatra predstavnikom politike Hrvata *(»morì senza vedere l'indipendenza, e vive nel cuore di tutti*

i Croati«). On dakle ni tada ne zna za pokret demokratske ljevice u Hrvatskoj, koji je pokret bio na strani talijanske revolucije, protivio se odlaženju naših graničara u Italiju i tražio njihovo opozivanje, i koji se zalagao za stvaranje hrvatsko-talijanskog saveza protiv zajedničkog i glavnog neprijatelja narodnih težnja za samostalnošću.[21a]

Iako nedovoljno obaviješten Cantù je i u nekim svojim privatnim pismima pokazao, da ipak sa simpatijom gleda na nas. Dopisivao se na pr. s Ivanom Fiaminom, koji je, vidjet ćemo, kod nas prevodio njegova djela. U ostavštini liječnika Ivana Kiseljaka, jednoga od voda riječkih Hrvata, sačuvala su se ova tri Cantùova pisma upućena Fiaminu.[22]

a) Signor mio.

La autorizzo pienamente a tradurre il *Giovinetto indirizzato ecc.* Mi sarà gratissimo se Ella me ne manderà una copia: e viepiù se saprò che abbia giovato a cotesto popolo. Del quale sono ben giuste le lodi ch'Ella fa; e il lungo martirio che sofferse e soffre sotto varie dominazioni gli varranno per la resurrezione. Il Tommaseo, che tiene in parte a codesta gente, ne parla sempre con affetto e con fiducia. Forse bisognerà un altra volta che genti nuove trasfondano le loro qualità nelle decrepite; e non foss'altro, il sentimento dell'autorità, la venerazione pei capi, la religione della famiglia saranno virtù, che le stirpi tedesche e latine potranno imparare dalle slave.

Dove mi credesse buono ad alcuna cosa da queste parti voglia comandarmi come a

Suo obbligatissimo Cantù

Milano, 4 9bre 68

CC

b) Perseverando

Reverendo Signore.

Ho ricevuto i tre volumetti, e ne la ringrazio assai. L'edizione è bella, e per quel pochissimo che n'ho riscontrato, la traduzione ha indovinato il tono dell'originale. Sarà il mezzo di rendersi e più accetta e più profittevole al popolo. Traduca pure anche gli altri miei libretti, e speriamone qualche vantaggio alla generazione crescente.

[21a] V. Bogdanov, *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848-49.* Zagreb 1949, 8-20, 118-42. Id., *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848-49.* Zagreb 1949, 271 i passim.

[22] Ustupio mi ih je prof. Mario Kiseljak, Ivanov sin. - Po informaciji E. Evangelistija u Cantùovoj korespondenciji, sačuvanoj u Milanu, nema nijednog pisma naših ljudi.

Bene andrà la fatica sua per un libro popolare pel lavoro. Molti se ne pubblicarono questi anni fra noi, la più parte traduzioni. Abbiamo una società che dà premî sopra temi che propone, e n'ha proposti alcuni appunto di tal genere. Ultimamente ne proponemmo uno sulle società cooperative, e gliene mando il rapporto da me fatto. La questione degli operai divien più sempre minacciosa; ma non costà dove l'agricoltura prevale.

Mi comandi ove posso come a

Suo obbligatissimo Ces. Cantù.

Milano, 9/3 69

c) *Signor Parroco reverendo,*

solo oggi, 27 Xbre, ricevo i libri suoi, annunziatimi con lettera sua del 20 aprile, e m'affretto a ringraziarnela per non parerle scortese. Per il poco che intendo della sua lingua, parmi che il mio *Galantuomo* sia ben tradotto; e sì che lo rendeva difficile l'abbondanza di proverbi e di idiotismi. Ella coglie bene, almeno nelle poche pagine che ho letto quà e là, ma il metodo suo avevo già riconosciuto in lavoro anteriore. Capisce che per me è di consolazione il supporre che il mio lavoro possa, la sua mercè, divenire utile anche ai fratelli di costì. Non so se a Lei sia giunto un mio libro intitolato *Buon senso e buon cuore;* libro pel popolo, ma abbastanza grosso. In pochi mesi se ne esaurì l'edizione di 5000 copie, e ora consumai la seconda. Se Ella non l'ebbe, mi indichi come potrei mandarglielo. Quanto al lavoro, tema da Lei sì bene fatto nell'opuscolo che mi manda, io ne tratto ampiamente in un libro che sto porgendo col titolo di *Portafoglio d'un operaio.*

Scusi se Le parlo tanto di me. E poichè siamo alla fine dell'anno Le auguro che il nuovo sia a Lei fecondo di benedizioni; e sia di pace e di giustizia alla scarmigliata Europa.

Mi tenga, Sig. Curato, per

suo obbligatissimo C. Cantù.

Milano, 27 Xbre 70.

Nema razloga, da se ne vjeruje u iskrenost tih riječi već glasovitog pisca, kome je godilo to priznanje i s naše strane. Piše ta pisma u razmaku od dvije godine i u vrijeme već oslobođene domovine. Izrazuje i ovdje želju, da i Hrvati ostvare svoje narodne čežnje. Nazivlje nas bratskim narodom, kao i Carducci decenij prije (u pjesmi *Sicilia e la rivoluzione).* Shvaća naše dugo iskušenje pod tudim režimima i sokoli nas, da se preko muka dolazi do pobjede. Tommaseo mu uvijek lijepo govori o nama, i on vjeruje u našu postojanost. Ponavlja još jednom one želje starog romantika, da Slaveni svoje zdrave odlike pre-

nesu na kulturu omatorjelih (»*decrepiti*«) Romana i Germana, a te su odlike za nj: poštivanje autoriteta vlasti i vođa, i poštivanje obiteljske svetinje. U svojoj zakukuljenosti ne vidi pravu stvarnost, a zaboravlja i to, kako je i sam njegov narod nedavno u krvi izvojevao svoju slobodu. Milo mu je, da se i kod nas obraća pažnja pučkoj knjizi i prosvjeti radničke klase, koja u njegovim nesocijalističkim očima postaje sve opasnija tadašnjem društvenom poretku. A mio mu je i taj dodir s Hrvatima i htio bi ga produljiti, te nudi Fiaminu da prevede i druga njegova djela, od kojih će jedno izaći tek deset godina kasnije u prijevodu Ivana Despota. Cantù kaže i to, da nešto malo razumije hrvatski jezik, da je prolistao Fiaminove prijevode i pročitao nekoliko strana, pa se usuđuje i pohvaliti njegov način prevođenja. Ali po tim je riječima, isto tako kao i po onim njegovim prijevodima naših pjesama, teško ustanoviti, koliko je on uistinu znao naš jezik.

Ma kakav bio, Cantù se kroz više od pola vijeka uvijek ljudski odnosio prema našem narodu, bio je objektivan u tom pogledu i u vrijeme, kad to nije bilo lako u njegovoj zemlji, bio je napokon sklon malom napaćenom susjedu, koji je zajedno s njegovim narodom stenjao pod istim reakcionarnim režimom. On ide zato u red onih talijanskih pisaca, koji su nastojali razbiti predrasude i otkriti dobre strane Hrvata i Slavena uopće.

2

Značenje Cantùova odjeka kod nas može se odrediti, pošto se uoči, kako su se hrvatski književnici druge polovine prošloga vijeka odnosili prema Italiji uopće. U nedostatku bibliografskog pregleda građe o tim odnosima danas je moguće samo djelomično odgovoriti na to pitanje.[23]

Prestiž je talijanske književnosti u svijetu s više razloga opao u toku 19. v. Malo je talijanskih pisaca toga doba - osim Leopardija i Manzonija - imalo onakog odaziva u inozemstvu, kao što su imali nekoć klasici. A i kod nas je uloga te književnosti otad mnogo manja negoli prije, u dubrovačko-dalmatinskoj periodi. To je bila također posljedica naročitih naših prilika zbog stvaranja novih kulturnih žarišta u drugim kulturnim sferama. Osim toga, ti intimni, na oko nevidljivi dodiri postaju tada još diskretniji i složeniji, ukrštavaju se i miješaju s dodirima iz drugih strana Zapada i Istoka, pa ih je još teže otkriti.

S Ilirskim pokretom prekidaju se neke naše tradicionalne veze s talijanskim književnim životom. Uloga Dalmacije kao posrednice postaje u našem kulturnom životu sporedna, dok Hrvati daleko od mora, ne poznavajući jezik, s mnogo manje interesa prate književni život na Apeninskom poluotoku. Naši prvi književni časopisi na primorju, *Zora*

[23] Za prvu orijentaciju u predmetu može poslužiti bibliografska građa, koja se sakuplja u romanskom i talijanskom seminaru filozofskog fakulteta u Zagrebu.

dalmatinska, Dubrovnik, Slovinac, Iskra, ne prate sistematski književne pojave preko Jadrana iz shvatljivih razloga: nešto iz samoobrane, a nešto i stoga, što su naši primorci bili o tom direktno obaviješteni. Isto je tako, ali s drugih razloga, i u našim prvim časopisima u Zagrebu, u *Danici, Kolu, Nevenu, Vijencu,* oskudno predstavljen književni život Italije. U tim sjevernim listovima svi prilozi u vezi s Italijom potječu opet od samih primoraca. A sve do 1866. bilo je i zbog cenzure teško baviti se tekovinama onog naroda, protiv koga su se baš u to doba »hrvatske regimente« morale boriti u njegovoj zemlji.

Nekoliko karakterističnih primjera može osvijetliti te odnose.

U doba nabujalog nacionalizma shvatljivo je, da u dvadeset godišta *Danice* (1835-1849, 1853, 1863-1867) ima veoma malo priloga, koji se odnose na strane književnosti. Neki su se naši preporoditelji zanimali za Italiju i njenu književnost stoga, što im je ona mogla poslužiti kao primjer svojom borbom za narodno ujedinjenje i preko književnih djela, a i svojim zalaganjem za izgradnju jedinstvenog jezika i jedne književnosti za sve dijelove još rasparčanog naroda. Zato se u jednom anonimnom članku, »Nešto o dogodovštini talijanskog jezika« (1835), govori o tom »prekrasnom jeziku«, kojim pišu svi Talijani usprkos svojih 15 dijalekata i »u kom leži vjekoviti temelj buduće sreće za cijelu Italiju«. Članak se svršava apelom, zbog koga je i napisan: »Braćo Iliri! kad ćemo mi predsude i zasljepljenstvo odbaciti, da slavnu peldu naših bližnjih susjedov nasledujemo! ... I učena Ilirija neka ima jedan svršeni i slatki jezik i jedno književstvo, kao njejna susjeda učena Italija. Progledajmo!« - Zatim Kukuljević u svojim dopisima iz Italije izvješćuje o knjigama, koje su u bilo kakvoj vezi s nama (VIII, IX, XI) i objavljuje svoje prijevode iz Petrarke i Tassa (IV, XI). Javlja se i Demeter prepjevom jedne Vittorellijeve pjesme (XI). Neposredno pred apsolutizmom Medo Pucić šalje četiri Leopardijeve pjesme i njegov životopis (XIV, 1849). Iz Leopardijeve pjesme *All'Italia* izabire baš odlomak, u kojem pjeva o onim Talijanima, što pod Napoleonom ginu u Rusiji, i to je učinio zato, da djeluje na tadašnje »hrvatske čete« jednake sudbine u Italiji. To je ujedno naš prvi štampani prijevod tog velikog pjesnika.[24] Tek 1863.-1864. g. izlaze, u prijevodu Đure Deželića, dva djela Silvija Pellica, *Francesca da Rimini* i *Doveri degli uomini,* a i jedna Petrarkina pjesma. - I to je sve u dvadeset godišta *Danice,* uz nekoliko kratkih i beznačajnih osvrta na Tommaseove prijevode i na Biondellijeve lingvističke studije.

Jamačno su i politički razlozi priječili, da naši tada dođu do užih dodira s talijanskom knjigom, osobito u doba apsolutizma. Bit će zato karakteristično, kako dva naša prijevoda Manzonijeve ode o Napoleonu *Il cinque maggio* nije Gaj objavio u *Danici;* jedan je od njih dobio od

[24] G. Maver, *Leopardi presso i Croati e i Serbi.* Roma 1929, 13.

Đorđa Nikolajevića (ćirilicom), a drugi od Antuna Kaznačića.[25] Gaj ih vjerojatno nije dao u štampu, ne zbog književnih motiva, nego zbog mislî u toj pjesmi sumnjivoj policiji u Zagrebu.

U devet godišta Vrazova *Kola* (1842-1853) nema ni jedne riječi o talijanskoj književnosti. Baš je stoga interesantan ovaj Bogovićev apel u »Zapiscima hrvatskog časnika« (VII, 1850): »Umuko je posljednji top na poljanah krvave Italije ... Na svijeh megdanijeh talijanskijeh sjalo je toliko naših domorodnijeh srdaca, te bi imali do desetak književnikah, da je tu svaki vješt našinac tek po tabak napisao o svojijem događajima. Nu žalibože dosad nitko glave ne pomoli«. I doista, svi doživljaji naših ljudi u talijanskoj revoluciji nijesu ostavili vidnog traga u našem književnom stvaranju. Nevidljivi su i u Preradovićevoj poeziji, koja tko zna kakô bi se razvila, da on nije došao u neposredan dodir s Italijom.

U *Zori dalmatinskoj* (1844-1849) prvi prilog, u kojem se spominje Italija, potječe baš od pjesnika, koji nije primorac i koji talijanski jezik nije naučio u svom djetinjstvu ni u školi. Već u prvom godištu Preradović, premješten iz Italije u Zadar, piše o »Jeziku južnoslavskom« i pozivlje se upravo na mišljenje Cantùa: »Poznati sadašnji talijanski dogodopisac Cezar Cantù spomene u svojoj općenitoj Dogodovštini (*Storia Universale*, I, 439) ovaka (!) našega jezika: »*Questa lingua, una delle più ricche di parole e forme grammaticali, è pure armoniosissima*«. Preradović dakle čita i Cantùa, ne samo pjesnike talijanske. Interesantni su, također u prvom godištu, ovi stihovi u pjesmi *Slavenstvo Italiji* od nekog M. N., koji kriju u sebi i simpatiju prema okrvavljenoj zemlji:

Tanko kliče Vila Slovinjkinja ...
Ter dozivlje Vilu Talijanku,
Pozdravlja je kôno posestrimu ...
Hodi, sele, da se zagrlimo.

Iduće godine izlazi u *Zori* prvi naš prijevod iz Danteove *La Divina Commedia*, »Smrt kneza Ugolina« od V. L., a u daljim godištima nešto prijevoda novijih književnika: Manzonijeva oda *Cinque maggio* od A. Kaznačića, nekoliko pjesama Soavea, Vittorellija, Seismita, i proze Tommasea i Dall'Ongara. Osim toga donosi i prijevode s talijanskih prijevoda nekih njemačkih djela, a i ponešto vijesti o Italiji iz talijanskih listova. — Prema tome pet godišta *Zore* nije u tom pogledu pružilo mnogo čitaocima; ali je to ipak bilo više nego što su pružali drugi naši listovi.

U Bogovićevu *Nevenu* (1852-1858) ima samo nekoliko urednikovih prijevoda anonimnih i beznačajnih novela talijnskih (I, II), nekoliko dopisa iz Italije bez važnosti (VII) i jedno Tommaseovo pismo.

[25] M. Deanović, »Prilog srpskohrvatskoj bibliografiji Manzonija«, Страни Преглед, VI, Beograd 1935, 98.

U burnim godinama četrdeset i osmoj i četrdeset i devetoj i neke naše novine pišu o »lijepoj i nesrećnoj zemlji« i njenoj revoluciji. *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske, Saborske novine i Slavenski Jug* govore na pr. najviše o našim regimentama u Italiji i otvoreno prigovaraju, što se one odvode iz domovine, koja ih treba zbog pogibelji od Madžara.[26] Ima tu i glasova simpatije: »Klasična zemlja Talijana, kolijevka ova slavnog Dantea, veličanstven pruža svijetu prizor neograničenog požrtvovanja i odanosti za spasenje i oslobođenje otadžbine svoje... Strašna je sudbina nevoljne Italije; mi ju žalimo« *(Saborske novine* 6. VI. 48.). Hvale Mazzinijeve i Garibaldijeve podvige, rad *Giovine Italia* i karbonara, te uz nacionalne ističu i socijalne motive, zbog kojih je buknuo taj plamen u vezi s Francuskom revolucijom: »Stari svijet umire, a novi se rađa«. Prenose proglase Garibaldija i Tommasea, vijesti iz stranih novina, i predviđaju kako »Austrija mora Italiju izgubiti«. Napadaju stoga domaće reakcionarne novine: »ni jedan slobodu ljubeći muž ne raduje se propasti Lombardeza. *Agramer Zeitung* et consortes dakako da se moraju radovati nad tim, jer se veli: Čij hljeb jedeš, toga i pjesmu pjevaj«. U tom je stavu najodrešitiji *Slavenski Jug* (1848-1850), glasilo ljevice Narodne stranke, u kojega su redakciji najbolja pera: Vraz, I. Mažuranić, Kukuljević, Nijemčić, Bogović, Utješenović, Vukotinović i dr. A i u Italiji se znalo za to njihovo držanje, i potajno su bili u vezama.

Počevši od šezdesetih godina, nakon ujedinjenja Italije, *Vijenac* (1869-1900) u tri decenija pokazuje više pažnje talijanskoj, a i ostalim svjetskim književnostima. Tu izlaze prvi naši dobri prijevodi. U prvom, još romantičnom periodu toga časopisa susrećemo Foscola, Leopardija, Manzonija i neke manje pisce. Preradović daje tada (II) svoje prepjeve iz *Božanske Komedije*. Pojavljuje se i Cantù, kako će se odmah vidjeti. U drugoj, realističkoj periodi Šenoinoj, bolji su i izbor i prijevodi. Čitači su tada mogli upoznati i neka djela Verge i Carduccija (u najboljem Tresićevu prijevodu). Ima i nešto vijesti o talijanskim publikacijama. Ivan Švrljuga prenosi (1877) na pr. iz časopisa *Italia* Karla Hillebranda prijegled »Literarni pokret u Italiji od g. 1848.« iz pera filozofa Giacoma Barzellottija i neke njegove misli dovodi u vezu s nama. Švrljuga ističe, kako su književne tekovine romanskih naroda »našoj ćudi i našem značaju mnogo srodnije od germanskih, kojimi je naša domovina i onako poplavljena«, a to je bilo karakteristično mišljenje i tadašnjeg urednika i glavnog kritika *Vijenca* Šenoe,[27] i ne samo iz književnih razloga. Švrljuga se očesao i o našu gospodu: »Parini šibao aristokraciju, koja se poput hrvatske u opačinah tratila dane u nemaru i neradu na troškove jadnog naroda«. Spominje i Cantùa u grupi patriotskih pripovjedača, koji iz povijesti crpu građu. Pravi i druge paralele, kako su

[26] Podatke o našim novinama crpem iz V. Bogdanov, *Hrvatska ljevica, cit., passim.*

[27] A. Barac, *Hrvatska književna kritika.* Zagreb 1938, 28 i d. Id., »La culture littéraire des écrivains croates avant Šenoa«. *Annales de l'Institut Français de Zagreb,* V. 1941. 1-11.

Talijani prebrodili književnu stagnaciju nakon ujedinjenja vraćajući se k narodu, njegovu živom govoru, pjesmi i pripovijesti, te kako stoga njihovi pisci postaju realisti i zaključuje: »U umjetnosti neka ne bude više idealizma, neka se piše realno, neka se pisac činjenica drži, neka se čim više narav uči«. Interesantan je još jedan Švrljugin savjet protiv naše tradicionalne indolencije: »ne bi škodilo kad bismo se i mi nastojali poznatijim učiniti, negoli jesmo«; stoga poziva naše književnike, da se odazovu molbi milanske *Rivista Europea* (osnovana od A. Pancrazia, 1869-1883) i da joj šalju na prikaz svoja djela i vijesti o našim publikacijama. Otkad je Leger prestao pisati o nama, kaže, nitko se više na nas ne osvrće: »Sramota je da učeni svijet nit ne zna da opstoji kakav hrvatski jezik, kakova hrvatska literatura, a sami smo tomu krivi«.

Veoma je malo govora o Italiji u svih sedam godišta dubrovačkog *Slovinca* (1878-1884), koji je vodio Luko Zore. Donosi samo prepjev Foscolova poema *O grobovih* od Buzolića (II) i nešto prijevoda od Gozzija, De Amicisa i Carduccija (II, III, V) te »Neke opaske o Ariostu« od Ivana Stojanovića. Bio je drugamo usmjeren interes kruga pisaca oko tog časopisa, u kojem se očitovalo veće zanimanje za francusku književnost (Molière, Dumas sin, Courier i dr.).

Da u drugoj polovini 19. v. nije bilo u Zagrebu jačeg zanimanja za kulturni život u Italiji, vidi se i po pisanju tadašnjih novina. Može se kao primjer uzeti u to vrijeme najreprezentativniji list *Pozor-Obzor* od njegova početka 1860. g. pa do 1885. g. Tu je u četvrt stoljeća, uz neke sitne beznačajne vijesti, uz osvrte na kazališne premijere, posvećeno svega osam blijedih članaka: Cavouru (1862), Manzoniju (1873, od I. Dežmana), Tommaseu (1874), Petrarki (1874), Machiavelliju (1875), Mantegazzi (1876), Leopardiju (1880), Boccacciu (1881). Među prijevodima ima i poznatih autora kao što su Pellico (1867, preveo Đ. Deželić), Mazzini (»Pismo Poljakom« i »Slovo talijanskim mladićem«, 1868-1869), Tommaseo (1876, »Molitva«, preveo I. Fiamin) i nekih tadašnjih pripovjedača, kao S. Farina (1877), E. Castelnuovo (1880, 1884), De Amicis (1880), C. Mascheroni (1881).[28] Bilo je dakle jače zanimanje za suvremene pisce, ali ni oni nijesu izabrani po nekom ozbiljnijem kriteriju.

Počevši od sedamdesetih godina još su preko kazališta Zagrepčani bili najbolje upoznati s tekovinama talijanskog teatra. Najviše su slušali opere, osobito Verdijeve (od 1871., libret prve, *Traviate*, preveo Šenoa), pa Donizettijeve (od 1874), Bellinijeve (od 1876; prva je *Norma*, preveo Demeter), Ponchiellijevu *Giocondu* (preveo Tomić, 1884) i Rossinijeve (od 1887; prva je *Guglielmo Tell*, preveo Tomić). Od drama upoznali su na daskama najprije Goldonijeve (od 1862) pa nekoliko suvremenih autora, među kojima su na pr. P. Giacometti, V. Bersezio (preveo Jurković, koji se u *Delavčevim jadima* poveo za njim),

[28] Vidi ovdje bilješku 23.

R. Castelvecchio (Pullé), P. Ferrari i dr.[29] Na polju umjetnosti bio je dakle najjači kontakt tada preko kazališta, gdje su također gostovali talijanski umjetnici i gdje je od 1869. g. bio I. Zajc, milanski student.

Naš dodir s talijanskom književnošću u toj polovini stoljeća, ma da nije bio intenzivan kao prije, interesantan je osobito zbog povezanosti s aktualnim životom obaju naroda u sličnim prilikama, s istim neprijateljem i djelomično u istoj državi. Bilo je još i ličnog kontakta između pisaca s obje strane Jadrana. Primorci i dalje uče talijanski jezik u školama i nastavljaju obično nauke u Italiji, sve do povlačenja Austrije iz Mletaka 1866. g., a mnogi svećenici i iz ostalih hrvatskih krajeva još uvijek odlaze također onamo na visoke škole. Poznato je, kako su i mnogi naši preporoditelji bili u različitim vezama s Italijom i poznavali njen jezik, kao na pr. Mihanović, braća Mažuranići, Vraz, Demeter, Kurelac, Nijemčić, Kukuljević, Bogović, Utješenović, Preradović i dr., uz koje idu još i svi Dalmatinci.[30] Primorci bi talijansku književnost nekako upoznali već u školi. Na Ivana je Mažuranića, gimnazijalca na Rijeci, morala na primjer nemalo utjecati lektira Parinija, Alfierija, Foscola, Manzonija, Cantùa i drugih talijanskih književnika onog doba, koji su svi zadojeni mržnjom protiv tirana i teže za narodnom neodvisnošću. Po svojoj društvenoj orijentaciji najbliži su Mažuraniću seljački sinovi Parini i Cantù, jer je u mladosti i on sam na sebi okusio nezdrav odnošaj s predstavnicima povlaštenih »viših« slojeva.[31]

Bilo je tada naših romantika, koji se zanose za čarobni »*giardino d'Europa*«, gdje »cvatu limuni i naranče«, te ga posjećuju i pišu o njemu: Nijemčić *Putositnice* (1843), Kukuljević *Putne uspomene* (1856), Veber Tkalčićev *Listove iz Italije* (1858). Kukuljević je četiri puta boravio u Italiji,[32] a i Rački je tri godine radio u Rimu i Napulju (1857-1860).

U toj mreži veza najinteresantniji su s jedne strane Tommaseo i Mazzini, a s druge Medo Pucić i Imbro Tkalac. Dubrovčanin aristokrat i Karlovčanin revolucionar bili su onda najaktivniji kulturni posrednici između dvije zemlje, i obojica nastoje uskladiti njihove odnose i na političkom polju.[33] Još jedan hrvatski revolucionar, Eugen Kvaternik, pohodi tada Italiju i u direktnim je vezama s njenim najistaknutijim ličnostima, ali je njegov interes samo politički.[34]

Kao predstavnik drugog mišljenja, oprečnog spomenutom, u tadašnjoj našoj sredini može se smatrati podmaršal Josip Neustädter (1796-1866), Jelačićev suradnik, autor »najopsežnijih memoara iz Hrvatske u 19. v.« Kao austrijski oficir služio je u Italiji, a kao pen-

[29] Podaci sabrani u kazališnom arhivu uz pomoć S. Batušića i stud. B. Marinković.
[30] M. Deanović, »Talijani i hrv. preporoditelji«, *Hrv. Revija*, VIII, 1935, 6 i d.
[31] A. Barac, *Mažuranić*. Zagreb 1945, 13.
[32] T. Smičiklas, »Život i rad I. Kukuljevića S.«, *Rad* 110, 1892, 142, 150.
[33] Tkalac je na pr. objavio cijelu brošuru, *Austrijsko pitanje*, Paris 1866, kojom poziv lje naše vojnike, da se ne bore u Italiji. R. Maixner, »La propagande anti-autrichienne de Tkalac«, *Annales Inst. Fran. Zagreb*, IX, 1945, 273-78.
[34] *Drugo progonstvo*. Zagreb 1909, 174 i d.

sioner živi od 1855. g. u Zagrebu i piše svoje uspomene *Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848* (I-II), u kojima crta i suvremena zbivanja u Italiji.[35] Taj je »rođen Ugrin dušom Hrvat pravi«, koji je trideset i pet godina proživio u Hrvatskoj, sudjeljujući i u javnim poslovima, interesantan i kao znanac Italije. Po njegovu pisanju saznajemo, kako je on u našem ambijentu prikazivao suvremenu Italiju. Do kraja režimu vjerni oficir zamjenjuje nakon četiri decenija vojničke službe mač perom u istom cilju: za spasavanje Austrije zajedno s Jelačićem i Radetzkym. Ističe na pr. kako »*le bruit de cette brillante armée autrichienne se répandit dans toute l'Europe*« (45), dok talijanske revolucionare nazivlje «*l'hydre révolutionnaire*«, »*la canaille révolutionnaire*«, »*fanfarons et poltrons*« i slično (I, 45, 46, II, 237). Opisuje i pojedinosti u razvoju revolucije, koja se munjevito širila iz Milana, »*le cratère de la révolution*« (51), gdje su se i gospođe isticale »*en crachant aux figures des pauvres soldats autrichiens malades ou prisonniers*« (50). S vojničkim ponosom spominje i užas pučanstva pred tim ratnicima: »*L'air martial des soldats autrichiens, surtout des Croates, qui travaillaient si bien dans les rues de Milan, donnaient toujours la chair de poule aux habitants*« (60). Uznosi pouzdanost svoje vojske: »*Kossuth et Mazzini avaient vainement employé l'or et les femmes pour séduire les soldats*« (64). Rijetko je kada čovječan. I on sve to piše, pošto je doživio neuspjeh, pošto se Austrija povukla iz Italije.[36]

Za tadašnji odnos našeg ambijenta prema Talijanima karakteristični su i neki doživljaji Imbre Tkalca (1824-1912) u njegovu djetinjstvu. Živeći u Karlovcu već je kao dijete naučio govoriti talijanski i slušao pričati o Italiji od svoje *bonne* i od obitelji generala Laval Nugenta, koji je zapovijedao austrijskom vojskom u Italiji i tu se oženio groficom Sforza. Kao osamgodišnje čudo od djeteta Tkalac je doživio dirljivu epizodu, kad je kroz Karlovac prolazio jedan od brojnih transporta

[35] *Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848*, I. Zagreb 1940. V. i prijevod u izvatku D. Štambaka, *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od g. 1848*. I. Zagreb 1942, 5-11.

[36] G. 1858. boravio je u Mlecima (zbog ženine bolesti) i dopisuje se s prijateljima u Zagrebu. Između njemačkih pisama sačuvalo se i ovo talijansko u Jugoslavenskoj akademiji, na koje me upozorio dr. R. Maixner. Donosim ga ovdje, da se vidi, koliko je znao taj jezik:

Venezia, 3. 12. 58.

Stimatissimo signor Kukuljević de Sacci!

Amico mio carissimo!

Il vostro lungo silenzio m'inquieta, perche io so bene che voi avete recevuto la mia lettera in foglio! sareste voi ammalato? vi sarebbe forse accaduto qualche disgrazia, si grande da potervi impedir d'accordare un instante a vostro vechio amico, oppure avrei io avuto contro la mia intenzione la disgrazia di spiacervi per la longhezza dei miei lettere? Non oso accusare la vostra indifferenza, conosco all'incontro pur troppo, quanto grande è la tenerezza per vostre amici, e quanto curante essa è. Degnatevi dunque, ve ne scongiuro, caro amico, di tirarmi dalla crudele inquietu-

revolucionara na putu iz talijanskih u madžarske tamnice: »Kažnjenici su noćili pod vedrim nebom izvan grada ... Oko njih straže s nataknutim bajunetama. Mnogo je građana i radnika išlo da ih vidi iz radoznalosti a mnogi da ih utješe i daruju ih novcem ili kruhom ... Mnogi su Karlovčani govorili talijanski, jer je Karlovac bio u stalnoj trgovačkoj vezi s Rijekom i Senjom, pa su mnogi mogli razgovarati s tim nesretnicima. Među njima sam opazio jednoga neobično lijepog čovjeka, koji je veoma otmeno izgledao usprkos kažnjeničkog odijela i poderanih cipela. Pritrčao sam k njemu i htio mu dati srebrn groš, sve što sam imao. On me pridigao na ruke, poljubio i zaplakao. Tad sam i ja počeo plakati i ljubiti ga. - *Non piangere, pover uomo* - rekoh mu - *tu mi fai piangere.* - Jesi li i ti Talijan, *caro bambino?* - Ne, ja sam Hrvat, ali govorim talijanski. - I opet me htjede k sebi privinuti, ali ga jedan vojnik odgurne. Mene je to tako ražalostilo, da sam opet počeo plakati. Kažnjenik me kušao umiriti: - *Non curarti di questo sgherro. Anch'io ho un bambino, carino quanto te.* - *Dove è?* - *A Camerino, lontano, lontano.* - *E perchè non è venuto con te?* - *Che Dio lo guardi!* - *E perchè hai disubbidito all'imperatore?* - *Che ho io da fare coll'imperatore! Il tuo imperatore non è mio padrone.* - *E pure ti manda qua? E perchè?* - *Perchè amo la mia patria.* - I dok mi je on to govorio, oficir na straži izdere se surovo na nj, a mene odgurnu. Kažnjenik mi još doviknu: *Addio, angelo mio, ricordati di me.* Vratio sam se kući i gorko sam plakao. Nijesam spavao cijele noći ... zakleo sam se da ću se čitav svoj život boriti za pravdu, mrziti tlačitelje, voljeti svoju domovinu, pa makar me radi toga vukli kao onog nesretnog Talijana«.[37] Rječita je ta sličica ostavila trag u Tkalčevu životu. Tko zna, tko je bio taj nesretnik, koji je doživio istu sudbinu kao i mnogi drugi talijanski mučenici, koji su prolazeći preko Hrvatske ponijeli sa sobom utisak o čovječnosti našega svijeta; to je osjetio i Silvio Pellico na prolasku u zatvor u Spielberg (1821) i to on izričito ističe u *Le mie prigioni:* »*Quando fummo in paesi illirici ... la*

dine, in cui questo silenzio m'immerge. Scrivetemi dunque il più presto possibile: - per sapere si voi non siete partito nella Turchia con il mio amico, il Signor Cavaliero de Vraniczany?

I giorni, i mesi se ne volano via, l'anno 1858 sparisce, ma i miei sentimenti per tutta la sua famiglia saranno sempre i medesimi. La grata rimembranza dei momenti felici nella sua società sara sempre scolpita nella mia memoria. Io spero, che la casa Kukuljević mi continuera tuttora la sua benevolenza i amicizia. Prego di salutarmi la sua signora sposa i di dire, che crederei di non poter meglio impiegare i ultimi istanti di questo vechio anno, che nel far voti per la prosperita e salute di miei amici, i quali appunto fervidissimi giova porgere alla benignita dell'Altissimo. Mile salute della mia povera sposa alla tutta sua famiglia! Si compiaccia, ve prego caro amico, di aggradire i miei saluti co'voti, che io per voi formo, e di credermi ossequiosamente il suo devoto amico Giuseppe.

A rivederci à Venezia! ...

[37] *Jugenderinnerungen aus Kroatien.* Leipzig 1894, 87-90. Успомене из младости у Хрватској, превео Ј. Матасовић. I, Београд 1925, 70-73. *Uspomene iz Hrvatske.* prev. J. Ritig. Zagreb 1945. 79-80.

popolazione si serrava intorno a noi, ed udivamo parole di compianto che veramente prorompevano dal cuore. La bontà di quella gente mi commoveva più ancora di quella de' miei connazionali. Oh come io era riconoscente a tutti! ... La consolazione ch' io indi traeva, diminuiva persino i miei sdegni ...« (cap. LVI).

Čudnim slučajem stariji je brat Imbre Tkalca, Štefica, bio 1828. g. oficir u garnizonu Como, baš u zavičaju Cantùa, koji je tada imao dvadeset i četiri godine i bio profesor gimnazije u tom gradiću od neko dvadesetak tisuća duša. Ali je stav Štefice prema »prokletim rebelima« bio upravo oprečan Imbrinu stavu. On se kao ograničeni austrijski oficir negativno odnosio prema »rušiteljima poretka«, te je na povratku kući svašta pričao.

U takim prilikama nije kod nas mogao ostati nepoznat golemi Cantùov rad. Osobito su ga dobro znali u našem primorju.

Ma da smo i mi trebali popularnu opću povijest, i Matica ju je hrvatska tražila, nije se kod nas moglo ni pomisliti na prijevod goleme *Storia Universale* od Cantùa. Osim toga ona je u originalu bila pristupačna čitačima na našem jugu, a u njemačkim i francuskim prijevodima na sjeveru. Čudnovato je, da je Gaj nije imao u svojoj knjižnici, bogatoj talijanskim knjigama.[38] Imbro Tkalac kao gimnazijalac u Karlovcu čita Bossuetov *Discours sur l'Histoire universelle*, *Abriss der Weltgeschichte* iz Lardnerove *Cyclopaedia* i *Allgemeine Weltgeschichte der Jugend* F. Philippija, baš u vrijeme, kada Cantù počinje u Milanu pisati svoju povijest.[39]

Na našem je primorju Cantùovu *Storia Universale* čitalo više generacija, osobito omladina. Karakteristično je, što kaže jedan predstavnik te omladine, Simo Matavulj, dok je bio đak učiteljske škole u Zadru sedamdesetih godina: »Ogromna istorija Cantùova, najveće, valjda, djelo u svjetskoj književnosti, bješe more, u kome sam rado plivao«.[40] Desetak godina kasnije, za svog kratkog boravka u Milanu 1882. g., Matavulj vjerojatno nije ni znao, da tu još živi stari Cantù. - Pogotovu je bila Cantùu zahvalna talijanska omladina; evo kako mu piše Carducci (17 godina stariji od Matavulja): »*A Voi molto io debbo fin da'primi anni; anche l'ispirazione e l'educazione a pensar libero*« (6. V. 1892).[41] A kod nas bi se, uz Preradovića i Matavulja, mogli navesti brojni naši pisci, koji su u mladosti s velikim interesom čitali to živo pisano djelo; poznato mi je na pr., da su među njima bili i ovi: A. Vučetić, braća Vojnovići, M. Rešetar, M. Car, J. Bersa, P. Kasandrić, A. Tresić, F. Supilo. Zato se ta povijest mogla naći u veoma mnogim

[38] V. Gaj, *Knjižnica Gajeva*. Zagreb 1875.
[39] *Jugenderinnerungen* ... cit., 206-8. Успомене ... cit., 150-51.
[40] Биљешке једног писца. Београд 1939, 21.
[41] *Ceneri e faville*, S. III, *Edizione Nazionale delle Opere*, vol. XXVIII, Bologna 1939, 282.

privatnim knjižnicama u našem primorju. To je djelo učio jamačno u Zadru pedesetih godina i onda mladi teolog Nodilo, kasniji historik sintetičar širokih perspektiva i književnog stila, po čemu je on bliz Cantùu više no ijedan naš historik prošlog vijeka, iako se svojom solidnošću i naprednim gledanjem odvaja od Cantùa.

Naprotiv, pripovjedačka Cantùova djela nijesu imala toliko sreće u našim stranama. Čitali su i njih u primorju u originalu, ali ih nijesu mnogo prevodili. Naši su čitači daleko od mora mogli njegov najbolji roman *Margherita Pusterla* (1838) upoznati i u njemačkom (1838 i 1842) ili u francuskom prijevodu (1843).

Pripovjedač Cantù pripada Manzonijevoj grupi, koja je imala nekog odjeka kod nas preko svojih predstavnika (Pellico, Grossi, D'Azeglio, Tommaseo, Guerrazzi i dr.). To su romantici s istaknutom oslobodilačkom tendencijom, koji obrađuju građu iz domaće povijesti. U tome imaju s njima mnogo zajedničkih crta naši prvi pripovjedači u sličnoj atmosferi nezadovoljstva i narodnog buđenja, isto tako kao i naši pjesnici preporoda. Vraz prevodi na pr. iz Grossijeva romana *Marco Visconti* (1384) pjesmu *Rondinella pellegrina* (»Putna ptica lastavica«). Botiću je, uz narodnu pjesmu, najbliža idejno, sadržajno i formalno ta grupa, osobito Grossi, za kojim se očito poveo u *Bijednoj Mari*.[42] U zanosu za Tommasea piše on 1856. g. iz Đakova: »Počeo sam nabavljati poštogod knjiga, između kojih nema mi boljeg uzora u istini i ljepoti i kreposti od našeg Tommasea«; zato i prevodi dva sastavka iz njegovih *Studi critici* (1843): »Povijest je osnov pjesništvu« i »O Aleksandru Manzoniju«.[43]

U probuđenoj Istri naši se također ugledaju u samosvijest i način pisanja još neujedinjenih Talijana. Istaknuti narodni radnik i pisac Matko Baštijan javlja prijatelju Kurelcu 1855. g.: »Imao sam u rukuh taljansku knjigu, kao nekakvu čitanku, i ne mogoh se donačuditi, kako se sile već malu djecu opojiti narodnim ponosom, - kako je (Italija) akoprem raskomadana, dosljedno u jednom tijelu prikazana i živo opisana, - kako je o njenoj slavi ljupko zapjevano, da kad dijete sa knjige oči digne, ne može već živim ognjem planuti«.[44] Kao Baštijan gledaju na Italiju i drugi naši javni radnici. Tadašnji vođa riječkih Hrvata Erazmo Barčić i u svojim saborskim govorima ističe, da nam borba na Apeninu može služiti kao primjer i da zajedno s Talijanima treba da radimo protiv zajedničkog neprijatelja. Zato je shvatljivo, da su naši voljeli djela suvremenih talijanskih književnika, prožeta oslobodilačkim duhom.

[42] V. Lozovina, »Botićeva Bijedna Mara i njezin talij. uzor«, *Hrv. Revija*, V, 1932, 505, 571. A. Barac, »L. Botić«, *Veličina malenih*. Zagreb 1947, 9-22.
[43] *Pjesme*, izd. M. Pavlinović. Zagreb 1885, VIII.
[44] M. Breyer, *F. Kurelac*. Zagreb 1939, 75.

Cantùove su pripovijesti čitali naši suvremeni književnici kao Kazali, Vodopić, Bogović, Pucić, Ljubiša, a jamačno i Njegoš i Ljuba Nenadović. Poznavali su ih bez sumnje i kasniji, sve do realista, na pr. Šenoa. Tomić, Kumičić, Matavulj, Milan Jovanović, Milorad Pavlović i dr. One su naime još uvijek zadržale svoj romantični čar, kako to pokazuju njihovi brojni čitači sve do posljednjih godina prošloga vijeka. Spomenuti roman *Margharita Pusterla*, pisan u tamnici, - u kojem je romantično ocrtana tragedija rodoljubne mlade žene, ubijene zajedno s mužem zbog urote protiv tiranina Viscontija, - izlazi četiri decenija (1838-1878) svake godine u više izdanja, a čita se mnogo još i u posljednjoj četvrti toga stoljeća, jer je i u tom razmaku vremena izašlo još osam njegovih izdanja. Naše je pripovjedače osobito zanimao način, kako je i tom Manzonijevu epigonu pošlo za rukom oživjeti domaću povijest s patriotskom tendencijom i u manjim novelama, kakve su i oni sami tada počinjali pisati. A koliko se koji od njih uistinu okoristio i Cantùovim primjerom, moći će se kazati. pošto se potanje osvijetli razvoj naše pripovijesti onoga doba.

Po nekim našim časopisima vidi se, da su u svoje vrijeme poznavali i te Cantùove radove. U tri godišta *Vijenca* (1877-1879), dok je Šenoa bio urednik, izlaze četiri prijevoda njegovih pripovijesti, sve iz pera prevodioca I. Homotarića (*pod pseudonimom* Vj. R. Cesargradski). A već je u prvom godištu (1869) u rubrici »Pouka« objavljen anoniman prilog *Obitelj i othranjivanje, pripovijest po talijanskom;* to je jamačno preveo Ivan Fiamin, koji je godinu dana prije i te iste godine izdao svoje prijevode dviju Cantùovih knjižica, o kojima će kasnije biti govora. I ta je poučna novela po svoj prilici Cantùova *Una buona famiglia.*[45] Godine 1877. izlaze u *Vijencu Ratni doživljaji mirna čovjeka*, a to su *Avventure guerresche* od Cantùa.[46] Prevodilac je izabrao baš tu novelu (bez umjetničke vrijednosti) vjerojatno zbog toga, što se njena radnja zbiva u burno Napoleonovo doba u Njemačkoj. U idućem godištu štampa se *Isotta*, jedna između boljih novela istoga pisca s potresnom historijskom epizodom i sentimentalnim ljubavnim zapletajem. Protagoniskinja, gospodarica jednog gradića u Lombardiji, buni se protiv tiranina Sforze (»tiransko gospodstvo i nevoljno ropstvo ... borimo se za veliku Italiju«). Tu aristokratkinju u ljubavnom suparništvu pobjeđuje sirota, nevina Anna kao uzor zdrave djevojke iz puka. Treća i četvrta novela izlaze iduće godine (1879). Jedna je, *Uboga Menika - Povera Menica*, - tužna slika nesretne ljubavi seljakinje Menike i izbjeglice iz Napoleonove vojske, koji se pred samim vjenčanjem slučajno unesrećio. U drugoj je i posljednjoj noveli, *Svilarica - La setaiuola* -, obrađen težak odnos između vrijedne radnice u svilani i njena muža pijanice, koga ona svojom strpljivošću i razborom dovodi pameti.

[45] Iz 1837. i preštampana u *Racconti storici e morali*, Milano 1868 (II. izd. 1871).
[46] U istoj zbirci.

Karakterističan je izbor tih novela, koje prikazuju seljački i radnički svijet, imaju patriotsku i moralnu tendenciju i sve su romantične, napisane još tri decenija prije (između 1837 i 1846). Čudnovato je, da ih je objavio Šenoa, koji i kao urednik zastupa realistički pravac, koji je baš tada dao *Seljačku bunu* i *Diogenesa* (1876-1878) i koji će dvije godine kasnije otkriti verista Vergu i prvi ga početi prevoditi kod nas *(Vijenac* 1881, *Seosko plemstvo, Cavalleria rusticana* iz zbirke novela *Vita dei campi,* 1880; jamačno je Šenoinu pažnju na Vergu privukao roman *I Malavoglia,* koji je izašao baš iste godine, kad i ovaj prijevod). Šenoi se nijesu mogle svidjeti te neuspjele pripovijesti i valjda ih je ipak dao u štampu zbog njihove tendencije, držeći se principa, da »lijepa književnost nije sama sebi svrha« *(Vijenac* 1877, 272).

Prošlo je zatim desetak godina, dok se Cantù ponovo pojavio u *Vijencu* (1888-1890) u prijevodima historijskih portreta *Sokrat, Perikle, Aristofan, Napoleon I.,* koje je prevodilac Franjo Mikuličić[47] povadio iz njegove *Storia Universale.* Te je živahno pisane popularne životopise tadašnje uredništvo - Klaić, Maravić, Pasarić - s pravom donijelo u rubrici »Pouka«.

Može se dakle kazati, da su svi ti Cantùovi radovi prevedeni i objavljeni kod nas zbog svog sadržaja i tendencije, a ne zbog književnih motiva. A kako su oba njihova prevodioca skromni pisci nevješti peru, u njihovoj su stilizaciji oni još više izgubili u umjetničkom pogledu. Višeput im je prijevod tako ropski, da griješe ne samo u stilu nego i u samoj sintaksi. Oni su potpuno upropastili te priloge, tako da čitaoci *Vijenca* po njima nijesu mogli steći pravu sliku o pripovjedačkom talentu Cantùa. - Tako se u nizu predstavnika talijanske književnosti u tom najraširenijem i najuglednijem hrvatskom časopisu i Cantù našao u društvu s mnogim suvremenim zemljacima: u tri decenija *Vijenca* izredali su se prijevodi djelâ ne samo starih klasika nego i najboljih književnika toga vijeka, kao Foscolo, Leopardi, Manzoni, Pellico, Prati, De Amicis, a od 1881. g. i Guerrini, Verga, Carducci, D'Annunzio, Serao, Negri i drugi manji pisci.

Pošto su izumrli i posljednji ostaci romantike, Cantù se više ne čita, ne izlaze više nova izdanja njegovih djela. On je kao malo tko preživio svoja vlastita čeda i dočekao njihovu osudu i od strane čitalaca i od strane kritičara. Zato i Jakša Čedomil devedesetih godina piše negativno o Cantùu pripovjedaču, dok je on bio još živ, ma da mu je idejno bliz: »Cantù je bio možda lošije sreće od Grossija, koji je bar postigao njeki glas svojim pjesničkim novelama. Roman *Margherita Pusterla* do 1873. doživio je 40 izdanja, a eto sad se ne spominje ... Cantù dobar povjesničar ipak čudno nije znao skovat nijednog pravog karaktera ... Mnogo bolje je uspio u pisanju pučkih poučnih knjiga, pače u tom malo ih je u Evropi koji mu se uz bok mogu postaviti« *(Iskra.* Zadar

[47] Iz Hrvatskog primorja; objavio je zbirku *Narodne pripovijetke i pjesme iz Hrv. primorja,* Kraljevica 1876.

1892, 68). Čedomil ga dakle hvali samo kao povjesnika i pučkog pisca, dok s pravom kritički gleda na njegova umjetnička djela. I u domovini mu se desilo ono, što se poligrafima višeput događa: hvale ga historici kao pripovjedača, a književni kritici kao historika.

Kad je Čedomil to pisao, Cantù je kod nas bio već davno poznat ne samo po svojoj povijesti i po onim prijevodima, već kao autor knjiga za narod. Po tim je djelima on u Italiji postao veoma popularan i bio je jedan od rijetkih pisaca, koji su obraćali pažnju materijalnom i moralnom uzdizanju proletera i omladine. Kako je sam potekao iz te društvene sredine i od svoje sedamnaeste godine zasluživao kruh, osjećao se najjače povezan s tim društvenim slojem. Htio je »*educare il popolo per prenderselo per maestro*«, piše 1845. g. Mazziniju. Ta se orijentacija očituje u duhu i u stilu ovih radova. Oni su stoga mogli odgovoriti i potrebama naših širih slojeva, koji su isto tako kao i talijanski oskudijevali u prikladnom štivu. I baš po tim djelima Cantù ulazi u povijest te grane hrvatske književnosti, koja je u drugoj polovini prošlog vijeka bila veoma kržljava, a koja je ipak interesantna stoga, što osvjetljuje odnos tadašnje naše inteligencije prema tim slojevima društva. Ma da se mnogo govorilo i pisalo o pučkoj prosvjeti, nije se kod nas našlo vrsnih pera pučkih pisaca. Ni naše Matice u Zagrebu i Zadru, ni Društvo sv. Jeronima nijesu pogotovu u kvalitativnom pogledu imali uspjeha. Bolji pisci nijesu znali ili htjeli pisati za tu publiku. Taj se rad nije dovoljno cijenio. Zato su tu osjetljivu prazninu nastojali ispunjavati prijevodima ili preradbama tuđih djela. U tom su radu bili još najaktivniji naši pučki učitelji i svećenici. Poslužio im je stoga i Cantù svojim popularnim knjigama, od kojih dvije prevode, a treću prerađuju prema domaćim prilikama. Budući da je Cantù po svom religioznom shvaćanju morala odgovarao pogledima onih, koji su onda kod nas najviše vodili brigu o pučkoj prosvjeti, sva ta tri djela pružaju hrvatskoj publici dva svećenika, dok treći svećenik, Jakša Čedomil, vidjeli smo, hvali baš te njegove radove. Naprotiv, čini se, da ga Srbi upravo zbog njegove katoličke orijentacije ne vole i ne prevode.

Značajno je, da je ta Cantùova djelatnost našla najprije odjeka na Rijeci i to u doba narodnog buđenja, na početku t. zv. madžarske ere nakon nagodbe 1868. g. Tada su osobito riječki Hrvati vodili brigu o našem svijetu u Istri, gdje su tri četvrtine pučanstva, seljaci i radnici, Hrvati i Slovenci, bili nepismeni, skučeni u pravima i prezreni od gradske gospode Talijana, pa i nakon proglašenja ustava 1867. g., koji im je morao osigurati ravnopravnost. Tada počinju osnivati narodne čitaonice (prvu u Kastvu 1866.), u Trstu počinje izlaziti prvi hrvatski list *Naša sloga* 1870. g., a na Rijeci hrvatska gimnazija postaje rasadnik narodnih ljudi. Kako su Rijeka i Istra onda administrativno odvojene od Hrvatske, njihovo je uzdizanje time oteščano, a prosvjetne im prilike imaju još regionalni karakter. U takvim su im prilikama Cantùove knjižice mogle dobro doći. I tako je Ivan Fiamin (1833-1890), tada riječki župnik, došao na misao, da se posluži njegovim djelima.

Kao gimnazijalac na Rijeci Fiamin, iz Škrbića kraj Opatije, bio je učenik Frane Kurelca, koji je tu 1849. g. počeo predavati hrvatski jezik.[48] Učitelj je prenio i na tog učenika nešto od svoga velikog zanosa, zavolio ga i oduševio za narodnu knjigu, a to mu on nije nikada zaboravio (v. u *Obzoru* 1874., što on piše u povodu Kurelčeve smrti). Mladi je Fiamin nastavio nauke u senjskom sjemeništu, odakle se dopisuje s Kukuljevićem, za koga zajedno sa sudrugom Račkim prepisuje glagoljske spomenike.[49] Dovršio je nauke u Beču i od 1862. g. kanonik je na Rijeci. Objavio je devet knjiga, sve same preradbe ili prijevode, među kojima su Mantegazza *Dobro i zlo, knjiga za svakoga* (1874 i 1877), Tommaseo, *Kršćanske molitve* (1874), Bourdaloue, *Dva govora* (1874), Fénelon, *Zgode Telemaka* (Mat. hrv. 1879) i dr. Prevodio je s četiri jezika, a prvenci su mu prijevodi dviju Cantùovih knjižica. Osim toga objavio je pod svojim imenom i knjigu *Radnja čovjeku dužnost i blagodat* (1870), ali ne će ni to biti njegov samostalan rad. Svakako je taj demokratski hvalospjev radu, materijalnom i umnom, jedna od prvih pučkih knjiga kod nas. Izdalo ju je Društvo sv. Jeronima, koje počinje publicirati 1869. g., t. j. godinu dana pošto je Fiamin objavio svoj prvi prijevod Cantùove knjige. Prema tome on ide po vremenu u prvi red hrvatskih prevodilaca za narod. Tek se zatim, počevši od sedamdesetih godina, i naše Matice zanimaju za tu vrstu knjiga, i pojavljuju se hrvatski prijevodi Smilesa, Verneа, Mantegazze, De Amicisa i drugih popularnih pisaca. Interesantno je, da i Smiles ulazi u našu prijevodnu književnost preko Italije; prevode ga Dalmatinci s talijanskih prijevoda.[50]

Naslov je prve Fiaminove knjižice: »*Mladić upućen na dobrotu, nauk, i rad*, prvom talijanski spisao Cezar Cantù a pohrvatio Ivan Fiamin, po dvadesetom milanskom izdanju g. 1861. piscem pregledanom, Riječki Emidija Mohovića kamen. zavod, 1868« (143 str. šesnaestine). Napisao je i posvetu: »Ivanu Zmajiću Svetivanjskomu i svakomu mladomu Hrvatu za nauku i razgovor prevodilac«. Iza Cantùova predgovora iz 1837. g. Fiamin dodaje »Prevodnikov pripomenak« s datumom »Na Rijeci o Martinji 1868«. Naslov je originala *Il giovinetto drizzato alla bontà, al sapere, all'industria*, Milano 1837, a zatim je izlazio sve do 1885. g. u neko četrdeset izdanja. Godinu dana iza tog prijevoda izlazi iz iste štamparije i druga knjižica »*Poštenjak iliti Pravice i dužnosti*, po Cezaru Cantù, prevod Ivana Fiamina, po osamnaestom milanskom izdanju g. 1861 piscem pregledanom ...« (VIII-116 str. šesnaestine). Naslov je originala *Il galantuomo, libro di morale popolare*, Milano 1837.; do

[48] St. Stanojević, *Narodna enciklopedija SHS*, I, Zagreb 1925-26, B. Vodnik. M. Breyer, o. c., 64.

[49] T. Smičiklas, l. c. 158. Fiaminova su pisma Kurelcu nestala u Jugoslavenskoj akademiji.

[50] Od 1865. g. u *Glasniku dalmatinskom* pa dalje. R. Filipović, *Odjeci engleske književnosti u Hrvatskoj u 19. v.*, doktorska disertacija u rukopisu (Filozofski fakultet u Zagrebu).

1890. g. izredalo se i od te knjige malo manje od četrdeset izdanja, a 1861. g. štampa se u Mlecima i njen armenski prijevod. Oba je ta djela Cantù napisao, dok je još životario od pera, prije no što je počeo raditi na *Storia Universale*, dakle tri decenija prije ovih Fiaminovih prijevoda. U međuvremenu su zastarjela usprkos autorova nastojanja da ih donekle modernizira u novim izdanjima. Zamišljao ih je kao neke pomoćne školske knjige za opću naobrazbu po metodi »*enseignement universel*« ondašnjeg francuskog pedagoga J. J. Jacotot, u cilju da posluže omladini najbrojnijeg sloja (»*alla gioventù della classe più numerosa*«).

U Fiaminovim se prijevodima nigdje ne spominje Italija; Cantùove su aluzije na domaće prilike zamijenjene riječima »kod nas«, njegov »*buon Italiano*« izrazom »valjan Hrvat«, a talijanska lična imena našim narodnim. Kako se tu govori o različitim granama suvremenog života, o naukama, tehnici i industriji, naš je prevodilac naišao na »stotinu tegob da bude narodno i razumljivo pisano, čisto po našu, što bi i neuk razumio«. U ono doba nije mogao naći naše izraze za mnoge stvari i pojmove, pa je zanimljivo, kako je nastojao riješiti ta jezična pitanja jedan od boljih Kurelčevih učenika.

U Fiaminovu se jeziku opažaju mnoge crte tadašnje »riječke škole«, arhaičnost, čistunstvo, neobične riječi, narodna frazeologija, originalnost stila, česta upotreba imperfekta i aorista, ispuštanje kopule i sl. Fiamin je također želio pisati na narodnu, ali je u tome uspio još manje od svog talentiranog učitelja. Stoga njegov jezik i stil nije prirodan ni lak kao što je u Cantùa; svojom je izvještačenošću promašio i postigao obratni efekat, postavši često teško shvatljiv upravo onima, kojima je namijenio svoje prijevode. A očito je, kako se nastojao osloboditi utjecaja originala. Pri tom su mu stari talijansko-hrvatski rječnici Della Belle i Stullija samo donekle mogli pomoći isto tako, kao i Vukov, jer su bili zastarjeli, bez neologizama. Najviše se služi Stullijevim, u kojemu je mogao naći naše sinonime i za riječi kao što su na pr.: cavar - odnimati, itterizia - žutenica, macchia - ckvrna (Della Bella: ckvrn), ventilato - razvjetran. Nije se mogao koristiti ni onda novim, ali veoma oskudnim *Dizionario italiano-illirico* od G. Jurasicha (Trst 1863), a ni Parčićevim *Rječnikom talijansko-slovinskim*, koji je prvi put izašao baš iste godine, kad i njegov prvi prijevod (Zadar 1868). Zato se morao sam pomoći, kako je znao, valjda i uz pomoć Šulekova njemačko-hrvatskog rječnika (1860). Evo, kako on na pučki prevodi neke tadašnje neologizme: la morale - ljudsko vladanje, idee positive - stalne pomisli, tonnelata - bačva (Šulek), industria - poslenost, provrtnost, promet, umijeće, criticare - presuđivati, cassa di risparmio - štedionica (Jurasich, Parčić, Šulek), prištedna riznica, cassa di previdenza - providna riznica, corolla - krunčica, petali - latice (Parčić, Šulek), pistillo - samičica, macchine locomotive - makine mičuće, mezzi di trasporto - prevozni načini, politica - hitrina državna (Della Bella i Stulli: hitrina od vladanja; Parčić: hitroća), allusione - pokriven misao, democrazia - pučka vlast (Jurasich: puko-

vlast; Parčić: narodna ili pučka vlada), teorica - pravila, vita reale - život kako jest. Fiamin često upotrebljava neobične i arhaične riječi i oblike, od kojih je neke on sam i napravio, na pr. quesito - upros, utile - prudovit, facciamo (imperativ) - činmo, caduto - padši, vento - prozrak, far pro - prohasniti, gettar via - zahititi, indeterminato - neomjeren, insistere - uvraćati, epilogare - obujeti, mutilazione - okljastrica, generale - nasploh (slov.), abborracciare - ispaćuhati (Kurelac: paćuh, RjA), montar nelle furie - usprźiti se, anticipare - predostati, officina - djelnica (Jurasich i Parčić i Šulek: djelaonica), dieta - olaka (Parčić). Ima izraza, koje je točno prenio i sasvim u duhu našega jezika, na pr. in grazia sua - po njemu, da galantuomo - pošteno, non dà ascolto - ne ozire se, ma che! - al kad tamo, al qual proposito - na to, senza rispondere - ne odgovarajući riječi, ti brilla il cuore - srce ti živo bije, confinato in una camera - pripet u sobicu, ahime! - žalosti!, dipende da noi - do nas stoji, dar un'occhiata - okom svrnuti na, isterilire l'immaginazione - podstrizati krila poletu misli, da una parte - s jedne ruke, entriamo in noi - u se dušu. Kako je dobro poznavao talijanski jezik, a Cantù pisao lakim jezikom, nije mu bilo teško shvatiti tekst, te je veoma rijetko što krivo preveo. Treba uzeti u obzir, da ti prijevodi pripadaju među naša prva izdanja za omladinu i šire slojeve, te se u jezičnom pogledu Fiamin nije imao u koga ugledati, osim u Vukove publikacije narodnog blaga.

Tim je dvjema Cantùovim knjigama slična i treća, *Buon senso e buon cuore*, koja nas ovdje zanima. To nije - kao one prve - mladenački rad, ni mala knjižica (ima preko 500 strana), a plod je dugogodišnjeg iskustva već starog pisca. Napisao ju je trideset i tri godine nakon onih (1870), u šezdeset i šestoj godini života, i pošto se ispisao, doživio i revoluciju i konačno ujedinjenje domovine. Za naše ju je potrebe preradio književnik Ivan Despot (1851-1886), franjevac iz Zaostroga, i izdaje ju Matica hrvatska 1881. g. pod naslovom »*Zdrav razum i pošteno srce*, pučki razgovori, po talijanskom izvorniku za hrvatski svijet preradio Ivan Despot, nagrađeno iz zaklade grofa Draškovića« (VIII-338 str. šesnaestine). Tako smo nakon desetak godina dobili još jednu poučnu Cantùovu knjigu, ovaj put namijenjenu širokoj publici Matice.

I ovaj je put inicijativa potekla s primorja. Sam je Despot odabrao djelo i ponudio svoju preradbu Matici. Ona ga je najprije dala »na rasudbu« Matku Laginji, a zatim i na recenziju Josipu Stadleru, tada profesoru teološkog fakulteta u Zagrebu.[51] Matičin je odbor pod predsjedništvom Šenoe zaključio »na ponuku mnogih svojih prijatelja u Dalmaciji«, da se izda to djelo u šest tisuća primjeraka, a to je u ono doba za naše književne prilike bila velika naklada. Štoviše, daje se priređivaču i naročita nagrada od 300 forinti (isto tako kao i Maretiću za prijevod *Odiseje* na istoj sjednici), jer je knjiga odgovarala

[51] Podatke u vezi s tim izdanjem vidi u zapisnicima odborskih sjednica Matice hrvatske.

jednom od glavnih ciljeva tada reformirane Matice, »širenju korisnih nauka, na koliko ne spadaju na strogo znanstvenu i pučku knjigu«.[52]

Vijenac je odmah (1881, 448) donio pohvalan osvrt na to djelo, koje »razlaže najjednostavnijim načinom najzamršenija i najbitnija pitanja ljudskog života sa svrhom, da se bijednom čovječanstvu olakša teško breme života«. Uznosi se i autor, »kojega ime sav naobražen svijet s počitanjem spominje« i koji je »jedan od prvih učenjaka i rodoljuba talijanskih«. Cio je prikaz u tom tonu, jamačno iz pera samog Despota, i nije drugo no reklama Matičinu izdanju, kome je, vidjeli smo, kumovao i sam urednik časopisa, Šenoa.

Osokoljen tim uspjehom Despot prevodi s talijanskog još jedno poučno djelo, Smilesov *Značaj* (Matica dalmatinska, 1883). A čini se da je, kao zakašnjeli romantik, još prepjevao patriotsku tragediju *Il conte di Carmagnola* od Manzonija, ali da je taj rukopis »u nastupu klonuća sam spalio«.[53]

Ali u već ujedinjenoj Italiji to Cantùovo djelo nije odgovaralo; u dvadeset godina izašlo je svega pet njegovih izdanja, i prevedeno je samo kod nas. Naprotiv ta je preradba u ono doba postala jedna između najpoznatijih knjiga kod Hrvata. Mogla se je vidjeti ne samo na policama Matičinih pretplatnika, nego i u rukama mladeži obiju spolova, a i odraslih, osobito radnika i »srednje inteligencije«.

Taj je Despotov rad zanimljiv stoga, što pada u vrijeme, kada je u Dalmaciji, osim Dubrovčana, bilo malo književnika, koji su znali pošteno pisati narodnim jezikom. Njemu je to bilo lakše, jer se rodio u Makarskom Primorju, kao i Pavlinović, i živio tu i u Sinju.

On nije naprosto prevodio: »iz Cantùove knjige - kaže - probrao sam cvijetak po cvijetak i učinio samo probir prema našoj hrvatskoj ćudi i potrebi«. Skraćuje tekst, izostavlja šest poglavlja[54] i šest umetnutih pripovijesti i gotovo sve pjesme. Zato je djelo postalo šturo i mnogo manje privlačivo. Ali on dodaje neke stihove naših pjesnika, osobito Njegoša, te česte i banalne aluzije na hrvatske prilike. U patetičkom predgovoru »Hrvatskom puku« ističe na pr., kako je naša stara književnost bila svojina samo tankog sloja učenih, ali sada je, kaže, »novo doba bratinstva svratilo na te, puče, oko zalutalih, otuđenih sinova tvojih; sinovi tvoji, puče, bez tebe nikud«. I završava pozivom: »Čas je umnom kreševu, ogledaj se na polju prosvjete u času kad se hrvatskom narodu pomaljaju zraci slobode«. U tom je emfatičkom tonu napisana cijela knjiga, koja se onda čitala najviše zbog nestašice boljih. Uza sve preinake ona se uglavnom ne razlikuje mnogo od Cantùove. Talijanski je patriotizam zamijenio hrvatskim, ali je u idejnom pogledu

[52] U prvom paragrafu novih pravila. T. Smičiklas, »Povijest Matice hrvatske«. *Spomen-knjiga*, 1892, 45.

[53] M. Grgurić, »Fra I. Despot«, *Iskra*, III, Zadar 1893, 162.

[54] 12 Intemperanza, 23 Gli operai, Le macchine, Gli scioperi, 26 Associazioni particolari, 31 Società civile, Il governo, 33 Doveri del cittadino, 34 I partiti, La tolleranza.

zadržao orijentaciju stare Manzonijeve struje. Neke značajne pasuse prevodi i doslovno, na pr. u poglavlju »Buntovnici« (I rivoluzionari) ovaj Cantùov poziv nakon dovršene narodne revolucije u njegovoj domovini; »*l'uomo si guardi dall'abuso della forza, delle congiure, delle rivoluzioni; faccia a mio consiglio: o tolleri il male in pazienza, o muti paese*« - »čovjek nek se čuva sile, urote, bune; nek me posluša: nek trpi zlo ili nek drugamo bježi«, a tomu Despot još dodaje: »Žalosno je još naše stanje u Hrvatskoj, ali vjerujte, da vikom i plačem ne zacijelismo njezinih rana, nego svijesnom borbom, poštenjem, krjepošću«.

S obzirom na formu ta je Despotova preradba jednaka ostalim njegovim radovima pisanim »retoričkom prebujnošću sloga«, koja je plod retoričke škole fratarskih propovjednika i talijanske kićene manire.[55] Cantùova je pučka predavanja (»*Conferenze*«) pretvorio u propovijedi u kronički patetičkom, izveštačenom stilu. Jezik mu, istina, obiluje odlikama svježeg i čistog govora njegova kraja, ali on ne zna baratati tim blagom i razmeće se njime kao folklornim ukrasom (podsjeća na pr. na jezik Imoćanina Ilije Ujevića). Nije imao osjećaja mjere i promašio je u tom pogledu.[56]

Ni Despotu, kao ni prije Fiaminu, nije bilo ni lako s dotjeranog talijanskog prenositi na hrvatski još neizgrađen jezik. Morao se i on mnogo domišljati, ma da je raspolagao rječnicima, a višeput je sasvim na svoj način davao naše sinonime talijanskih riječi; na pr. l'ignorante - prpavac, comunismo - komunizam, zajedničko dobro, società - zadruga, morire di fame - piskati od gladi, tirannia - susilost, tiranno - usilnik (Parčić: usionik), creanza - ljudstvo, liberale - sloborodan. I nije uvijek pogodio, a katkad se i prevario; na pr. Ginevru zamjenjuje Genovom, romantičku školu romanskom. Ali je bio svijestan svoje oskudne spreme: »ja nijesam redovito svojih nauka dovršio ... ja naglim, dok naš don Miho Pavlinović trudom piše i ispravlja«.[57] - Prema tome može se kazati, da ni Fiamin ni Despot ovim prijevodima nijesu pridonijeli obogaćenju našeg književnog jezika.

Kod nas su se dakle sve do kraja prošlog vijeka više decenija čitala Cantùova djela što u originalu što u prijevodu ili preradbi. On nam je bio poznat i kao historik i pripovjedač i popularan pisac. Mnogi su, osobito u mladosti, od njega naučili nemalo povijesti, mnogi su rado čitali njegove pripovijesti, a i širi slojevi i opet mladež, radnička i školska, crpli su iz njegovih pučkih knjiga također znanja i orijentacije, ma da ih je on nekim natražnim pogledima mogao i obmanuti. Svojim sugestivnim načinom pisanja Cantù je mnoge zainteresirao za

[55] F. Marković, *Vijenac* 1881, 444. A. Barac, *Hrv. knj. kritika*, cit. 57.

[56] V. protivno mišljenje A. Petravić, *Studije i portreti*. Zagreb 1905, 51.

[57] M. Grgurić, l. c., 162.

važne probleme, raširio im obzorje i izazvao kritiku. Na koncu njegova su djela u svoje vrijeme ispunila kod nas jednu prazninu i indirektno skrenula pažnju narodnoj inteligenciji na njenu socijalnu, tada zanemarenu dužnost. Cantùovi poučni radovi, po vremenu među prvim hrvatskim pučkim knjigama, bili su onda primjer, kako se piše za radnike, seljake, žene i omladinu. A da je bio čovjek naprednijih pogleda, mogao nam je više koristiti.

JEDNA HRVATSKOGLAGOLJSKA INKUNABULA IZ GODINE 1491.

Prilog izučavanju glagoljaškog kalendara

VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ

NAŠE su stare štampane knjige vrlo slabo proučene. Osobito osjećamo nedostatak sistematskog prikaza razvitka naše knjige sa gledišta bibliografskoga i tehničko-tipografskoga. Apstrahirajući od Kukuljevićeve »Hrvatske bibliografije«, koja je - kako je dobro poznato - odavno zastarjela, nepotpuna i netočna, moramo konstatirati, da su i drugi bibliografski opisi, što se od vremena do vremena pojavljuju, rijetko kada precizni i opširni, kako bi to zaslužili naši stari rariteti. Mi imamo čak unikata iz XV.-XVI. stoljeća, koje ne samo da nismo još naučno objelodanili, nego ih nismo za naučni svijet ni pošteno opisali. Uzmimo na pr. izdanja senjske štamparije s kraja XV. i početka XVI. stoljeća, zatim izdanja riječke štamparije Šimuna Kožičića iz god. 1530.-1531., a da i ne govorimo o glagoljskim knjigama mletačkih štamparija XV. i XVI. stoljeća i rimske Propagandine štamparije XVII. i XVIII. stoljeća. Gotovo svako starije izdanje iziskuje posebne bibliografske studije, pa će se budući priređivač naše retrospektivne bibliografije naći često u neprilici bez predradnja u specijalnim monografijama. Taj manjak osjetio sam i ja obrađujući ovaj fragmenat jedne nepoznate glagoljske inkunabule.

Ja naime ovdje opisujem i objelodanjujem fragmenat jedne naše glagoljske inkunabule, na koji je upozorio Dragutin Parčić još god. 1876. u zagrebačkom Vijencu (str. 826), a ipak mu nije ni on sam niti tko drugi nikad poklonio ozbiljnije pažnje, i o njem se nigdje ne vodi računa kao o jednom od naših najstarijih izdanja. Riječ je o 6 pergamenih listova, koji su prišiti na početku jednoga istiska glagoljskog brevijara Mikule Brozića od g. 1561. u Vatikanskoj biblioteci (sign. Borg. illir. 19). Prišiti su bili zbog toga, jer sadržavaju kalendar (osim za mjesec januar), koji je u ovom primjerku Brozićeva brevijara zbog trošnosti bio ispao. Vlasniku ovoga brevijara je ovaj naš fragmenat nadomjestio Brozićev kalendar, iako se od njega relativno mnogo razlikovao.

Dragutin Parčić, kanonik sv. Jeronima u Rimu i istraživač glagoljske književnosti, naišao je g. 1876. na ovaj primjerak Brozićeva brevijara u Propagandinoj biblioteci u Rimu, jer se još tada nalazio ondje zajedno s drugim glagoljskim spomenicima, koji su istom kasnije prenijeti u

Vatikansku biblioteku. Tada se još mislilo, da je Brozićev brevijar najstariji glagoljski štampani brevijar, a za Baromićevo izdanje brevijara od god. 1493. se još nije znalo. Stoga je Parčićeva bilješka u Vijencu g. 1876. glasila:

»Ovih dana baveć se u Propagandinoj knjižnici oko glagoljštine pade mi srećom pod oči jedan već podosta podrt iztisak Brozićeva Brvijala, kad tamo spazih, gdje mu je s početka prišiveno šest listića tiskanih, a to ne na pamučnoj artiji, nego baš na starinskoj koži; glagoljska su pismena liepa, čista, sasvim nalik na Brozićeva, a i oblik opet jednoličan. Sadržaj je obični koledar, počevši od mjeseca prvara pak do konca dektebra, a na zadnjem listu tablica za prvi dan korizme i pasku. Prispodabljajuć koledar sjetih se odmah, da su na njem sveteci redji nego u Brozića, nu kad se obazrih na skrajnu tablicu, za čudo! početak joj od 1492 (č.u.p.b) pak se redomice proteže do 1552.«[1]

Iste je godine Parčić zapisao na istom primjerku Brozićeva brevijara ovaj zapis:

»Breviario edito in Venezia 1561., che merita di essere con cautela conservato per le 6 carte in sul principio stampate in pergamena appartenute ad un altro breviario dell' anno 1492., edizione, che finora è affatto sconosciuta.«

Parčić je dakle g. 1876. bio mišljenja, da je ovih 6 listova pripadalo nepoznatom izdanju brevijara od god. 1492. Kad se kasnije saznalo za jedan primjerak Baromićeva izdanja brevijara od god. 1493., Parčić piše dne 16. VII. 1894. profesoru Vatroslavu Jagiću:

»Jedan svećenik iz Trsta obavješćuje me, da je ondje kod njekoga starinara na prodaju jedan glagoljski Brvijal tiskan g. 1493. To je dakle pratisak časoslova, o kojem sam ja naslućivao, kad sam pred desetak godina u Vjencu bio natuknuo, da su mi došla pod ruke četiri (!) listića tiskana na koži u arkivu Propagandinu u Rimu i da je sva prilika, da su od g. 1492., dakle da je to jamačno najprvo izdanje, dosad nepoznato. Evo što ima ovaj trščanski otisak: Hunc breviarium impressit magister Andreas de Thoresanis de Asula die 13 Martii 1493.«[2]

Parčić je dakle god. 1894. povjerovao, da onih šest pergamenih listova u Brozićevu brevijaru pripada Baromićevu brevijaru od god. 1493. Prof. Jagić je doskora, t. j. 1895. opisao novonađene primjerke Baromićeva brevijara u Anzeigeru bečke Akademije u tri navrata, ali pri tom nije naših šest listova ni spomenuo.[3] Nije ih uzeo u obzir ni god. 1913., kad je u Vodnikovoj »Povijesti hrvatske književnosti« str. 39 nabrajao glagoljska štampana djela.

Karlo Horvat je u članku »*Glagolitica Vaticana*«, što ga je štampao uz Milčetićevu Hrvatsku glagoljsku bibliografiju god. 1911.,[4] opisao vrlo površno i tri primjerka Brozićevih brevijara, što se nalaze u Vatikanskoj

[1] Upravo je tu u Parčića štamparska pogreška umjesto 1522.

[2] *Archiv für slav. Phil.*, XXXI, str. 299.

[3] *Ein Beitrag zur südslavischen Bibliographie*, zatim: *Ein zweiter Beitrag zur südsl. Bibliographie* i *Ein dritter Beitrag zur südsl. Bibliographie* u *Anzeiger der philosoph.-histor. Classe*. Jahrg. 1895. Nr. I, VII, X.

[4] *Starine* XXXIII, g. 1911., str. 529.

biblioteci, među njima i onaj sa šest naših pergamenih listova. Horvat je tako površno ogledao tih šest listova, da je - osvrćući se samo na Parčićev zapis u brevijaru i ne znajući za Parčićevu bilješku u Vijencu ni za njegovo pismo Jagiću - napisao i ovo: »Kako je Parčić došao do misli, da ovih šest listova pergamene pripada brevijaru štampanome u god. 1492., to on u ovoj svojoj bilješci nije protumačio.« Dakle Horvat sam nije ni primijetio, da uskrsna tablica na ovom fragmentu počinje godinom 1492.

Josip Vajs u svojem opisu glagoljskih brevijara, pa i Brozićeva, nije se osvrnuo na naših šest listova.[5] Pok. Vinko Premuda - osuđujući K. Horvata - i sam je u Vjesniku Staroslavenske akademije I (1913) str. 102 uzeo, da je ovaj naš fragmenat pripadao Baromićevu brevijaru iz god. 1493.

2. Stvarno naših šest listova nije pripadalo Baromićevu brevijaru. To je lako razvidno i iz letimične poredbe: naš kalendar ima mnogo praznih dana, t. j. bez svetaca, dok su u Baromića dani dobrano popunjeni; u mnogim danima naš fragmenat ima jednoga sveca, a Baromić drugoga i t. d. To će biti jasno i iz daljnjega našeg opisa ove inkunabule. Čak će taj opis pokazati, da ovih šest listova možda niti ne potječe iz iste štamparije (Torresanijeve), u kojoj je bio štampan Baromićev i kasnije Brozićev brevijar, premda Parčić u spomenutoj bilješci u Vijencu kaže, da su im pismena »sasvim nalik na Brozićeva«. Jednako je i K. Horvat u spomenutom članku u Starinama ustvrdio, da mu je »upravo napadna sličnost i jednakost slova i u ovim pergamenskim ulomcima i u brevijaru iz godine 1561«.

Format naših šest listova je prosječno 12,2×9,2 cm (to je naime format prvog lista). No to nije njihova prvotna veličina, jer su i ozgora i sa strane toliko obrezani, da je ozgora na četvrtom i petom listu presječen čak prvi redak, a sa strane su stradala krajnja slova na svim listovima. Prema tomu format njihove edicije bio je veći otprilike u visini za jedan, a u širini za dva centimetra, t. j. oko 13,2×11,2 cm.

Slog, koji ide preko cijele strane kao i u drugim kalendarima štampanih brevijara, nema uvijek jednake visine kao ni jednakog broja redaka, jer to ovisi o broju dana u mjesecu, tako da na strani ima od 29 do 33 retka, t. j. slog ima 10-11 cm visine, a nešto preko 8 cm širine. U Torresanijevim brevijarima slog je u kalendarskom dijelu visok do 11 cm, širok 8 cm.

Visina retka, t. j. slova koja ne prelaze gornju ni donju crtu, u našem je fragmentu otprilike kao i u Torresanijevim izdanjima, t. j. oko 1,5 mm. Slova koja prelaze gornju crtu (na pr. , ,) visoka su u našem fragmentu također otprilike kao i u Torresanijevim izdanjima, t. j. 2,5 do 2,75 mm.

[5] Josef Vajs, *Nejstarší breviář chrvátsko-hlaholský*. Prag 1910.

Oblikom se pojedina slova u detaljima razlikuju od slova Torresanijeve štamparije. Drugim riječima, predložak, po kojem su rezane matice naših slova, paleografski se razlikovao od predloška Torresanijevih matica. Pogledajmo najprije inicijale. U naših šest listova ima samo pet vidljivih inicijala, kojima počinju imena pojedinih mjeseci. Oblik im je ovaj:

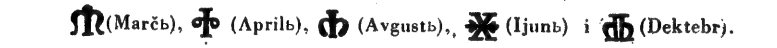

Nijedan od ovako stiliziranih inicijala ne nalazi se u Baromićevu brevijaru. Od nekoliko manjih inicijala značajnu razliku pokazuje slovo »v«, koje je u našoj inkunabuli teško i nisko ili stilizirano , a u Baromića vitko

Od malih slova opažamo slovo »z«, koje u našem fragmentu ima oblik ; u Baromića vidimo tri tipa sa sitnim razlikama u rezanju, ali nijedan od njih ne odgovara potpuno našem obliku; ili im je prednja vertikalna crta ovalna, ili je desna petlja postavljena koso kao i gornja crta spojnica ili je gornji vršak slova zašiljen. Ni u jednom od njih nije gornja spojna crta vodoravna kao u našem fragmentu. Slovo je u našem također nešto drugačije rezano nego u Baromića, gdje ono katkada prelazi oštro pod crtu više nego naš, a katkada ide samo do crte. Slovo »e« je u našem ili , a u Baromića redovito . Slovo je u našem uspravno, a u Baromića nagnuto na lijevo i stoji na nožici (koja je u našega jedva zamjetljiva). Slovo ide u našega do gornje crte, dok u Baromića strši iznad retka. Znak za poluglas ima u našega na krajevima završno pojačanje (I), a u Baromića je samo ravna crta (*ı*).

Ostala su slova, može se reći, jednaka.

Ligature su u našem fragmentu dosta rijetke, ali se ipak mogu naći slijedeće: , , , , a po jedan put (dr) i (do). Lomljenju ligature u dva dijela t. j. u dva tipografski različita grafema nema u našem fragmentu niti jednog primjera. U Baromićevu brevijaru ligature su češće, a ima i lomljenja ligatura (na pr. = bl, = gl, = vn, = vl i dr.); u izdanjima senjske glagoljske štamparije ta je pojava vrlo raširena. Budući da ovakve tehnike lomljenja ligatura nema ni u prvotisku misala (g. 1483.) ni u našem fragmentu (g. 1491.), nego počinje Baromić-Torresanijevim brevijarom (g. 1493.) i nastavlja se u senjskim izdanjima, počevši od misala (g. 1494.), to je jamačno ovu tehniku rezanja i slaganja glagoljskih slova uveo naš Baromić, pa je stoga i Ásbóth[6] već naziva Baromićevom tehnikom.

S obzirom na činjenicu, da je naš fragmenat štampan na pergameni, što se našim pojmovima čini neobičnim, moramo konstatirati, da je to doba, kad su još na pergameni pisale knjige usprkos premoći papira, a posebno su baš naši glagoljaši naročito cijenili pergamenu, tako da su

[6] O. Ásbóth, *Das zu Zengg im Jahre 1494 gedruckte glagolitische Missale*. Archiv für slav. Philologie. XIX. 85

sve njihove liturgijske knjige iz XIV. i XV. st., što su do nas došle, pisane samo na pergameni. Po Evropi su u XV. st. također poneka znatnija izdanja u jednom dijelu naklade znali štampati na pergameni zbog njene trajnosti, osobito za viđenije ljude. Od naših izdanja znamo, da je prvotisak misala bio u jednom dijelu naklade također štampan na pergameni, jer nam se par takvih fragmenata i sačuvalo.[7] Stoga nije čudo, da je i ovo naše nepoznato izdanje bilo štampano na pergameni, a ta je činjenica ujedno i dokaz, da je naš fragmenat pripadao nekoj uglednijoj knjizi.

3. Pošto smo utvrdili, da naš fragmenat nije pripadao Baromićevu brevijaru, i pošto smo na temelju tehničke razlike stavili u sumnju i njegovo štampanje u istoj (Torresanijevoj) štampariji, pokušat ćemo - prije nego prijeđemo na daljnju analizu fragmenta - raspraviti pitanje: gdje i u kojoj je štampariji moglo biti štampano djelo, kojemu je pripadao ovaj fragmenat.

Prije ovoga našeg djela od g. 1491. bila je štampana - koliko zasad znamo - samo jedna glagoljska i uopće južnoslavenska knjiga, i to misal od g. 1483. (ili 1484.). Malo poslije ovoga djela od g. 1491. bio je štampan glagoljski brevijar (Baromićev) g. 1493. u Mlecima. U misalu se samo kaže, da je »svršen letъ g(ospod)nihъ 1483 m(ěse)ca per\(a)ra dni 22«, ali se ne kaže ni u kojoj štampariji ni u kojem mjestu. U brevijaru se naprotiv u eksplicitu jasno veli: »*impressit magister Andreas de Thoresanis de Asula die 13 Martii 1493*«. S obzirom na uglednost izdanja uopće, a posebno na čitkost i ljepotu samih slova, sva literatura uzima kao sigurno, da je prvi glagoljski misal morao biti štampan u tadašnjem središtu tipografske vještine, t. j. u Veneciji. S tim se mišljenjem možemo složiti, jer za nj govore sve okolnosti. No pođimo i za korak dalje.

S obzirom na uglednost toga izdanja, možemo zaključivati, da je štampano u boljoj štamparskoj radionici. A najbolja štamparska radionica bila je sedamdesetih godina XV. stoljeća u Veneciji štamparija Nikole Jensona. Iako je Jenson umro već g. 1480., knjige su se u njegovoj oficini štampale još dvije do tri godine pod njegovim imenom, a onda su počele nositi ime Andrije Torresanija. Torresani je naime bio preuzeo Jensonovu štampariju koncem g. 1482. ili početkom 1483. i time naslijedio ne samo dobar glas, nego i dobar tipografski pribor Nikole Jensona, što je bez sumnje pridonijelo njegovu dobrom uspjehu. Uostalom Torresani je i sam neko vrijeme bio suradnik u Jensonovoj štampariji, a od g. 1479. i vlasnik svoje štamparije. Pod njegovim imenom štampale su se mnoge liturgijske knjige, koje su iziskivale bolju kvalitetu rada i pribora.[8] Nije dakle nevjerojatno, da je prvi glagoljski misal bio

[7] Isp. J. Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*, Zagreb, 1948, str. 44. — Ćirilski *Oktoih* štampao je na pergameni Božidar Vuković u Mlecima 1537. (primjerak u manastiru Krki).

[8] Ispor. G. Fumagalli, *Lexicon typographicum Italiae*. Florence 1905., str. 460 i dr.

štampan u toj Jenson-Torresanijevoj štampariji. A budući da je naš misal svršen 22. veljače 1483., dakle u vrijeme, kada Torresani nije još bio definitivno preuzeo pod svoje ime Jensonovu štampariju, mogla bi se tom »vakancijom« u oficini tumačiti činjenica, što na misalu nije u eksplicitu označen štampar. No ako uzmemo, da je ovo datiranje glagoljskog misala po venecijanskom stilu, to bismo onda morali postanje našega prvotiska pomaknuti iz g. 1483., u g. 1484., ali bismo onda smanjili i vjerojatnost, da je već Jenson dao rezati glagoljska slova.

Protiv kombinacije, da bi Torresani od Jensona naslijedio glagoljska slova govori i ta činjenica, da se Torresanijeva slova, kojima je g. 1493. štampao glagoljski brevijar, znatno razlikuju od slova prvoga glagoljskog misala. Misal ima slog u dvije veličine: veća slova visoka 3 mm (razumije se, u slovima, koja ne prelaze gornje ni donje linije) i manja slova visoka 2 mm. Brevijar od 1493. ima samo sitna slova, visoka 1,5 do 1,7 mm (osim inicijala). Slova našega fragmenta od 1491. otprilike odgovaraju po veličini slovima Torresanijeva brevijara, ali po mnogim pojedinostima, kako sam već kazao, među tipovima ovih dviju edicija ima ipak dosta razlike. K navedenim razlikama mogao bih još dodati i to, da je u izdanju od g. 1493. slog čistiji i simetričnije postavljen, a razmak među slovima je nešto manji nego u izdanju od 1491., ali te okolnosti mogle bi biti slučajne i povremene. Kolikogod je čudno, da se nije više pojavilo nijedno glagoljsko izdanje štampano tipovima prvotiska od 1483. ni tipovima našega fragmenta od 1491., ipak moramo na temelju konstatiranih razlika zaključiti, da ove dvije edicije, kao ni treća t. j. brevijar od g. 1493., nisu mogle biti štampane u jednoj, naime Torresanijevoj štampariji. A da bi se slova za tako kratko vrijeme istrošila i promijenila, malo je vjerojatno, jer se glagoljicom bez sumnje nije mnogo u Veneciji štampalo. Evo kao primjer trajnosti Torresanijevih slova to, što se njima štampao brevijar 1493. i istom g. 1561. Brozićev brevijar. I uza sve to što je Torresanijeva štamparija imala glagoljska slova, ipak je g. 1528. misal (Pavla Modrušanina) štampala štamparija Bindoni e Pasini, a njeni su se tipovi razlikovali od svih dotadašnjih glagoljskih izdanja.

Moramo dakle dopustiti mogućnost, da je potkraj XV. stoljeća još neka štamparija morala imati glagoljska slova. Pritom pomišljamo najprije na zapis iz glagoljskog Tkonskoga zbornika (list 95.), koji glasi:

Svršenie ispovidi ku e vsaki krstjanin držan imiti i umiti i naučiti. I bi svršenie ne na let gdnih č ū p b (= 1492) *miseca ijuleê na dan eï* (= 16). *I bi učinena ta štampa na počtu počtovanoga gdna žuvana grimalarke i negova sinovca gdna êndriê. I bi učinena ta štampa u kući meštra pelegrina iz bolone, a bih ê fra matii zadranin on ki ju složih.*

Ovaj zapis nije neki marginalni zapis, nego je u samom tekstu, pisan istom rukom, kojom i cijeli onaj dio Tkonskog zbornika (t. j. 8. arak). Taj je zapis po svojoj stilizaciji eksplicit ili kolofon neke knjige, koja je tretirala predmet ispovijedi. Nažalost iz Tkonskog zbornika ne možemo razabrati sadržaja cijele te knjige, jer nam se u zborniku

sačuvao samo jedan njen dio u prijepisu iz početka XVI. stoljeća, i to posljednji dio (sudeći po eksplicitu). Ovaj naime šesnaestinski arak ima samo osam umjesto šesnaest listova, i moguće je, da je djelu o ispovijedi pripadalo ne samo onih nekoliko listova s početka ovoga arka, nego mu je mogao pripadati možda i cijeli koji izgubljeni arak. Ovaj sačuvani dio sadržava stvarno rezervirane »kazuse« i upute ispovjedniku, kako da ispituje pokornika, dakle je knjiga bila namijenjena ispovjednicima. Budući da ju je neki pisar prepisao u svoj zbornik, u kojem nalazimo mnogo svakojakoga gradiva, ta knjiga o ispovijedi jamačno nije bila velika. Sudeći po ovom, što nam je od nje ostalo u prijepisu, ona je mogla biti nalik na jedan dio rituala (zbornika) fra Šimuna Klimantovića iz početka XVI. st., u kojem ima također slična partija o ispovijedi, namijenjena ispovjednicima, dok je ispred nje partija o ispovijedi za svakoga kršćanina. A sličnih stvari ima više i po sačuvanoj glagoljskoj literaturi. Takvu jednu knjižicu mogao je sastaviti i dati štampati (a možda i sam pomoći slagati) i stariji Klimantovićev subrat fra Matij Zadranin, jedan od osnivača dalmatinske provincije franjevaca trećeg reda.[9] Štamparska kuća, u kojoj se štampala ta knjiga o ispovijedi god. 1492., naziva se u spomenutom zapisu Tkonskog zbornika »kuća meštra Pelegrina iz Bolonje«. Među mletačkim štamparima s kraja XV. stoljeća nalazi se doista i *Pelegrinus de Pasqualibus Bononiensis*.[10] On je dakle mogao imati i glagoljska slova i štampati djelo fra Matija, koji je bio glagoljaš kao i njegova braća trećoreci. Ne smijemo doduše isključiti ni to, da je fra Matijevo djelo moglo biti štampano i latinicom. No svakako, ako je god. 1492. Pelegrin mogao štampati glagoljicom fra Matijevu knjigu o ispovijedi, onda je mogao i god. 1491. štampati neku drugu knjigu, kojoj je dio naš fragmenat od šest listova.

Osim toga možemo govoriti i o još jednomu mletačkom štamparu s kraja XV. st., koji je mogao štampati naš fragmenat. To je *Gregorius Dalmatinus* ili *Grgur Senjanin*. Naime i već prije god. 1482. kao i baš god. 1483. radio je u Veneciji jedan štampar, koji se naziva Gregorius Dalmatinus. U jednom izdanju latinskog brevijara od god. 1482. mletački štampar Evangelista de Sancto Severino hvali se, da se je školovao »*apud inclitum in hac arte magistrum dominum Nicolaum Jenson Gallicum et Gregorium Dalmatinum et socios*«; a god. 1483. isti je Gregorius Dalmatinus u zajednici s Jakovom Britanikom štampao u Veneciji »*Compendium theologicae veritatis*«. Taj naš Gregorius je dakle negdje prije god. 1482. radio u zajednici s Nikolom Jensonom, a god. 1483. s poznatim mletačkim štamparom Britanikom, i poslije toga njegovo se

[9] O njem vidi u S. Ivančića: *Povjestne crte o samostanskom III redu sv. o. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagolice u istoj redodržavi*, Zadar 1910, str. 163-167. Ivančić ga naziva Bošnjakom, ali u izvorima obično se zove »frater Mathaeus de Jadra« ili »de litera sclava« (ispor. u istoj knjizi Priloge A br. XVII, XIX, XXI i dr.).

[10] O njemu v. u R. Bertieri: *Editori e stampatori italiani del Quattrocento*, Milano Hoepli 1929; njegove se dvije knjige nalaze i u Sveučil. knjižnici u Zagrebu (ispor. Đ. Deželić, *Inkunabule zagrebačke sveučilišne biblioteke*, Zagreb 1902, br. 44 i 56).

ime više ne spominje među mletačkim štamparima. I prof. Petar Kolendić i prof. Nikola Žic podržavaju mišljenje, da je taj Gregorius Dalmatinus jamačno identičan s onim Grgurom Senjaninom, koji je god. 1507.-8. štampao u kući Silvestra Bedričića u Senju šest glagoljskih knjiga.[11] Stvar je vjerojatna i po tome, što se po humanističkoj tradiciji nazivalo Dalmacijom i Hrvatsko primorje u užem smislu, tako da se naš Grgur mogao u latinskom tekstu, pogotovu izvan domovine, nazivati »Dalmatinus«, a u hrvatskom tekstu po domaću Senjaninom. Da je Grgur Senjanin došao iz Venecije u Senj baš zbog štampanja glagoljskih knjiga (da je dakle bio tipograf u Veneciji), kaže on sam u kolofonu »Naručnika plebanuševa« g. 1507. ovim riječima: »I bi štampa svršena po meštru Grguru Senjaninu, ki navlašćь na to dělo pridě iz Benetakь.« Ovaj dakle naš čovjek, koji je bio suradnik slavnog štampara Nikole Jensona, može se s velikom vjerojatnošću uzeti, da je sudjelovao u štampanju prvoga glagoljskog misala, a možda i još koje glagoljske edicije u Veneciji, pa i djela, kojemu je dio naš fragmenat od šest listova. Kao što je prije radio udružen s Jensonom, a onda s Britanikom, tako je jamačno radio nesamostalno i kasnije (možda na pr. i s Pelegrinom iz Bolonje), jer inače ne znamo, što bi radio u Veneciji sve do g. 1507.[12]

Premda i nakon ovoga ostaje još otvoreno pitanje štampara i prvotiska misala i djela, kojem je pripadao naš fragmenat, ipak mislim, da smo se - do pojave novih izvora - nešto približili rješenju.

4. A sada da se vratimo opisivanju naših šest listova. Na svakoj strani nalazi se t. zv. vječni kalendar jednoga mjeseca u godini počevši od veljače do prosinca, a na posljednjoj je strani uskrsna tabla. Prema tomu nedostaje mjesec siječanj, koji je bio na prvom, izgubljenom listu kvaterniona. S prvim, naravno, nestao je i posljednji ili osmi list kvaterniona. Ovaj je kvaternion bio po svoj prilici prvi u našem izgubljenom kodeksu, pa moramo požaliti, što nam se nije i onaj prvi list kvaterniona sačuvao, jer bismo jamačno na njegovoj prvoj strani bili našli (ako i ne pravi naslov), a ono bilo što, što bi nam dalo naslutiti vrstu ovog djela.

Naš se kalendar uglavnom ne razlikuje od običnih liturgijskih kalendara, kakve nalazimo i u glagoljskim kao i u latinskim liturgijskim knjigama. Najprije je uz ime mjeseca zapisano, koliko taj mjesec ima dana, koliko dana ima luna, koliko sati (»godin«) ima dan, a koliko

[11] N. Žic, *Grgur Dalmatin*, Nastavni vjesnik XLII (1933.) str. 48-53. — P. Kolendić, *Karaćolov »Quadragesimale« u srpskohrvatskom prevodu*. Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta, Skoplje 1930, str. 173.

[12] Neki pop Grgur iz Senja je g. 1497. prevezao jedan glagoljski misal u Roču, a g. 1501. u Nugli u Istri (ispor. I. Milčetić, *Hrv. glag. bibliografija* str. 27 i 158), ali zasad ne možemo ništa reći, da li ima kakve veze između ovoga Grgura i onoga senjskog štampara. Dodajem, da sam nedavno naišao na jedan glagoljski zapis *na* jednom fragmentu misala iz Draguća u Istri, koji je pisac lijepim ustavnim pismom 5. maja 1052. »popь Grgurь K'ralić iz Senja rodomь«. Fragmenat je u arhivu istarskog Novigrada u Drž. arhivu na Rijeci. Vidi o njem i u Milčetićevoj bibliografiji str. 69.

noć. Naše se crkvene knjige u tim podacima uvijek ne slažu, jer se to mehanički prenosilo iz predložaka i mehanički griješilo u prepisivanju.[13]

Kalendarski podaci za pojedine dane u mjesecu dani su u 4-5 rubrika: prva bilježi zlatni broj, druga lunarno (uskrsno) slovo, ali po glagoljaškom običaju samo za mjesece veljaču, ožujak i travanj,[13a] treća označuje nedjeljno slovo, četvrta redoslijed dana po starorimskom kalendaru (kalende, none i ide). Glagoljske liturgijske knjige nemaju uvijek sve te iste rubrike: neke izostavljaju rubriku uskrsnog slova (kao prvotisak misala i Baromićev brevijar), a druge imaju moderno brojenje redoslijeda dana od 1 do 31 (kao na pr. rukopisni brevijar zagrebačke Metropolitanske biblioteke MR 161) i t. d.

Glavnu širinu strana zauzimaju imena svetaca u pojedinim danima zajedno s oznakom kvalitete sveca i eventualno stepena njegova oficija. Svaki dan mjeseca nije ispunjen svecem, nego ima i praznih dana, što nije rijetka pojava u starim kalendarima. U tom je pogledu naš kalendar među glagoljskim kalendarima XIV-XV. st. nekako po sredini: u njem ima praznih dana u mjesecu od 3 (u mjesecu augustu) do 22 (u mjesecu martu). Još je prazniji na pr. kalendar brevijara Jug. akademije III c 12. Kasnija je ruka dodala u našem kalendaru samo jednoga sveca, i to 24. septembra: *Linarta.*

Kvaliteta sveca označena je uz ime sveca redovito, i to: *mč* (= mučenik), *is* (= ispovědnik), *apl* (= apustol), *dvi* (= děvi), *ppi* (= papi). *bs* (= biskup).Te oznake određuju naime vrstu oficija ili mise toga dana. Stepen svečanosti oficija označen je u Fr[14] vrlo rijetko, i to upravo tri puta *du* (= dupleks) - uz Barnabu apostola 11. VI., uz Rojstvo Ivana Krstitelja 24. VI. i uz Luku Evanđ. 18. X. - a jedan put *pl d* (= poludupleks), i to uz sv. Anu 26. VII. I po tom se Fr razlikuje od P, koji ima redovito oznake *du* i *pol du*, a još više od B, koji je točno označivao stepen oficija svakog blagdana sa *du vli, du mli* (= dupleks veli i dupleks mali), *du vli zapovdni* i slično. Zapovijedani blagdani istaknuti su, po običaju svih kalendara, crvenom bojom, a usto neki i znakom X, što je također običaj kod mnogih liturgijskih kalendara.

Kalendari u P i B,[14] kao i u nekim drugim kodeksima, bilježe i zviježđa, u kojima se ima naći sunce određenoga dana (na pr. P: *slnce*

[13] Na pr. u mjesecu martu ima luna 30 dana u prvotisku misala, a 29 u našem fragmentu; u maju prvotisak 30, a fragmenat 29; u julu prvotisak 30, a fragmenat 31; u septembru prvotisak 30, a fragmenat 29 i t. d.

[13a] Ispor. J. Vajs, *Лунныя обозначенія въ календаряхъ глаголическихъ рукописей. Русскій филологическій вѣстникъ* LXV (Varšava 1911), str. 371. i dr.

[14] Zbog kratkoće u citiranju odsad ću obilježivati glagoljske kodekse ovako: Fr = naš fragmenat od 6 listova; B = Baromićev brevijar štampan 1493; P = prvotisak misala od g. 1483; Lj = brevijar Ljubljanske Narodne in sveučilišne knjižnice sign. 161 a/2 iz g. 1396; MR = brevijar Metropolitanske biblioteke u Zagrebu sign. MR 161 iz g. 1442; III b 3 = misal Jugoslavenske akademije u Zagrebu iz XV. st.; III b 6 = brevijar Jugosl. akademije iz g. 1470; III b 10 = brevijar Jugosl. akademije (Pašmanski) iz XIV. st.; III b 25 = brevijar Jugosl. akademije iz XV. st. S navedenim sam kodeksima naš Fr. redovito uspoređivao; drugi će kodeksi biti prigodice citirani.

v ovně, slnce v junci i sl., a B: *ovanь, junacь* i sl.); B ima također i drugih takvih pojedinosti. Fr naprotiv nema nikakvih oznaka takve vrste.

Na posljednjoj strani Fr (fol. 6[v]) nalazi se uskrsna tabla, koja nam je omogućila i datiranje. Tabla ima četiri rubrike. Prva rubrika je oštećena knjigoveškim nožem. Naslov joj je samo djelomično vidljiv, i to u prvom retku *ta* (ⰕⰀ), a u drugom *ě* (Ⱑ). Pred Ⱑ viri dio nekog slova, i to kanda Ⰾ, Ⱅ, Ⰿ, a možda i Ⰾⱜ. Kožičićev Rimski oficij (1530.) ima na analognom mjestu naslov rubrike »milezim«; prema tomu se u Fr moglo nalaziti: *lěta bžê* ili *lěta gdnê*. Ispod toga naslova nižu se brojke (glagoljska slova), kojima je knjigoveški nož redom odsjekao prvo slovo, t. j. Ⱍ (= 1000). Te brojke označuju godine počevši od godine 1492. do 1522., t. j. razdoblje, za koje su dani podaci za pomične datume uskrsnog ciklusa.

Druga rubrika nosi naslov ⰒⰖⰞⰅ̃ⰐⰡ ⰀⰎⰖ̃Ⱑ. Ma da je tu mastilo nešto razlito, te je mjesto slabije čitljivo, mislim da se ovako mora čitati i razriješiti: *pušćenьe aleluê*. U toj su naime rubrici navedeni datumi, na koje se u pojedinim godinama u oficiju ispušta aleluja, a to biva od nedjelje sedamdesetnice (septuagesima). Toga dana u crkvenoj liturgijskoj godini počinje uskrsni ciklus, i taj se dan u uskrsnoj tabli morao zabilježiti. Izraz »pušćenje aleluja« upotrebljavaju u svojim rubrikama uoči sedamdesetnice i drugi glagoljski liturgijski kodeksi, na pr. i B (fol. 127).

Treća rubrika nosi naslov: *Prvi d(a)n kor(i)zme,* pa se pod njom navode dani, kada počinje korizma, drugi važan datum uskrsnog ciklusa.

Četvrta rubrika ima naslov *Paska,* pa se pod njom daju dani, u koje pada Uskrs, i to od god. 1492. do 1522.

5. Rukopisni zapisi dolaze u našem Fr na nekoliko strana, i to pri dnu. Ti nam zapisi donose potvrde o narodnim i o blagdanskim imenima mjeseci jamačno iz 16. st. Mislim naime, da je ista ruka pisala ta imena mjeseci, koja je na listu 1[v] napisala datum [Ⱍ]ⰗⰎⰆⰏ̃ ⰓⰀ ⰎⱜⰀⰓ ⰋⰀⰊ t. j. 1537 na dan 19.

Ti zapisi prenijeti u latinicu glase:

na dnu mjeseca marča: *sušac;*

na dnu mjeseca maja: *veliki traven*;

na dnu mjeseca juna: *sviben aliti klas'n*;

na dnu mjeseca jula: *Mali traven ⟨S⟩arpe⟨n⟩;*

na dnu mjeseca augusta: *..l... [s]arpen ali...* i još par nejasnih riječi;

na dnu mjeseca septembra: *za martvih .b. moliti, a ispod toga: velikomešnak;*

na dnu mjeseca oktobra: *Malomešnak ali mhla* (?);

na dnu mjeseca novembra nejasno: *S[esv]ešćak ali ...,* a ispod toga jasnije: *govore*;

na dnu mjeseca decembra: *Gruden*, a ispod toga je jedan redak s presječenim slovima, razabrati se može neko datiranje: 𐌀 . Φ . [?] Ⱡ.

Posve je druga ruka, čini se nešto ranije, kaligrafski kursivno zapisala na fol. 2ᵛ neki zapis, od kojega se razabira datum 𐌀 · Φ · 8 . Θ ., a na fol. 3: 𐌀 Φ · 8 Θ · *na dan* Ⱡ Ⱡ *ijuna*, dok je slijedeći redak presječen knjigoveškim nožem i nečitljiv.

Treća je ruka zapisala svoje ime na fol. 2ᵛ: *To pisa Mate Šaman[ić]*.

Ne znam, da li još gdje dolazi ime Samanić osim na Krku, ali navedena imena mjeseci nikako ne pristaju u primorsko-čakavski kraj kao ni ime Linart, što je dodano kalendaru. Ova imena pristaju kajkavcima. Ipak je i tako štošta neobično. Tako je naziv »klasen« za mjesec jun u hrvatskih kajkavskih pisaca doduše dosta običan, ali »sviben« je za ovaj mjesec slabo potvrđen.[15] Neobično je, što se mjesec jul zove i »mali traven« i »sarpen«, što bi se moglo shvatiti tako, da je pisar zabunom napisao »traven«, a onda, da se ispravi, napisao »sarpen«, ali tako da »traven« nije precrtao. Na to nas mišljenje upućuju dvije činjenice: 1. što je naš pisar uzeo za maj naziv »veliki traven«, pa je logično i njemu morao biti april »mali traven« kao i drugim kajkavskim piscima; 2. što je u kajkavskom potvrđen naziv »mali srpan« za jul, a »veliki srpan« za august.[16] Pod augustom bilo je u našem fragmentu jamačno zapisano »veliki sarpen«, ali je od riječi »veliki« još dobro vidljivo samo slovo »l«. Da li su ovi nazivi za mjesec jul i august još gdje potvrđeni, nije mi ovaj čas poznato. Nadalje neobično je, što se na dnu mjeseca septembra nalazi zapis: *za martvih b(oga) moliti*, premda to nije mjesec, u kojem dolazi dan mrtvih; isto tako neobično je, što se taj mjesec zove »velikomešnak«, jer tim imenom kajkavski pisci redovito nazivaju august. Isto je tako s nazivom za mjesec oktobar, koji se u Fr naziva »malomešnak«, dok se tako redovito u kajkavskih pisaca naziva mjesec septembar. Uz riječ »malomešnak« čita se »ali m.h..la..« (?), a to bi se nejasno mjesto jamačno trebalo čitati ili »mihola« ili »miholšćak«; tako se naime u starih kajkavaca doista nazivao mjesec oktobar, pa na pr. Nikola Krajačević u Molitvenim knjižicama (1640.) baš osuđuje običaj, da se oktobar naziva miholščakom, jer dan sv. Mihalja ne pada u oktobru, nego u septembru.[17] Naziv sesvešćak, koji se nejasno čita u Fr za mjesec novembar, običan je kod kajkavskih pisaca.

Dok svi navedeni nazivi upućuju na kajkavski kraj, oblik »sušac« za mart svojim nastavkom *-ac* vodi nas u kraj, gdje je kajkavština prelazila u čakavštinu (ili štokavštinu), pa u takvom kraju treba tražiti

[15] Navodi ga F. Miklošić u *Denkschriften* XVII str. 3 i u svom *Lexicon palaeoslovenicum* s. v. *СВИБЬНЬ* iz srpskog teksta XVII. st.

[16] Isp. Miklošić o. c. str. 16, samo treba imati na umu, da Miklošić hrvatske kajkavce naziva Slovencima.

[17] M. Vanino. *Nikole Krajačevića Molitvene knjižice*, p. ,o. iz kalendara Napredak za g. 1941. (Sarajevo 1940.) str. 5.

pisara naših zapisa, t. j. mjesto, gdje se ova knjiga upotrebljavala. Brozićev brevijar štampan je nakon pisanja ovih zapisa, i u njemu nema nikakvih bilježaka, iz kojih bi se mogao razabrati kraj, u kojem je bio u upotrebi. Ovi naši zapisi mjeseci idu među najstarije potvrde narodno-svetačkoga nazivlja za mjesece.

6. Kojoj je ediciji mogao pripadati naš Fr kao kalendar?

T. zv. vječni kalendar, kakav je i naš, dodavao se u rukopisnim i štampanim knjigama: misalima, brevijarima, oficijima (livre d'heures), lekcionarima, a katkada i drugim crkvenim i molitvenim knjigama. Tako je to bilo u latinskim kao i u našim knjigama. Dok rukopisni kodeksi imaju kalendar na različnim mjestima, svi glag. štampani liturgijski i molitveni kodeksi imaju kalendar na početku. Po toj analogiji jamačno je naš Fr bio prvi arak nekoga kodeksa.

Što se tiče kalendarskih rubrika, one nisu uvijek jednake ni u liturgijskim knjigama (pa ni u glagoljskim misalima i brevijarima), ni u popularnijim crkvenim knjigama. Glagoljski misali i brevijari imaju neki više, a neki manje rubrika nego Fr, a neki imaju iste rubrike. Od ostalih, manje liturgijskih kodeksa ima na pr. Ranjinin lekcionar samo *moderno datiranje i nedjeljno slovo, a isto tako i ćirilski Dubrovački* oficij štampan g. 1512., naprotiv Kožičićev glagoljski Rimski oficij štampan g. 1530. ima, osim modernog datiranja i nedjeljnog slova, još tri druge rubrike.

Pojedini se kalendari razlikuju (osobito prije Tridentskog koncila) i po izboru svetaca u pojedinim danima. Oni, koji su bili namijenjeni široj upotrebi, donosili su opće svece prema rimskom sloju svetaca ostavljajući praznima one dane, na koje je padao svetac manjeg ili lokalnog značaja. Kalendari namijenjeni jednoj crkvenoj pokrajini ili jednom crkvenom redu unose i više svetaca, t. j. manje imaju praznina. Zapovijedani blagdani, osobito u kalendarima liturgijskih knjiga, bili su pisani (pa i štampani) crvenom bojom, dok su polublagdani bili pisani srednje istaknuto, t. j. crnim slovima prevučenima crvenom bojom. Karakter blagdana ili službe obilježavao se i u glagoljskim kalendarima oznakama zapadne crkve (duplь, polь dupli, dupleksъ i dr.) kao i karakter sveca (apostolь, mučenikъ, ispovědnikъ i dr.) i to kraticama.[18] U nekim se kalendarima nalaze i druge oznake, osobito često zviježđe, u kojem se nalazi Sunce, zatim opaska, kada počinje godišnje doba, kada počinju kvatri, uputa o prijenosu nekog oficija na drugi dan, a rijetki imaju čak nekih spomendana, naravno, iz biblijske povijesti.

S obzirom na navedene okolnosti teško je kazati, kojem je kodeksu mogao pripadati kalendar našega Fr. Misal bih isključio zbog malenoga formata i malenih tipova. Što se tiče brevijara, prije svega teško je vjerovati, da bi se nakon jednoga brevijara od 1491. odmah štampao

[18] Ispor. J. Vajs, *Die Nomenklatur in den kroatisch-glagolitischen Büchern*. Archiv f. slav. Phil. XXIX, str. 554, 563 i dr.

u Veneciji drugi (Baromićev) i izišao g. 1493. Istina jest, doduše, da je naš kalendar općerimski, dok je Baromićev franjevački; istina je i to, da je potreba brevijara bila tada velika, jer je rukopisnih brevijara u poređenju s brojem klera bilo malo. Stoga na pr. krčki biskup Mikula nalaže svećenstvu u Omišlju g. 1457: *da vs(a)ki redovnik' misnik k(a)p(itu)la om(i)š(al)skoga ot selě do* .ѫ. (= 2) *letě imii iměti svoi briviěl' svršen' pod penu zgublen'ê dila za edno leto.*[19] Istu odredbu ponovio je biskup Donat de Turre g. 1488.[20] Prema tomu prvo izdanje brevijara moralo je začas biti rasprodano.

Međutim od zaključka, da Fr pripada pravom brevijaru, odvraća nas činjenica, što u njemu nije kod znatnijih svetaca redovito određen i karakter oficija. Rang oficija obilježen je samo četiri puta (kako je već rečeno), pa se čini, kao da je tih nekoliko oznaka ranga ostalo slučajno, dakle da je Fr pripadao ediciji, u kojoj nije bilo potrebno obilježiti kvalitet ili rang oficija. A ne bi bilo potrebno označiti rang oficija u tom slučaju, ako u knjizi nije slijedio ni tekst misala ni brevijara, nego ako je slijedio neki drugi tekst, pa makar i oficij, koji nije sadržavao službe za sve svece i blagdane u godini. A da je Fr pripadao doista nekoj knjizi, koja je bila namijenjena moljenju oficija, za to bi mogla govoriti tabla uskrsnog vremena, naročito njena rubrika »p(u)šć(e)nьe ale(luja)«. Za svaku naime knjigu oficija bilo je nužno da se odredi, kojeg se dana mora početi u oficiju izostavljati aleluja. Ako dakle ovaj kalendar nije bio namijenjen pravom brevijaru, onda je najvjerojatnije, da je pripadao oficiju Majke Božje (»livre d'heures«). Dobro je poznato, koliko su i u zapadnoj Evropi i kod nas bili popularni takvi oficiji (molitvenici). Hrvatskih se oficija Majke Božje našlo u rukopisima dosta velik broj počevši od XIV. stoljeća,[21] a imali smo ih i štampanih počevši od kraja XV. st. latinicom,[22] bosanskom ćirilicom g. 1512. (i 1571.),[23] i glagoljicom g. 1530. u štampariji Šimuna Kožičića na Rijeci. Istina je, da su ovakvi oficiji bili popularniji u području latinskoga liturgijskog jezika, ali ne samo da je Kožičićev oficij s glagoljskog područja, nego se mora pretpostaviti, da su uopće hrvatski oficiji prvotno nastali na glagoljskom području i kasnije se još više kroatizirali i proširili u južnoj Dalmaciji. Takvo mišljenje zastupaju i F. Fancev[24] i M. Rešetar,[25] koji su do njega došli na temelju jezične analize dubrovačkih tekstova oficija. Prema tomu naravno je, da nije isključena mogućnost, da je glagoljaški oficij mogao biti štampan i prije Kožičićeva izdanja od g. 1530.

[19] Zapis u Vatikanskom misalu, ispor. J. Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*, Zagreb 1948, str. 80.

[20] Vajs, o. c. str. 82.

[21] Isp. F. Fancev, *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir*, Zagreb 1934.

[22] Ispor. C. Giannelli, *Najstariji štampani hrvatski molitvenik*. Dodatak u Fanceva, o. c.

[23] M. Rešetar i Ć. Đaneli, *Dva dubrovačka jezična spomenika*, Beograd 1938.

[24] Fancev, o. c. str. XCV-CII.

[25] Rešetar i Đaneli, o. c. str. XXXII.

Ako usporedimo naš kalendar s kalendarom ćirilskog oficija od g. 1512. i glagoljskog od 1530., uočit ćemo, osim opće analogije u vanjskoj formi, i nekih stvarnijih podudaranja. Tako ni jedan ni drugi nemaju uz ime sveca obilježen rang oficija (dupleks ili sl.). Oznaku za vrstu sveca (mučenik, biskup i sl.) donosi dubrovački oficij redovito kao i naš, dok Kožičićev nema ni toga, osim vrlo rijetko, čemu će biti razlog stvarno kratkoća retka. Zapovijedani blagdani štampani su u oba oficija crveno kao i u našem Fr. S Kožičićevim se još poklapa Fr i po »tabuli gibućihъ prazdnikovъ«, koja ondje dolazi na listu 11ᵛ-12 za niz godina od 1531. do 1551. U toj tabli, koja ima i više rubrika nego Fr, jedna rubrika pod naslovom »70-na neděla«, bilježi dane otkad se u oficiju ispušta aleluja. Uopće ovakve table pomičnih blagdana o Uskrsu dolaze više u popularnijim izdanjima. Od pravih glagoljskih liturgijskih knjiga, našao sam ovakvu tablu samo u II. vrbničkom misalu (fol. 285), gdje su za g. 1463. do 1506. dani pomični blagdani počevši također od »nedělje 70-ne«. Sudeći po opisu u Milčetićevoj Hrv. glagoljskoj bibliografiji (str. 77) i u J. Vajsa (Nejstarší breviář str. 46), sličnu tablu (od g. 1379. do 1399.) ima i Vatikanski brevijar Illir. 5.

Da bi Fr pripadao lekcionaru, dolazit će manje u obzir, jer je takva knjiga bila nepotrebna glagoljaškim crkvama. Da li je Fr pripadao kojoj drugoj knjizi, o tom ne možemo ni približno nagađati bez novih podataka.

7. Analiza jezika našega fragmenta ne će nas nimalo približiti identificiranju njegova izdanja, i to zato što u njemu ima vrlo malo teksta, a i taj je tekst šabloniziran uglavnom onako, kako se pojavljuje u svima glagoljskim liturgijskim kodeksima kroz cijelo XIV. i XV. stoljeće. Jezik našega kalendara ne bi bio drugačiji ni onda, kad bi Fr pripadao nekoj neliturgijskoj knjizi, jer je i tekst glagoljskih neliturgijskih knjiga XV. stoljeća veoma prošaran crkvenoslavenskim oblicima. Pogotovu to vrijedi za jedan ovakav tradicijom posvećeni tekst, kao što je kalendar. U svima se našim kalendarima nalaze paralelno stariji i mlađi jezični slojevi, kao što se paralelno nalaze i različni slojevi svetaca. Ti različni slojevi, uzeti filološki ili liturgijski, upućuju na raznolike izvore, a prema tome i na raznolike kulturne i crkvene orijentacije u našoj prošlosti. Stoga bi bilo potrebno sve naše kalendare kompleksno u zasebnoj studiji proučiti i tako možda u njima otkriti neke redakcije, genezu i raširenost pojava, dakle ključ za klasifikaciju naših liturgijskih kodeksa. To, naravno, nije ovdje moj cilj, nego ću samo iznijeti nešto podataka, koji će moći poslužiti kao prilozi za spomenuti studij. Pritom ću, razumije se, imati na oku mogućnosti lokaliziranja našega Fr.

Prije svega konstatiram, da u Fr vlada jezično šarenilo: tu su stopljeni elementi starijeg, crkvenog jezika s elementima mlađeg, hrvatskočakavskog jezika u fonetici i morfologiji, čak nalazimo jedne uz druge posve disparatne jezične pojave; tu se nalaze jezični tragovi i grčkoga, i latinskoga i talijanskoga jezika, pa čak i na istim imenima. Za prvu

orijentáciju napravio sam ovaj pokušaj: izabrao sam 40 slučajeva iz Fr, u kojima se opaža neka značajna jezična pojava, i poredio ta mjesta s analognim mjestima u P i B. To su na pr. imena: Semion, Klit, Pilip, Purtunat, Tripon i sl. Poređenje je pokazalo, da se Fr slaže s P i B u 18 slučajeva, samo s P u 7 slučajeva, samo s B u 4 slučaja, a ni s jednim od njih u 11 slučajeva; od tih se 11 slučajeva P i B međusobno podudaraju u 8 slučajeva. Ovakvi bi otprilike jamačno bili rezultati i kod poređenja drugih glagoljskih kalendara u kodeksima XIV. i XV. stoljeća, jer svi oni pokazuju jezično šarenilo.

Da bliže ogledam to šarenilo, uzeo sam u razmatranje neke jezične pojave, koje bi mogle da unesu svijetla u predloške i izvore našega i drugih glagoljskih kalendara. Pritom sam uzeo u poređenje nekoliko tekstova, koji su mi bili pri ruci, da vidimo, koliko se oni slažu ili ne slažu među sobom u nekim značajnijim jezičnim pojavama. Tekstove citiram skraćeno, prema već prije navedenim kraticama, a oblike dajem redovito u genitivu, kako su u izvorima.

a) Grčko ε (i αι) kao i latinsko *e* reproducira se često slovom ѣ, na pr. u imenima:

Timotěê (dne 19. III) - a jednako imaju (dne 21. VIII.) P, Lj, III b 3. III b 10;

Nerěê (13. V.) - u P prazno, *Neriê* ima Lj, III b 3 i III b 10;

Matěê (21. IX.) - a jednako i Lj i III b 3; *Matiê* ima III b 10;

Andrěê (30. XI.) - jednako Lj, III b 3, III b 10;

Jěorjê (22. IV.) - *Jeorjiê* ima P, Lj i III b 25; *Eorjiê* ima B, *Jěorjie* ima III b 10, *Jeorija* ima III b 3;

Lěonarda (6. XI) - jednako Lj, III b 3, III b 10;

Umjesto slova ѣ dolazi slovo ꙗ u primjeru *Magdaleni* (22. VII.) - *Magdalěni* imaju P, B, Lj i III b 10.

Čak i na mjestu grčko-latinskoga *ι/i* dolazi više puta *e*, na pr. u imenima:

Evstateê (grč. Εὐσταθίου, 20. IX.) - *Evstatia* ima Assemanov evang., P, Lj; *Evstatiê* ima III b 10; *Evstatěê* ima III b 3; *Eustahiê* ima B;

Deonožiê (9. X.) - jednako i B i MR; *Děonožiê* ima P, III b 3, III b 10 i Lj;

Cecelie (22. XI.) - jednako i P, B, Lj, III b 3, III b 10;

Selvestra (31. XII.) - jednako i Lj, III b 3, III b 10; *Selvěstra* ima P;

Semiona (grč. Συμεών, 4. II.) - jednako i B (ali isti ima dne 8. X. *Šimuna*), Lj, III b 3 ,III b 10.

Obrnuto, dolazi ѣ na mjestu grčko-latinskoga *ε/e* u primjerima:

Stipana (2. i 3. VIII. i drugdje) - jednako P (3. VIII.), B i III b 10 (2. VIII.); *Stěpana* ima P (2. i 20. VIII. i 26. XII.), Lj, III b 3, III b 10 (26. XII.);

Dorotie (7. II.) - jednako B, Lj, III b 6;

Filiciê (12. VII.) i *Peličiê* (31. V. i 9. VI.) - *Feliciê* ima B, Lj, III b 3. III b 6, III b 10; *Peliciê* ima Lj (30. V. i 9. VI.);

Filiciti (23. XI.) i *Felicitati* (lat. *Felicitatis*, 7. III.) - *Felicitati* imaju i P, B, III b 10 i III b 25; *Peliciti* (7. III.) ima Lj.

Grčko *η* zamijenjeno je slovom ѣ u riječi *Grĕgora* (12. III.) - jednako u P, Lj, III b 3; *Grĕgoriê* ima III b 10. No više se puta zamjenjuje grčko *η* slovom ѕ (itacizam), na primjer:

Irini (16. IV.) - jednako i P, Lj, i III b 10 (ali drugom rukom);

Drmitra (26. X.) - jednako i P, B, III b 3, III b 10; *Domitra* ima Lj i III b 25;

Evpimie (grč. Εὐφημίας, 16. IX.) - jednako Lj; *Eufemie* ima P, B, III b 25; *Fumie* ima III b 25 (dne 23. IV.);

Kurika (grč. Κυρήκου, 15. VII.) - jednako Lj, III b 3, III b 10;

Klita (grč. Κλήτου, lat. Cleti, 25. IV.) - jednako u P;

Anaklita (13. VII.) - *Naklita* ima Lj;

Klimanta (23. XI.) - jednako III b 3 i III b 10.

Grčko *υ* nalazi refleks *u* u ovim imenima:

Kurila (14. II.) - jednako u Assemanovu, Lj, III b 3, III b 25; u B *Ćurila*;

Kurika (14. II.) - jednako u Assemanovu, Lj, III b 3, III b 10;

Kuprijana (26. IX.) - jednako u Lj i III b 10.

b) Grčko *κ* (lat. *c*) reproducira se također različito, i to kao *k*, *c* ili *ć*, na primjer:

Kurila (14. II.) - jednako Assemanov evang., Lj, III b 3, III b 25; *Ćurila* ima B;

Kurika (15. VII.) - jednako Assemanov evang., III b 3, III b 10; *Kviriciê* ima B; *Kiven'ciê* ima III b 25;

Kirêka (grč. Κυριακοῦ, 8. VIII.) - jednako III b 3 i III b 25; *Čir'êka* ima Lj i III b 10;

Čirêka (4. V.) - jednako Lj; *Kirêka* ima B, P; *Kir'êka* ima III b 3 i III b 10; *Kiriêka* ima III b 25;

Kupriêna (26. IX.) - jednako Lj i III b 10; *Cipriêna* ima P, B i III b 3;

Cipriêna (26. VIII.), i to bez sumnje iskrivljeno umjesto Zeferina, kako to imaju i drugi glagoljski tekstovi;

Melkiêda (10. XII.) - *Melkiêdiê* ima B; *Melciêdiê* ima Lj, III b 3, III b 10.

Latinsko *c* ispred *e* ili *i* reproducirano je katkada kao ч (c), a katkada kao ѫ (č), t. j. u talijanskom izgovoru, na primjer:

Inocenciê (16. VII.) - jednako Lj (drugi nemaju);

Cezara (1. XI.) - jednako III b 10 i III b 25; *Cezariê* ima Lj i III b 3;

Felicitati (7. III.) - *Peličitati* ima III b 25; *Peličiti* ima III b 3 i III b 10; *Peliciti* ima Lj;

Marcela i Marcelina (18. VI.) i *Marčela* (2. IV.) i *Marčelina* (2. VI.) - *Marčela* i *Marčelina* imaju B, Lj, III b 3, III b 10;

Frančiska (4. X. i 24. V.) - jednako Lj, III b 3, III b 10;

Pročesa (2. VII.) - jednako Lj, III b 3, III b 10, III b 25.

Taj č dolazi i ondje, gdje ga ne bismo očekivali, na primjer: *Peličiê* (30. V. i 9. VI.) - jednako III b 10, ali 9. VI. *Peličiêna; Peliciê* ima Lj; *Feliciê* ima P, III b 3 i III b 25; *Filiciê* ima B.

c) Ostatke grčke pisarske tradicije nalazimo nadalje u imenima:

Elisavti (19. XI.) - *Elisavte* ima MR; *Elizabeti* ima P, B, III b 3; *Elizaběti* ima Lj i III b 10;

Eronima prezvitera (30. IX.) - jednako Lj (»prozvitra«), III b 3, III b 10;

Mavriciê (22. IX.) - jednako Lj, III b 3, III b 10;

Avgustina (28. VIII.) - jednako Lj, III b 3, III b 10 i dr.;

Elevtoriê (26. V.) - *Eleutoriê* ima III b 10; *Eliutoriê* ima Lj, III b 3, III b 10;

Evsebiê (14. VIII.) - jednako III b 3, III b 10; *Evseběê* ima Lj;

Samba[26] (5. XII.) - *Sabbi* ima B, Lj, MR, III b 25; *Sab'bi* ima III b 3; *Sabba* ima III b 10.

d) Pojava zamjenjivanja grčkoga i latinskoga glasa *f* sa *p* također je nedosljedna; primjeri su:

Pilipa (1. V.) - jednako Lj, III b 3, III b 10;

Peličiê (30. V. i 9. VI.) - ostale vidi sprijeda;

Purtunata (1. VI.) - *Portunata* imaju P, Lj, III b 10;

Evpimie (16. IX.) - ostale vidi sprijeda;

Sopie (10. X.) - jednako i MR, Lj, III b 3, III b 10, III b 25;

Tripona (10. XI.) - jednako MR i Lj; *Triponiê* ima B, III b 3, III b 10, III b 25;

Stipana (2. VIII. i dr.) - ostale vidi sprijeda.

Naprotiv *f* ostaje u imenima:

Filiciê (12. VII.) i *Feliciê* (30. VIII.) - *Filiciê* ima još B; *Feliciê* ima i Lj, MR, III b 10, III b 25; *Feliciêna* ima III b 3; *Veliciê* ima (30. VIII.) III b 10 i Lj;

Felicitati (7. III.) - ostale vidi sprijeda;

Filiciti (23. XI.) - ostale vidi sprijeda;

Frančiska (4. X.) - ostale vidi sprijeda;

Fuski (13. II.) - jednako B, MR, Lj; *Fur'si* (!) ima III b 10.

e) Refleks »jata« u slavenskim osnovama moći će slabo pomoći za lokaliziranje pisara našeg kalendara, jer takvih riječi ima u Fr veoma malo. Tako nalazimo slovo *e* u riječima:

prestol (22. II.) - jednako i u B, dok *prěstol'* imaju Lj, III b 3, III b 10;

preobraženie (6. VIII.) - jednako i B; *prestavlenie* (15. VIII.).

[26] Taj trag grčke grafije nalazim u imenu »s(ve)toga Sambasa« u Istarskom razvodu (*Monumenta croatica* str. 23); moglo bi se još jedino misliti na kroatizirani oblik talijanskoga »san Basso«.

Slovo *i* dolazi u riječima:
prid (6. V.) - *pred* ima P, B i Lj; *prěd* ima III b 3, III b 10;
prinesen'e (24. V.); *crikve* (9. XI.);
usičenie (29. VIII.) - jednako i B; *usečenie* ima P i Lj, III b 3.
Čudno je, što se *ě* piše *i* u imenu *Lěva* (1. 10.) - jednako i P, Lj, III b 25.

Ova kratka analiza pokazuje, da se Fr jezično ne odvaja od obitelji hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga. Arhaizmi i neujednačenosti dolaze podjednako i ovdje, a za grčkoslavenske ostatke mogli bismo reći, da dolaze u relativno većoj mjeri.

8. U liturgističkom pogledu nailazimo u kalendaru našega fragmenta također na šarenilo i neujednačenosti kao i u jezičnom pogledu. U njem nalazimo raznovrsnih slojeva svetaca, pa ćemo izdvojiti ono, što će pobliže obilježiti karakter našega kalendara, i poredit s materijalom drugih kalendara.

Treba imati na umu, da su u srednjem vijeku pojedini centri kršćanstva stvarali svoje svetačke kanone, bez obzira na druge centre. Pritom su davali prednost lokalno bližim svecima. Ipak su pojedini centri preuzimali u svoj kult i znatnije svece drugih centara. Blagdani Gospodina, Bogorodice, apostola i većih svetaca ranijega srednjeg vijeka uvijek su bili zajednički svima centrima. Razlike među pojedinim centrima su katkada samo u datumu, na koji se časti svetac. Glavna dva centra su, naravno, Rim i Bizant, ali osim ovih stvorili su se mali centri u svakoj znatnijoj kršćanskoj zemlji, koja je davala svece i - uz jedan osnovni, recimo rimski sloj - naročito isticala kult svojih lokalnih svetaca. Tako je u zapadnoj crkvi do Tridentinuma vladala i u kalendaru neujednačenost, koja je uglavnom odgovarala pojedinim crkvenim provincijama (metropolijama). Poslije Tridentinuma Rimska crkva ide za ujedinjavanjem i na liturgijskom polju. Tako je baš za glagoljske knjige sekretar kongregacije Propagande Ingoli tražio, uoči Levakovićeve reforme, da se sveci stave u njihove određene dane, t. j. po rimskom brevijaru.[27]

Kalendar našega Fr u osnovi je rimski kalendar (kao i drugi poznati hrvatskoglagoljski kalendari). Obuhvata starije i mlađe rimske slojeve svetaca kao i mučenike. Tako nalazim, da od nekih 240 svetaca, što ih ima naš Fr (naravno, bez januara), rimskom sloju pripada oko 185 svetaca. Od zapadnih slojeva pripada nekih 10 svetaca francuskom sloju, 3 njemačkom, 2 talijanskom, a 3 ugarskom. Upada u oči relativno velik broj svetaca istočnog sloja - nekih 13, pa ćemo o njima posebno govoriti kao i o slavenskim i našim lokalnim svecima.

Ugarskom sloju u Fr pripadaju *Adalbert* 23. IV. (koji je ujedno i češki svetac Vojtjeh), *Stjepan kralj* 20. VIII. i *Emerih* »kral« 5. XI. Ovi sveci dolaze i u kalendarima drugih glagoljskih kodeksa (i to još uz Ladislava), a treba imati na umu, da oni dolaze i u dalmatinskim latinskim ko-

[27] J. Radonić, *Štamparije i škole rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku*, Beograd 1949, str. 15.

deksima. Adalbert je u Fr dne 23. IV. kao i u ugarskom sloju, tek je zbog toga sveti Juraj u ugarskim i zagrebačkim kalendarima pomaknut na 24. IV., a u Fr na 22. IV.; u Fr je 24. IV. sv. Marko. Ovakav red kao u Fr nalazi se i u P i u II. vrbničkom misalu. Drugi glag. kodeksi imaju ovakav red: 23. Jurja, 24. Adalberta, a 25. Marka; tako imaju: B, Lj, III b 3, III b 10, III b25, brevijar pariške Nacion. bibl., vatikanski misal illir. 4 i I. vrbnički misal. Madžarski i zagrebački kodeksi imaju ovaj red: 23. Adalberta, 24. Jurja, a 25. Marka. U ugarski sloj neki ubrajaju i *Aleksija* 17. VII. i *Elizabetu* 19. XI., ali budući da ovi sveci dolaze i u rimskom mlađem sanktoralu, može biti, da su k nama preuzeti iz rimskog kalendara.[28]

Istočnom sloju pripada relativno velik broj svetaca ili njihovih datuma. Kako naš kalendar ima dosta praznih dana, bez svetaca, to je dokaz, da su pobilježeni samo oni sveci, koji su bili od šireg značenja ili koji su se doista častili. Da je redaktor išao za tim, da dane ispuni svecima različnih izvora, bilo bi i u našem kalendaru više svetaca različnih slojeva, pa i istočnog. Tako je radio na pr. redaktor kalendara u Pariškom brevijaru, pa stoga ima u njem i više istočnog elementa nego u Fr.[29] Konstatirat ću svaki pojedini slučaj, u kojem se dade naslutiti više utjecaj istočnog nego zapadnog kršćanstva, naravno, tko zna kroz koje putove.

Aleksandar 26. II. zabilježen je kao papa mučenik, a stvarno se radi o patrijarhi aleksandrijskom, koji se u grčkim minejima naziva i papom. Slavenski ga tekstovi donose 18. I., a grčki 29. V. Kao papu pozna ga od glagoljskih kodeksa Lj i III b 10; kao biskupa donosi ga istoga dana III b 25, a dne 27. II. kodeks III b 3. Zagrebački latinski kodeksi donose ga također 26. ili 27. II. kao biskupa.[30]

Semion (Simeon) starac 4. II. iza Žilberta, jamačno je zbog sv. Blaža prenesen sa 3. II., t. j. dana, kada ga slavi istočna crkva,[31] dok ga zapadni kalendari imaju 8. X. Od ostalih glagoljskih kodeksa donose Simeona kao i Fr: Lj, MR, III b 3, III b 25, dok B kao zadarski kalendar ima Simeona i 4. II. i 8. X. (a tako ima i III b 10, samo je to ovdje na oba mjesta dodano kasnijom rukom).

Magno 25. III. jamačno je istočni svetac Andreas Megalomartyr, kojega slave i neke zapadne crkve 19. VIII. Da je glagoljašima došao sa zapada, svjedoči ime Magno. Dne 19. VIII. donose ga: MR, III b 3 i III b 10.

Krstofor 9. V. stvarno je po istočnom kalendaru,[32] dok je njegov dan na Zapadu 25. VII., kojega se dana ponavlja i u Fr. U oba ova dana

[28] Isp. N. Sertić, *Kalendar zagrebačke stolne crkve, Kulturno povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije*, I. dio, Zagreb 1944, str. 155 i ondje navedena literatura.

[29] Ispor. J. Vajs, *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský*, Prag 1910, str. XI.

[30] Sertić, o. c., str. 86-87. — O grčkim i slavenskim tekstovima ispor. J. Martinov, *Annus ecclesiasticus graeco-slavicus*, Bruxellis 1865.

[31] Nilles, *Kalendarium Manuale utriusque ecclesiae orientalis et occidentalis*. Pars I. Oeniponte 1885, str. 93. — Martinov, o. c.

[32] Nilles, o. c. I, 156 i Martinov, o. c.

imaju Krstofora Lj i III b 3; samo 9. V. imaju: P, III b 25 i Pariški brevijar (Slav. 11). Dne 9. V. slavio ga je i grad Rab kao zaštitnika, jer je on, po legendi, toga dana spasio grad od opsade.[33]

Jelena carica 22. V., a istoga dana je donose i drugi glagoljaši: Lj, MR, III b 3, III b 10, III b 25 i P i Vatikanski Illir. 4. Istočna crkva slavi je 21. V. (Nilles), a zapadna 18. VIII., dok 21. V. spominje prijenos relikvija iste svetice. Zagrebački liturgijski kodeksi donose taj spomen baš 22. V. i N. Sertić (o.-c.) ubraja to u francuski sloj.

Marina 17. VII. (iza Aleksija) je po Nillesu (I, 217) antiohijska mučenica, koja se na Istoku slavi istoga dana, dok je to Latinima Margarita, koja je u rimskom sanktoralu prenesena na 20. VII. Svi pregledani glagoljski kodeksi imaju kao i Fr, i to: P, Lj, III b 3, III b 10, III b 25 i MR.

Justin mučenik 1. VI. je istočni datum, a zapadna ga crkva slavi 13. IV. (Nilles I, 169). Poput Fr slave ga i drugi glagoljaši: P, Lj, MR, III b 3, III b 25. Drugi je Justin presbyter od dana 4. VIII.

Kurik i Julita 15. VII. je također istočni datum, jer se u zapadnoj crkvi časti 16. VII. (Nilles I, 212). I drugi glag. kalendari imaju kao i Fr, i to: P, B, Lj, MR, III b 3, III b 10.

Prokopije 8. VII. je pretežno istočni svetac, mučenik u Palestini, pa ga kao takva prenose i zapadni kalendari.[34] Drugi glagoljski kodeksi kao i Fr (Lj, MR, III b 6, III b 25, II. novljanski brev.), a III b 10 ima kasnije dodano: Prokopa popa mč. Da li se u hrvatskih glagoljaša sačuvao kakav trag spomena češkog Prokopija, opata sazavskog manastira, nije mi poznato; njegov kult nije prodro ni u Rusiju.

Ciprijan (Kuprijan) i Justina 26. IX. su također istočni sveci preuzeti u zapadni kalendar na ovaj dan, dok ih istočna crkva štuje 2. X.; drugi glagoljski kodeksi, koje sam pregledao, imaju datum kao i Fr.

Hilarion opat 21. X. rjeđi je na Zapadu nego na Istoku; dolazi i u drugim glag. kodeksima.

Ivan Zlatousti 14. XI. pretežno je istočni svetac vezan uz dan 13. XI., dok ga zapadna crkva slavi 27. I.[35] Glagoljaši ga jedni donose pod 13. XI. (P, MR, Lj, III c 12 i Vatikanski misal Illir. 4), a drugi pod 14. XI. kao i Fr (III b 10 i Pariški brev. Slav. 11); samo B ima 14. XI. »Ivana v' Trogiri«.

Jakov Personin 27. XI. je također istočni svetac.[36] Glagoljaši ga donose u svojim kalendarima počevši od Assemanova Evangelijara, zatim: P, Lj, III b 3, III b 6, III b 10, III c 12, MR, III b 25, Pariški brev. Slav. 11; nema ga B.

[33] Farlati, *Illir. sacrum* V, 231. i Iv. Črnčić, *Najstarija poviest krčkoj, osorskoj ... biskupiji*, Rim 1867, str. 63-64.

[34] Osim Nillesa isp. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae. Propyleum ad Acta sanctorum novembris*, Bruxellis, apud socios Bollandianos, 1902. — pod danom 8. jula. Vidi pod tim danom i *Martyrologium Hieronymianum, Acta sanctorum novembris* (Bolland.), Bruxelles 1931.

[35] Martinov, o. c. 279; I. Schuster, *Liber Sacramentorum*, Roma 1924, sv. VI, 55 i 190.

[36] Citirani Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae veli: Ἰακώβου τοῦ Πέρσου Isp. i Martinov, o. c. 290

Prelazimo na *domaći sloj* (slavenske i lokalne svece), po kojima ćemo se najviše približiti lokaliziranju predloška našega Fr. Ovaj je sloj relativno dobro zastupan, ali se ne mogu uvijek identificirati pojedini sveci. Među njima naprotiv ne nalazimo nekih svetaca, koje bismo svakako očekivali. Usput ćemo zabilježiti i neke vrlo rijetke svece, jer bi i oni mogli da nas približe lokaliziranju.

Kuril (Ćiril) i *Metodije* 14. II. su općeslavenski sveci. Istočnoslavenski tekstovi, počevši od Assemanova evangelijara, donosili su blagdan Ćirilov 14. II., a Metodijev 6. IV., ali kasniji ih sinaksari donose oba 6. IV. ili 11. V. ili 25. VIII. Od hrvatskoglagoljskih kodeksa samo Pariški brev. Slav. 11 ima dva datuma kao i Assemanov, dok ostali imaju kao i Fr oba sveca (obično uz Valentina) dne 14. II., na pr. B, Lj, MR, III b 25, Vatikanski misal Illir. 4. Samo Kurila ima istoga dana III b 3. Neki rimski martirologiji donose naše svece 9. III., a tako i Coletus, Martyrologium Illyricum, Venecija 1818.[37]

Većeslav 28. IX., češki svetac, kojega Fr zove »kral« kao i Emerika ugarskoga. Slavi ga i rimski martirologij[38] i zagrebački kalendar (nazivajući ga »patronus Slavorum«),[39] i to već od XIII. st. Kult mu je bio raširen i u Rusiji, te ga ruski mjesecoslovi donose već barem od XI. st., a poznate su i ruske legende o Većeslavu (ispor. A. V. Florovskij, Чехи и восточные Славяне. Práce Slovanského ústavu XIII, Prag 1935. str. 120-142). Glagoljski tekstovi donose ga gotovo svi u svojim kalendarima: P, Lj, III b 3, III b 6, III b 10, III b 25, III c 12, I d 34, Vatikanski misal Illir. 4. Neki spominju Većeslava i 5. X.[40]; a neki naši brevijari donose i legendu o sv. Većeslavu.[41]

Dujam 7. V., solinski biskup i mučenik. Na ovaj dan časte ga i drugi glagoljski kalendari: P, B, Lj, MR, III b 3, III b 6, III b 10, III b 25, I d 34, Vatikanski misal Illir. 4 i II. novljanski brevijar, a isto tako i splitska tradicija[42]; ali u Splitu dolazi njegov spomen i 11. IV. kao i u

[37] Ispor. Nilles, o. c. I, 103 i 158; I. Berčić, *Dvie službe rimskoga obreda*, Zagreb, 1870; M. Mesić, *Služba sv. Cirila i Metoda u Tisućnici slovjenskih apostolah sv. Cirila i Metoda*, Zagreb 1863., str. 70. i dr.; I. Črnčić, *Rimsko-slovenska služba sv. Kurilu i Metodu*, Starine XIV. (1882), str. 210-220.

[38] Na pr. Martyrologium s. Adonis u dodatku (Migne, Patrologiae cursus completus, S. L. sv. 123) i Martyrologium Usuardi (u istom svesku Patrologije). Ispor. i Nilles, o. c. I. str. 289.

[39] N. Sertić, o. c. str. 167.

[40] J. Vajs u *Sborniku starosl. liter. památek o sv. Václave*, Prag 1929., str. 148 navodi iz Pariškog brevijara (Slav. 11) čašćenje sv. Većeslava 28. IX. i 5. X., a ja sam našao »Većeslava mč« na 5. X. i u rukopisnom listu kalendara, što je prilijepljen na početku prvotiska misala od 1483. u primjerku zagrebačke Sveučilišne biblioteke. — Ispor. još: Vajs, *Ucta sv. Václava v brevijařích a misálech hlaholských*, Časopis katol. duchov., Praha 1929.

[41] Ispor. M. Weingart, *První česko-cirkevněslovanská legenda o svatém Václavu*, Svatováclavský sborník, I, Prag 1934., str. 863 i dr. te ondje navedenu literaturu.

[42] Ispor. Coletus, o. c. i *Breviarium franciscanum* iz g. 1411 (Croatia sacra, V, 23).

rimskim martirologijima, dok datum 10. IV. dolazi i u solinskom natpisu i u ponekom rimskom martirologiju.[43]

Vicenco mučenik 18. V. jamačno nije drugi nego *Venancije*, prvi biskup Solina. Zapadni ga martirologiji časte ili istoga dana[44] ili 1. IV.[45] Od glagoljskih kalendara mnogi donose ovoga sveca 18. V., i to ili samo Vicenca (B, III b 6, III b 25) ili s dodatkom »i Nastasija« (P), a Anastasije bio je također solinski mučenik. Ovo kvarenje imena dokaz je, kako je i u glagoljaškoj tradiciji bio zamračen spomen na mučenika Venancija, čije je tijelo bilo prenijeto u Rim zajedno s tijelom sv. Dujma g. 641.[46] Neki ga glagoljski kalendari niti ne spominju (na pr. MR i Lj).

Irina (Irena) 16. IV. upravo je ištočni datum, jer se ondje slavi istoga dana zajedno sa sestrama Agapom i Chionijom kao solunske mučenice (Nilles, o. c. I, 139). Zapadni ih martirologij i pisci donose 3. i 5. aprila kao solinske mučenice (Coletus, o. c.). Irena se kao zaštitnica Zadra slavi ondje 5. IV.[47] Farlati (II, 425) hoće da razlikuje istoimene solunske i solinske mučenice. Od glagoljskih kalendara Irinu ima 16. IV. još: P, Lj, III b 10.

Dunat se u našem kao i u drugim glagoljskim kalendarima navodi 25. II. kao biskup ispovjednik, a 7. VIII. kao biskup mučenik. Od više svetaca istog imena (afričkog, aretinskog, rimskog, epirskog, srijemskopanonskog, zadarskog i dr.), koje je tradicija i pobrkala, naš Fr komemorira 25. II. jamačno zadarskog biskupa i zaštitnika, jer ga istoga dana slavi i zadarska crkva.[48] Dan 7. VIII. je dan Dunata aretinskoga.[49] Glagoljski kodeksi, koji se slažu sa Fr jesu: B (koji 25. II. izričito kaže: »Dunata b(i)s(kup-a) is(povědnika) v' Zadri« i t. d.), MR, III b 6, III b 10 i III b 25. Neki naši kodeksi imaju nekog Dunata 17. II. (na pr. III b 6, III b 10, III b 25).

Gaj papa i mučenik 20. II. je rimski svetac, navodno rodom iz Solina, ali je u rimskim kalendarima obično datiran 22. II. Martyrologium Hieronymianum ga ipak bilježi na oba dana. Istoga dana kao i Fr imaju ga glagoljski kodeksi: Lj i III b 10. Na 19. II. ima Gaja III b 25, ali kao ispovjednika.

Krsogon (Krševan) mučenik 24. XI. je akvilejski mučenik i zaštitnik grada Zadra.[50] Istoga dana komemoriraju ga i rimski martirologiji kao

[43] Ispor. *Martyr. Hieron.*, o. c., i Bulić-Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb 1913., str. 12-19.

[44] Ispor. *Martyrologium Usuardi*, o. c.

[45] Ispor. *Coletus*, o. c. i Bulić-Bervaldi, o. c. 20. Tu u Bulića (str. 22) nalazimo i potvrdu, da se u Splitu bila zamračila uspomena na Venancija, tako da su ga i krivo zvali Valentin, a novija tradicija časti ga 6. IV.

[46] F. Bulić, *Sv. Venancij prvi solinski biskup*, Vjesnik Hrv. arheol. društva, N. S., XV, str. 55.

[47] V. Brunelli, *Storia di Zara*, I. Zara 1913., str. 167.

[48] Ispor. Coletus o. c. pod 25. II. i Brunelli o. c. 167. *I franjevački latin. brevijar u Šibeniku iz g. 1411.* ima Dunata »de Jadra« 25. II. (v. Croatia sacra br. 5., str. 23).

[49] Ispor. *Martyrologium S. Adonis*, Migne o. c.

[50] Ispor. Brunelli o. c. 167 i C. Iveković, *Samostan i crkva sv. Krševana u Zadru*, Zagreb 1931. Spomenuti šibenski brevijar kaže: »de Jadra«.

i ovi glagoljski kodeksi: B (Grizogona), P, Lj, MR, III b 3, III b 6, III b 10, III b 25 i Pariški brevijar.

Semion (Simeon) 4. II. je također zadarski svetac (isp. o njem među istočnim svecima). Zapadni ga kalendari donose 8. X., a toga dana slavi ga i novija zadarska tradicija. B kao zadarski kalendar donosi ga 4. II. crveno s dodatkom: »du(pleks) v' svoemь gradu«, a 8. X.: »prošćen'e u s(ve)toga Šimuna v Zadri du(pleks) gr(a)du«. Glagoljaši donose Semiona većinom samo 4. II.

Asel (Anselmo) 26. VIII., biskup i patron Nina. Istoga dana spominje ga Coletus i ninska tradicija.[51] U Fr je Asel 26. VIII. poslije Ciprijana (točnije Zeferina), a tako je i u ovim glag. kodeksima: MR, III b 3 i III b 10. U Lj i II. novljanskom brevijaru dolazi to isto dne 25. VIII., i to zato, jer je Ludovik prebačen na 26. VIII. U B dolazi istom 30. VIII. izričito: »Asela is(povědnika) v' Nini«. Začudo III b 6 donosi Asela istom 14. XII.

Marcela - »Nerga« 23. VIII. Toga dana ima Fr poslije vigilije apostola Bartolomeja: *i nergi vljubli.* To zagonetno svetačko ime mogao sam objasniti pomoću drugih tekstova. Analogno ime našao sam još u četiri glagoljska teksta. Prvi je rukopisni brevijar Jug. akademije III b 6 (t. zv. vinodolski iz g. 1470.), u kojem istoga dana stoji: *Postь i-ner'ge ka-e vljub'li dvi.* Drugi je Baromićev štampani brevijar iz g. 1493., koji istoga dana poslije posta kaže ovako: *i nergi marceli v' nini dvi* (a tako je ostalo nepromijenjeno i u Brozićevu izdanju od g. 1561.). Treći je misal Pavla Modrušanina, štampan g. 1528., u kojem stoji istoga dana: *i Marceli nergi v-nini. Dvi. na. m.* Četvrti glagoljski kodeks s imenom »Nerga« je Vatikanski misal (Illyr. 4) iz početka XIV. st., ali on ima posve drugačiju versiju, pa je niže posebno navodim. Od latinskih tekstova našao sam istoga dana u jednom rukopisnom zadarskom kalendaru iz XV. st.[52] crveno: *Marcelle virgs.* Iz poredbe tih tekstova razabrao sam dakle, da se tu radi o Marceli, svetici, koje je kult usko vezan uz Nin, samo novija tradicija zabilježena u literaturi štuje njenu uspomenu dne 27. VIII.[53] - Oblik »nergi« bez sumnje je rezultat pisarskog kvarenja teksta. Prvi stadij kvarenja možemo nazrijeti u Modrušaninovu obliku »Marceli nergi«. Taj se oblik može još lijepo objasniti paleografski. Neki je stariji glagoljski pisar imao pred sobom latinski kalendar, u kojem je stajalo »Marcele uirginis« ili skraćeno »uirgi« ili »uirgs«, i on je jednostavno gotičko »u« pročitao kao »n«, a »i« kao »e« i tako dobio »nergi«. To je urodilo novim kvarenjem, t. j. bilo zamjenjivanjem u »Nergi Marceli« bilo izostavljanjem »Marceli«, a zadržavanjem samo »Nergi«. Tekst našega Fr ima neku užu vezu s vino-

[51] Ispor. na pr. M. Perojević, *Ninski biskup u povijesti hrvatskog naroda,* Zagreb 1939, str. 30-35.

[52] U arhivu Jugosl. akademije sign. IV b 94.

[53] Vidi o ninskim svecima među ostalim: Coletus o. c.; A. Bacotich, *Appunti per la storia della città di Nona,* Archivio storico per la Dalmazia VI; M. Perojević, o. c. str. 31 i dr.

dolskim brevijarom III b 6, jer oba navode »Nergu« bez Marcele i oba je lokaliziraju »v Ljubli« umjesto u Ninu, kako to rade druga dva kodeksa. To lokaliziranje je vrlo zanimljivo. Mislilo se bez sumnje na Ljubalj (Ljubu), stari porušeni grad sjeveroistočno od Nina, koji se spominje g. 1242. u obliku »Jubil«, a g. 1368. u obliku »Lubal«.[54] Taj je grad bio u srednjem vijeku neki manastirski centar, jer se ondje spominju četiri samostana i više crkava, među kojima i crkva sv. Marcele.[55] Kvarenje »Nergi« bez sumnje je nastalo negdje daleko od Ljubljа, daleko od Zadra, u kraju, gdje se nije znalo za ninsku i ljubaljsku sveticu, a taj kraj može biti Vinodol. - U nepriliku nas stavlja versija Vatikanskog misala. Ondje u kalendaru dne 23. VIII. stoji: *postъ i mr̃ie nerge zgrkov dvi kae vljubli.* Dakle: Marije nerge z Grkov děvi ka je v Ljublji. Tu su dva iznenađenja: jedno je u tome, da umjesto Marcele nalazimo Mariju, a drugo, da se uz »nergu« nalazi još jedna bliža oznaka, t. j. »z Grkov«. A za Ljubalj veže se i ova svetica. Moram priznati, da stvar nisam uspio objasniti. Jedino, na što mogu pomisliti, jeste opet pogreška u čitanju predloška: - *mr̃ie* umjesto *mr̃cle*; »z Grkov« je možda izraz, koji se odnosi na neke monahe Ljubljа, koje su zvali Grcima. Činjenica je, da je i ova versija »nerge« nastala daleko od Ljubljа, i to u Omišlju na Krku, gdje je pisan Vatikanski misal (Ispor. J. Vajs, Najstariji hrvatskoglagoljski misal, Zagreb 1948., str. 79 i dr.). Pogreška »nerga« se ovim misalom prebacuje vremenski daleko natrag, t. j. u sam početak XIV. stoljeća.

Blaž, biskup i mučenik sebastenski, komemorira se u Fr i u svima drugim glagoljskim kodeksima, što sam ih pregledao, dne 3. II., i to u obliku »Blažiê«, dakle po latinskom Blasius. Toga dana slavi ga Dubrovnik i zapadni martirologiji, premda u Adonovu kalendaru dolazi 15. II. Istočna ga crkva slavi 11. II. (pa i u Assemanovu evanđelistaru), ali dne 3. II. Grci časte Βλασίου τοῦ βουκόλου, što je jamačno posve isti svetac.[56]

Tripon (Trifun) dolazi u Fr kao i u drugim glagoljskim kodeksima dne 10. XI. To je dan zapadne crkve (obično uz Respicija), dok je u istočnoj crkvi njegov dan 1. II. Kotor ga slavi kao svoga zaštitnika dne 3. II.[57]

Vid zajedno s Modestom (u glag. tekstovima »Mondestom« ili »Mendostom«) i Krescencijom (u glagoljaša iskrivljeno »Rkstencija«, »Krstencija« ili »Krstancija«) dne 15. VI. imao je na Istoku i na Zapadu vrlo raširen kult. Kod nas je posebno poznat kao zaštitnik grada Rijeke

[54] Vidi Smičiklasov *Codex diplomaticus* IV, 162 i XIV, 153.

[55] F. Bianchi, *Zara christiana, II*, Zadar 1879, str. 276.

[56] Ispor. *Martyrologium Hieron.*, o. c.; J. Martinov, *Annus ecclesiasticus graecoslavicus, Bruxellis 1863.*, str. 61. i 69; *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, o. c.

[57] Ispor. *Martyrologium Usuardi, Patrologiae cursus completus*, SL 123; I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938., str. 47 i dr.

od davnine.[58] Glagoljski ga kalendari svi navode, samo neki crveno kao zapovijedani blagdan (Fr, B, Lj, III b 25 i Hrvojev misal), drugi polucrveno (MR), a treći crno (P, III b 6, III b 10).

Mavar (Maurus) mučenik 21. XI., zaštitnik Poreča i Porečko-pulske biskupije. Prema legendi, tijelo mu doplovilo u Poreč, a kasnije navodno preneseno u Rim i pokopano zajedno sa solinskim mučenicima u kapeli svetoga Venancija. U tradiciji je nastala zbrka s istarskim i rimskim Mavrom.[59] Od zapadnih martirologija lokalizira ga u Istru već Usuardo: »*Item in Histria passio sancti Mauri martyris*«. Rimskog Mavra Usuardo stavlja dne 22. XI., ali izdavač u bilješci identificira oba Mavra. Od glagoljskih kalendara donose Mavra: Fr, P, B, Lj, MR, III b 3, III b 6, III b 10, III b 25, III c 12. Neki glagoljski brevijari imaju i poseban oficij svetomu Mavru s devet lekcija, i to IV. vrbnički, I. novljanski, Baromićev i Brozićev.[60]

Eufemija (»Evpimija«) 16. IX., koju slave obje crkve, a kod nas je posebno slavi crkva u Rovinju u Istri, gdje se navodno nalaze njene moći.[61] Glagoljski je kalendari komemorijaju, kao i rimski, uz Luciju i Geminijana, i to: B, P, Lj, III b 25, III c 12 i Vatikanski misal Illir. 8.

Just (»Žust«) mučenik navodi se u Fr 2. XI. nakon spomena mrtvih. Just je tršćanski mučenik i patron Trsta, gdje mu se čuvaju i relikvije.[62] U Trst ga lokaliziraju i neki zapadni martirologiji, na pr. t. zv. florentinski tekst Usuardova martirologija. S oznakom »de Tresto« spominje ga i šibenski franjevački brevijar iz 1411., i to 3. XI.[63] Od glagoljskih kalendara istoga dana komemoriraju ga: P, B, MR, Lj, I b 34, III b 3, III b 10, Vatikanski Illir. 4.

Kirin (Kvirin) 4. VI. bio je biskup Siscije (Siska) i jedan od panonsko-srijemskih mučenika († 304). U Sisciju ga lokaliziraju već martirologiji Usuarda i Adona ovoga istoga dana. Kvirin je zaštitnik krčke biskupije, pa ga i šibenski franjevački brevijar označuje »de Vegla«.[64] Od glagoljskih kalendara nalazim ga još: u P, MR, Lj, III b 3, III b 10, III b 25 i Vatikanski Illir. 4. I naš Fr kao i još neki drugi glagoljaši imaju opet Kirina biskupa, eventualno i mučenika, 15. X., tako: P, B, MR, Lj, III b 25, III c 12.

[58] Ispor. G. Kobler, *Memorie per la liburnica città di Fiume*, Fiume 1896 I, 135-138; E. Susmel, *Fiume nel medio evo*, Bologna 1935., str. 45-58.

[59] O svima pitanjima oko toga sveca isporedi: Kandler, *Codice diplomatico Istriano*, I. sv., god. 284; G. Pesante, *S. Mauro, Parenzo, Coana* 1891; *Santi dell'Istria e Dalmazia* u *Atti e memorie della Società Istriana di Storia patria XII.* (1900), str. 360 405; F. Bulić, *Palača cara Dioklecijana*, Zagreb 1927., str. 198.

[60] Tekst iz Vrbničkoga i Novljanskoga izdao V. Premuda u Vjesniku Starosl. akademije u Krku za g. 1912., Krk 1913., str. 32-57.

[61] T. Caenazzo, *Del prodigioso approdo del corpo di S. Eufemia Calcedonese in Rovigno, Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*, vol. I. (1885) str. 303. — Isti Caenazzo u istom časopisu vol. XL (1932) str. 247-270 pod naslovom: *S. Eufemia di Rovigno.*

[62] Vidi legendu u Kandlera, *Codice diplomatico Istriano*, vol. I. god. 290.

[63] Stošić u *Croatia sacra* 5 (1933) str. 23.

[64] Stošić u o. c. str. 23.

Andronik 17. V., navodno srijemski biskup, više ga časti istočna crkva, i to istoga dana.[65] Od glagoljskih kalendara spominju ga: P, Lj, III b 3, III b 6, III b 25, III b 10, Vatikanski Illir. 4. Nemaju ga ni B ni MR.

Irinej se u Fr navodi dne 22. VIII. u obliku »Êrnêê«. Slično donose to ime i drugi glagoljski kalendari: P »Ernêê«, Lj »Êrnêê«, III b 25 »Êr'nîê«, II. novljanski brevijar kao Lj. Ne donose ga: B, MR, III b 3 i III b 10. Početno Ѧ (= ja) ima potvrdu u imenu Jarne - Jarnević, a analogiju u imenu Jambrek za Imrih - Emerik kao i u općoj imenici jagla za igla; predzadnje ě odgovara (kao i u drugim slučajevima) grčkom *ει*. - Ovdje se radi o Irineju, sirmijskom biskupu i mučeniku, kojega istočni sinaksari slave 22. ili 23. VIII. Na Zapadu časti se 25. III. ili koji drugi dan, ali je ovdje njegov kult izblijedio zbog Irineja rimskoga.[66]

Četiri krunjenika (»krunniki«, a kod drugih »kruñnihь« ili sl.) 8. XI. također su sirmijski mučenici (Quatuor Coronatorum). Ovoga dana donose ih i zapadni martirologiji i glagoljski kalendari: P, Lj, MR, III b 3, III b 6, III b 10, III b 25, III c 12 (crveno) i Pariški brevijar Cod. slav. 11, dok ih B ima 7. XI. zbog franjevačkog Ludovika, koji pada 8. XI.

Na kraju ovoga nabrajanja svetaca, koji imaju kakve veze s našim narodnim teritorijem, spomenut ću i dva rijetka sveca, koji se začudo javljaju u našim kalendarima, pa tome treba naći razlog; to su Barbat i Fuska.

Barbat, biskup i mučenik, 19. II., upravo je svetac Beneventa u Italiji.[67] Od glagoljskih kalendara nalazimo ga još: u Lj, III b 6, III b 10. II. novljanskom brevijaru i Brozićevu štampanom brevijaru. Selo Barbat na Rabu dobilo je ime po negdašnjoj crkvi toga imena.

Fuska 13. II. je svetica, koju zapadni martirologiji vrlo rijetko spominju. U jednom Usuardovu tekstu navodi se istog dana: »*Apud Torcellum sanctae Fuscae Virginis et martyris.*«[68] Od glagoljskih kalendara donose je još: B, MR, Lj, III b 6, III b 10 (i to »Fur'si«), II. novljanski brevijar i Brozićev brevijar. Jedna stara crkva sv. Fuske bila je u Zadru,[69] a jedna na Krku (te se danas po njoj selo zove Sveta Fuska).

Sliku o tome, kako su u kalendaru našega Fr prošli sveci domaćega sloja (po čem bi se dalo govoriti i o provenijenciji njegova predloška) možemo upotpuniti i negativnim konstatacijama. Tako ne nalazimo od solinskih mučenika *Anastazija*, iako ga neki rimski martirologiji loka-

[65] Ispor. Nilles o. c. I, 160. *Synaxar. Constatinopol*, o. c., Farlati I, 262, Coletus u Martirol. Illyr. U Nestorovoj kronici naziva se učiteljem slavenskog naroda.

[66] Ispor. Nilles o. c. I, 255; vidi pod ovim danom u *Sinaxar. Constantinopol.*, u Jeronimovu i Adonovu martirologiju te u Coletovu martirologiju.

[67] Usuardov martirologij u kasnijim redakcijama: »*Apud Beneventum civitatem natalis beati Barbati episcopi et confessoris.*«

[68] Migne, P. L. 123, str. 759.

[69] Brunelli. *Storia di Zara*, str. 304.

liziraju u Solinu 21. VIII. (Adon), Coletus ga meće 11. IV. zajedno s drugim mučenicima, što su pokopani u Lateranu, a glagoljski prvotisak misala ima 18. V. Nastazija uz Vicencija. Za Vicencija sam izrazio mišljenje, da će zapravo odgovarati *Venanciju*, koji je i inače u splitskoj tradiciji loše prošao. Nema ni splitskog biskupa *Rajnera* 4. VIII. ni trogirskog biskupa *Ivana* 14. XI. - Od zadarskog sloja ne nalazimo *Zoila*, ni *Anastazije*, ni Ireninih sestara *Agape* i *Chionije*. Ne nalazimo osorskog zaštitnika *Gaudencija*. Iz Istre ne nalazimo pićanskog zaštitnika *Nikifora*, ni piranskih svetaca *Eleuterija*, *Projekta* i dr., ni tršćanskog mučenika *Apolinara* 6. XII., dok se naprotiv spominje Apolinar 23. VII. kao biskup mučenik, a to je ravenski svetac. Začudo Fr ne spominje ni akvilejskih mučenika *Hermagora* i *Fortunata*, koji se komemoriraju u glagoljskom vatikanskom misalu Illir. 4, dne 12. VII., a u drugima latinskim kalendarima različito: 14. V., 11. VI. i 14. VIII. Zbog toga i ne znam, koji bi to svetac bio Purtunat 1. VI. u našem Fr i 20. IV. u Prvotisku.

Iz analize našega i drugih kalendara jasno se vide pogreške, iskrivljenja i nejasnoće, što dokazuje, da su se tekstovi kalendara često šablonski prepisivali. Šablonski su morali biti osobito oni kalendari, koji nisu bili namijenjeni određenoj crkvi ili redu. Pisari su namjerno ostavljali i neispunjene pojedine dane, kako bi kupci mogli naknadno i sami unijeti svoje lokalne svece, o čem imamo dosta potvrde i u našim sačuvanim kodeksima.

Preostaje još da razmotrimo crveno štampane svece, t. j. one, koji predstavljaju zapovijedane blagdane. Crveni su, naravno, svi blagdani gospodnji, zatim Bogorodice i apostola, ali i neki universalni kršćanski sveci, kao što su Grgur papa, Lovrenac, Marija Magdalena, Martin biskup, Stjepan prvi mučenik, pa i Jeronim, ma da ga je naročito svečano slavila Dalmacija kao svoga zemljaka i zaštitnika. U našem Fr ima zatim nekoliko crveno štampanih svetaca, koji su tako svečani samo u jednom dijelu zapadnih pa i glagoljskih kalendara. To su: Frančisko 4. X. (franjevački svetac), Katarina 25. XI. i Nikola 6. XII. Dva sveca nalazim crvena osim u Fr još samo u jednom glagoljskom kalendaru; to je *Kuzma i Damijan* 27. IX., koji je crven još u III b 3, a to je misal. lokaliziran u Bribiru vinodolskom, i *Silvestar* papa 31. XII., koji je još crven u III b 10 (a to je brevijar, koji možda potječe iz zadarskog kraja). Samo u našem Fr dolazi crveno štampan *Aleksandar* 2. V. i *Magno* 25. III. Aleksandar papa dolazi u svima kalendarima i martirologijima, što sam ih pregledao, 3. V., i to crno poslije Našašća križa, koji je pisan crveno. Prema tomu Aleksandar je mogao u Fr da zbog Našašća križa bude prenesen na 2. V., a to se moglo dogoditi samo u mjestu, gdje se Aleksandar slavio kao titul crkve ili patron. Takvo mjesto nije mi poznato. Nije isključeno, da je Aleksandar štampan crveno jednostavno pogreškom, samo moramo onda pretpostaviti i pogrešku u anticipiranju na 2. V. umjesto 3. V. Uostalom nije baš ni jasno, o kojem se tu Aleksandru govori. U Fr nije uopće vidljivo, u koju

kategoriju spada ovaj svetac, a iz literature se razabira, da je u martirologijima jamačno pobrkan Aleksandar papa s Aleksandrom rimskim mučenikom. - Što se tiče *Magna* (25. III.), o kojem je već bilo govora sprijeda, rekao bih, da je svakako pogreškom štampan crveno. Ta je pogreška mogla nastati vrlo lako, jer je Magno štampan u istom retku iza Blagovještenja Bogorodice, koji je štampan crveno.

Ima i obrnutih slučajeva, t. j. da je po koji svetac u Fr unesen crno, dok je u gotovo svima drugim kalendarima pisan crveno. Tako je štampan: Ivan pred Vlaška vrata 6. V., Spomenen'je s(veta)go Pavla apostola 30. VI., Ambrozije 7. XII. i Oktaba apostolu Petra i Pavla 6. VII.

Nakon svega, što je dosad rečeno, možemo rekapitulirati i odrediti karakter kalendara našega fragmenta (a to se može odnositi i na većinu glagoljskih kalendarskih tekstova). Taj je kalendar rezultat jednoga eklektičkog posla, koji se, naravno, nije obavio odjednom, nego u etapama. Stoga je u tom materijalu ostalo tragova različitih predložaka i u izboru svetaca iz različnih slojeva i u jezičnim (fonetskim) reliktima izvora. Hrvatska glagoljaška crkva i na ovom području odrazuje geografski smještaj hrvatskog naroda. Hrvatski su glagoljaši već od početka dobili liturgijske tekstove s jasnim pečatima grčke i rimske crkve i grčkog i rimskog jezika. Taj se dualizam u toku X.-XIII. stoljeća nije uklonio, jer su glagoljaši i kroz to vrijeme bili u kontaktu ne samo s rimskom crkvom, nego i s grčkom kulturom. O tom rječito govore stariji tekstovi liturgijske i neliturgijske prirode. Samo još danas nije dovoljno osvijetljeno, kojim putem je dolazio k nama taj grčki utjecaj. Trebat će ispitati točnije utjecaj bizantske političke vladavine na kulturni život Hrvata u Bizantskoj Dalmaciji, utjecaj Ravenne (kao u graditeljstvu), utjecaj Akvileje kao sijela patrijaršije i sl. Nego, da se vratimo našem kalendaru! Vidjeli smo, da se on u osnovi sastoji od rimskog sloja svetaca, koji je prošaran grčkim ili istočnim elementima. Ovi se elementi nadopunjuju drugima, i to: kultom ugarskih svetaca, koji su počeli prodirati na jug (pa i u dalmatinske latinske crkve) zajedno s političkim utjecajem Arpadovaca; kultom svetaca što ih je donosila ćirilometodska tradicija (a ovamo možemo ubrojiti i češke svece); kultom svetaca, koji se bilo kako povezuju s našim narodnim teritorijem (kao što su zadarski, splitski, akvilejski sveci i stari sirmijski mučenici). Redaktor našega Fr namjenjivao je svoju knjigu širem i, čini se, neodređenom teritoriju, pa je stoga izbjegavao da mu kalendar dobije lokalnu ili monastičku boju (kao što je na pr. Baromićev kodeks dobio lokalnu zadarsku i monastičku franjevačku karakteristiku). Jedino mjesto, koje se u Fr izričito spominje, jest Ljubalj, i to uz iskrivljeno ime »Nergi« dne 23. VIII. Ali baš to iskrivljeno ime opovrgava eventualno lokaliziranje redaktora našega Fr u Ljubalj, u Nin ili u Zadar. Redaktor toga kraja ne bi bio mogao lokalni blagdan svete Marcele tako iskriviti, jer bi mu bio odviše dobro poznat. Osim toga on bi bio i Marcelu i Asela 26. VIII. crveno štampao. To iskrivljenje nastalo je negdje dalje od Zadra, i naš ga je redaktor samo mehanički prenio ne-

majući smisla za taj blagdan, a jamačno ni za grad Ljubalj, koji u XV. stoljeću nije više mnogo značio. Stoga - uzimajući u obzir, da to iskrivljenje dolazi u Vinodolskom brevijaru i u misalu Pavla Modrušanina - imamo opravdanje lokalizirati naš kalendar u Vinodol. Samo s ovom logikom se ne slaže činjenica, što »Nergu« ima i Baromićev brevijar, koji stvarno predstavlja zadarski kalendar. Na kraju, trebat će voditi računa i pokušati naći bolje objašnjenje za crveno štampane svece: Aleksandra, Magna, Kuzmu i Damjana i Silvestra.

Dodatak. Dok je ova radnja bila u toku štampanja, saznao sam, da je prof. Luigi Cini našao nedavno u Veneciji jedan istisak glagoljskog brevijara, kojemu odgovara naš fragmenat. Time je riješeno pitanje identiteta edicije, kojoj je pripadao ovaj fragmenat: bio je to brevijar, kako sam to pretpostavio u Hrvatskoj enciklopediji (sv. II, str. 290), stavivši ga na čelo glagoljskih štampanih brevijara.

TEKST FRAGMENTA

Ovdje se daje tekst kalendara u latiničkoj transliteraciji sa svim kraćenjima i drugim pojedinostima originala. Za ravnanje čitača napominjem, kako su reproducirana neka glagoljska slova: ꙁ = z, ꙋ = ï, ѣ = ě, ili ê (kad treba čitati ja), ю = *ju* (kursivno) ѡ = *ć* ili *šć* (kursivno), ꙗ = j, poluglas l = ь. Slova s brojnom vrijednošću prenijeta su također bez razlike u latinicu. Slabo ili nikako čitljiva mjesta. u koliko su se mogla lako popuniti po smislu, stavljena su u zaporke, u protivnom slučaju na mjesto slova stavljene su točke. Ono što je u originalu štampano crvenom bojom, to je ovdje štampano kursivno.

Za lakše snalaženje dodao sam kod svakog dana u mjesecu arapskom brojkom redni broj dana.

Ispod teksta priložio sam u bilješkama poneka objašnjenja teksta: brojevi uz bilješke znače dane mjeseca.

Priložene fotografske reprodukcije su nešto povećane.

(Pervarь ima) dni i.z. lna (i.z. ...)

1		*b*	g		•	ignaciê bs m(č)
2	*aī*	*č*	d	*g*	n	*očišćenie ste (ma)rie*
3		*d*	e	*v*	n	blažiê bs
4	*zī*	*e*	ž	*b*	n	žilberta iš i semiona str iš
5	*ʒ*	š	*a*	*nonsь*		agati dvi i mč
6	*eī*	*g*	b	.	*i*	vidasta i amna mč
7		*ī*	v	*ž*	i	dorotie dvi
8		*i*	g		i	
9	(.)*ī*	*k*	d	•	i	apolonie dvi mč
10		*l*	e	g	.	skolastiki dvi
11		*m*	ž	u		
12	*ī*	*n*	*a*	*b*	i	
13		*o*	b	*iduśь*		(f)uski děvi
14	*ʒī*	*p*	v	*eī*	k	*(m)r(č)* kurila *i meīdie iš i* v(ale)n
15	*ž*	*h*	g	*dī*	k	tina mč
16		*r*	d	*gī*	k	*ijuliêni* děvi (mč)
17	*dī*	*s*	e	*vī*	k	
18		*t*	ž	*bī*	k	
19		*u*	*a*	*aī*	k	barbata ..k mč
20	(.)*ī*		b	*ī*	k	gaiê pp̄i i *juli*(ê)na mč
21	(.)	b	v	*z*		ivana pustinêka
22		č	g	*ʒ*	k	*Prestol petra*
23		d	d	ž	k	Vijiliê
24		e	c	*(e)*	k	*matie apla*
25	(.)*ī*	š	ž	*d*	k	dunata bs is
26	*e*	*g*	*a*	*g*	k	aleksandra pp̄i mč
27		*ī*		*v*	k	
28	(..)	i	y	*b*	k	

1. Brojke u prvom stupcu dodao sam kao redne brojeve i ujedno kao suvremeni red dana u mjesecu. — 4. »str« = starca. — 5. »nonsь« = nonas. — 6. latin. Vedasti et Amandi episc. et conf. — 14. »(m)r(č)« = marač, označuje početak datiranja po martovskim kandama; o Kurilu (Ćirilu) i Metodiju bilo je govora sprijeda na str. 73. — 22. latin. Cathedra S. Petri.

Marčь ima dni .j̄.a ln̄a ī.z̄. noćь god̄n .b̄ī. d̄n b̄ī

1		k	g			erkulana p̄p̄i i mč i lěva	mč.
2	(.)	l	d	*e*	n		
3	(.)ī	m	e	*d*	n		
4		n	ž	*g*	n	S̄tihь trista	mč.
5	(.)ī	o	*a*	*v*	n		
6	(.)	p	b	*b*	n		
7		(h)	v	*ionasь*		perpeti i felicitati d̄vi	mč.
8	*ī*		(g)	*ʒ*	i		
9	(.)		(d)	*ž*	i	s̄tihь .k̄.	mč.
10	(.)		e	*e*	i		
11	(.)		ž	*d*	i		
12	(.)		*a*	g	i	*grěgora p̄pi is*	
13	(.)		b	*v*	i		
14	(.)		v	*b*	i	tiborciê i valeriêna	m̄č
15	(.)		g	*idusь*			
16	*ʒī*		d	*žī*	k	*aprilь*	
17	(.)		e	*eī*	k		
18	(.)		ž	(dī)	k		
19	(.)ī		*(a)*	(gī)	k	timotêê m̄č i osipa	is̄
20	(.)		(b)	(vī)	k		
21	(.)		v	*bī*	k	benedikta op̄ta	
22	(.)ī	*b*	g	*aī*	k		
23	(.)	*č*	d	(ī)	k		
24	(.)		(e)	(z)	k		
25	(.)		ž	(ʒ)	k	*bl̄govscenê b̄rc X i magna*	m̄č
26	(.)		*(a)*	(ž)	k		
27	(.)		b	(e)	k		
28	(.)		(v)	(d)	k		
29	(.)		g	(g)	k		
30	(.)		(d)	(v)	k		
31	(.)		e	*b*	k		

1. »lěva« za lat. Leonis dolazi u ovom obliku u više glag. kodeksa; u nekim glag. kalendarima kao i latinskim martirologijima ovi su inače rjeđi sveci drugačije kvalitete: (H)erkulan je obično biskup, a Lav ispovjednik. — 4. »s(ve)tihь trista m(u)č(enik)« ima manji broj glag. kalendara (III b 3 i III b 25), a Adonov i Usuardov martirologij imaju na ovaj dan *martyrum nongentorum.* — 7. Lat. Perpetuae et Felicitatis. — 9. To je četrdeset mučenika Sebastenskih, koje neki glag. kalendari zovu krunjenicima (P: »krunnikь; III b 25: »korunnikovь«). — 14. Drugi kalendari, glagoljski i latinski, imaju Tiburcija, Valerijana i Maksima dne 14. IV., a i naš ponavlja »Tiborciê« toga dana. — 16. »aprilь« označuje početak datiranja po aprilskim kalendama. — 19. Drugi kalendari nemaju danas Timoteja, a III b 25 veli za Osipa, da je mučenik. — 25. Blagovještenja Bogorodice.

Aprilъ ima dni .j̄. ln̄a .i̇.z̄. noćь godn̄ь .ï. dan (...)

1		*m*	(ž)				
2	*aī*	*n*	*(a)*	*g*	n	marčela papi	m̄č
3		*o*	b	*v*	n	anbroziê	biskupь
4	*zī*	*p*	v	*b*	n		
5	*ʒ*	*h*	g	*non*	sь		
6	*eī*	*s*	d	*ʒ*	i		
7	*d*	*t*	e	*ž*	i		
8		*u*	ž	*d*	i		
9	*vī*	*r*	*a*	*g*	i		
10	(.)	a	b	*v*	i		
11		b	v	*e*	i		
12	*ī*	č	g	*b*	i		
13		*d*	d	*idus*			
14	*ʒī*	e	e	*ʒī*	k	i tiborciê p̄..	m̄č
15	*ž*	š	ž	*žī*	k		
16		g	*a*	*eī*	k	irini	d̄vi
17	*dī*	ī	b	*dī*	k	aniceta	m̄č
18	*g*	i	v	*gī*	k		
19		k	g	*vī*	k		
20	*bī*	l	d	*bī*	k		
21	*a*	m	e	*aī*	k	soteriê papi	
22		n	ž	*ī*	k	*jěoriê*	
23	*z*	o	*a*	*z*	k	adalberta b̄s	
24		p	b	*ʒ*	k	*marka je ...*	
25	*žī*	h	v	*ž*	k	klitá p̄pi m̄č i ma ...	
26	*e*		g	*e*	k		
27			d	*d*	k		
28	*gī*		e	*g*	k	vitaliê	m̄č
29	*v*		ž	*v*	k	petra	m̄č
30			*a*	*b*	k		

3. Ambrozije će ovdje biti pogrešno umjesto 4-oga, na koji dan ga bilježe zapadni martirologiji, a neki i 5-oga (kao Adonov martirologij i glagoljski III b 25). — 5. »non sь« čitaj nonas. — 14. Ovdje jamačno treba onaj prvi »i« shvatiti kao ostatak riječi »mai«, jer se toga dana počinje datiranje po majskim kalendama; ona nečitljiva riječ, koja počinje s »p« bez sumnje treba da se čita »prč« = pročih, jer se uz Tiburcija misli još na Valerijana i Maksima (ili Maksimijana). — 21. III b 3 i III b 25 imaju Soterija dne 22. o. mj. — 22. O datumu »jěoriê = Georgija bilo je govora sprijeda. — 23. I o Adalbertu (češkom Votjehu) bilo je govora sprijeda. — 24. Marka Jevanjelista. — 25. Jamačno treba popuniti s »Marčela«, kako ima P, a zapadni martirologiji donose 26. aprila *Anacleti papae et mart. et Marcellini.* — 29. III b 3 veli: *Petra mč reda prodik(avac)b,* t. j. dominikanca. — Opaska: U rubrici lunarnih slova pokvaren je red; umjesto: *h s t u r* trebalo bi stajati: *h r s t u,* kako je obično.

Mai·ima dnь .j̄.a. l̄na .i.z̄. noć god̄n .ʒ. danь eï.

1	*ï*	b			*pilipa aêkova* al̄u	X
2		v	*e*	n	*aleksandra*	
3	(.)*ï*	g	*d*	n	*našastie križa*	X
4	(.)	d	*g*	n	čir̄êka bs̄ mč. i antie d̄v	
5		e	*v*	n		
6	*eï*	ž	*b*	n	ivna prid vlaška vrata	
7	*d*	a	*nonas*		duima bs̄ m̄č	
8	.	b	*ʒ*	i	*êvlenie mihaela arhjla*	X
9	*vï*	v	*ž*	i	viktoriê s̄go krstofora	
10	*b*	g	*e*	i	gordiêna i evpimiha m̄č	
11		d	*d*	i		
12	*ï*	e	*g*	i	nerêê i arhiliê i prěh m̄č	
13		ž	*v*	i		
14	*ʒï*	a	*b*	i	bonifaciê m̄č	
15	*ž*	b	*idusь*			
16		v	*žï*	k	ijunь	
17	*dï*	g	*eï*	k	andronika bs̄ m̄č	
18	*g*	d	*dï*	k	vicenca m̄č	
19		e	*gï*	k	potenciêni d̄v	
20	*bï*	ž	*vï*	k	petra p̄p m̄č i brnardina is̄	
21	*a*	a	*bï*	k		
22		b	*aï*	k	eleni cr̄ce	
23	*z*	v	*ï*	k		
24		g	*z*	k	prinesen̄e s̄go frančiska is̄	
25	*žï*	d	*ʒ*	k	urbana bs̄ is̄	
26	*e*	e	*ž*	k	elevtoriê pap mč	
27		ž	*e*	k	ivana pp̄ m̄č	
28	*gï*	a	*d*	k		
29	*v*	b	*g*	k		
30		v	*v*	k	peličiê pp̄ m̄č	
31	*aï*	g	*b*	k	petronili d̄v	

1. Ovdje su dvije štamparske pogreške: »aěkova« mj. i êkova i »alu« mj. aplu (= apostolu). — 3. Inventio S. Crucis. — 4. »Čirêka«, t. j. Kirijaka, »antie«, t. j. Antonije, nikomedijske mučenice, relikvije u Pragu. — 6. Ioannis ante Portam Latinam. — 9. Viktor dolazi inače dne 8. V.; neobično je, što je ispred Krstofora dodano »sgo« (svetago). — 10. »evpimiha« = Epimaha. — 12. Nerei et Achillei (P ima: *Nerie i Arhiliê*). — 16. »ijunь«, t. j. početak računanja po junskim kalendama. — 18. Da će se pod Vicencom kriti solinski biskup Venancije, bilo je govora sprijeda (str. 74); i doista na današnji dan nemaju Vincencija zapadni kalendari, nego ili 24. V. ili 22. I. — 22. Jelene carice. — 24. Prenesenje relikvija sv. Franje Asiškoga pada u latinskim kalendarima 25. V., dok 24. imaju i neki drugi glag. kalendari, na pr. P i III b 25. — 27. Neki zapadni kalendari komemoriraju ga 27., a neki 28. V. Mnogi ga glagoljski kalendari donose 27. V. — 30. Felicija.

Ijunь ima dni .j̄. luna .ī.z̄. nočь ḡdinь .ē. dn ʒ̄ī

1		d			niknmediê *justina* purtunata	m̄(č)
2	*zī*	e	*g*	n	marčelina petra i erazma	m̄(č)
3	*ʒ*	ž	*v*	n		
4	*eī*	*a*	*b*	n	kirina biš	m̄(č)
5	*d*	b	*nonasь*			
6		v	*ʒ*	i		
7	*vī*	g	*ž*	i		
8	*b*	d	e	i	medarda biš	m̄č
9		e	*d*	i	prima i peličiê	m̄č
10	*ī*	ž	*g*	i		
11		*a*	*v*	i	*barnabi apustola* *d̄u*	
12	*ʒī*	b	*b*	i	basilida i pročih	m̄č
13	*ž*	v	*ids*		antoniê reda malihь brat	iš
14		g	*ʒī*	k		
15	*dī*	d	*žī*	k	*Vida i mendosta i rkstencie*	*m̄č*
16	*g*	e	*eī*	k		
17		ž	*dī*	k		
18	*bī*	*a*	*gī*	k	marcela i marcelina	m̄č
19	*a*	b	*vī*	k	ervasiê i protasiê	m̄č
20		v	*bī*	k	silveriê papi	m̄č
21	*z*	g	*aī*	k		
22		d	*ī*	k	Pavlina bš	m̄č
23	*žī*	e	*z*	k	Vijiliê	
24	*e*	ž	*ʒ*	k	*Roistvo ivana hīla*	*d̄(u)*
25		*a*	*ž*	k		
26	*gī*	b	e	k	ivana i pavla	
27	*v*	v	*d*	k		
28		g	*g*	k	Vijliê: I leona	p̄(pi)
29		d	*v*	k	*Petra i pavla apustolu*	
30		e	*b*	k	Spomenenьe sḡo pavla ap̄stola	

1. »niknmediê« pogrešno mj. Nikomediê, kako ima na pr. III b 3 i dr. za latin. Nicomedes; o »purtunatu« — Fortunatu bilo je sprijeda govora. — 4. »kirina« = Kvirina. — 9. Lat. Primi et Feliciani. — 15. Latinski martirologiji: *Apud Siciliam ... S. Viti, Modesti et Crescentiae;* glagoljaši su ta imena različito deformirali, tako već Assemanov evangelijar: *Vita i Modesta i Krstanicę,* Hrvojev misal i P: *Vida i Mendosta i Krstencie,* B: *Vida i Mondesta i Krstencie,* III b 25: *Vida i Men'dosta i Kr'stancie.* — 19. Lat. Gervarsii et Protasii. — 24. »htla« = hrstitelja.

Ijuli ima dni .j.a. l̄na .ī.ž. n̄ćь ḡdin ʒ dnь .eī.

1	ī	ž			*Oktaba ivana hl̄a*
2		*a*	*e*	n	*Pohoenie bl̄ne d̄vi mar̄* pročesa i pr
3		b	*d*	n	m̄č
4	ī	v	*g*	n	
5	(.)	g	*v*	n	
6		d	*b*	n	oktaba apostolu petra i p̄vla
7	(.)ī	e	*nons*		
8	(.)	ž	*ʒ*	i	prokopiê m̄č
9		*a*	*ž*	i	
10	ī	b	*e*	i	.ž. bratь. I rufini d̄vi
11		v	*d*	i	piê papi mč
12		g	*g*	i	nabora i filiciê m̄č
13		d	v	i	an̄klita p̄p m̄č. I m̄rgrite d̄vi m̄č.
14		e	*b*	i	
15		ž	*ids*		kurika i *juliti* m̄č
16		*a*	žī	k	In̄cenciê p̄p m̄č. i raz̄sstie ap̄lь.
17		b	*eī*	k	aleksa is̄. I marini d̄vi
18		v	dī	k	simforosi i .ž. sini ee m̄č
19		g	gī	k	
20		d	*vī*	k	*Ilie* *proroka*
21		e	*bī*	k	paraksie děvi
22		ž	aī	k	*Marie* *magdaleni.*
23		*a*	ī	k	apolinara biskupa m̄č
24		b	*z*	k	Vijiliê I krstini d̄vi.
25		v	*ʒ*	k	*Êkova ap̄la* I krstofora m̄č.
26		g	*ž*	k	pastora m̄č. I anne m̄tre ḡsne pl̄ d̄
27		d	*e*	k	Panteleona m̄č.
28		e	d	k	Nazara i pročihь m̄č.
29	(.)ī	(ž)	(g)	k	Simpliciê i pročihь m̄č.
30	(.)ī	(a)	(v)	k	abdona i sinena m̄č.
31	(.)	(b)	(b)	k	Ermana biskupa m̄ča

2. Razrešavam: Pohojenije blažene děvi Marije, Pročesa i pročih mučenik. — 10. Lat. Septem fratrum et Rufinae virg. — 12. Lat. Naboris et Felicis. — 13. Anaklita i Margarite. — 16. Raz'šastie apostolь = Divisio apostolorum. — 18. Točnije: Simforosi i .ž. (= 7) sini jeje. — 21. Rimski kalendar ima ovoga dana Praksedu, glagoljski P i B vele *Paraksidi*, a III b 25 također *Paraksię;* nameće se misao, nije li ovdje pobrkana Eupraxia, koju Istok slavi 25. VII., a Zapad 13. III. — 26. Pastora mučenika i Ane matere gospodnje poludupleks. — 27. Istočni je oblik ovoga imena Panteleimon, a zapadni Pantaleon. — 30. Lat. Abdon et Sennen. — 31. Lat. Germanus.

Avgustъ ima dni .j.i. Ina iz nčъ gdn (...)

1	ꙁ	v	g		n	*uže p̄tra ap̄la* i prčihъ	m̄(č)
2	eī	g	v		n	stipana p̄pi	m̄(č)
3	d	d	b		n	našastie stip̄na prvoga	m̄(č)
4		e	*nonasъ*			*justna* przv̄tr	
5	vī	ž	ꙁ		i	*bŕce ō sněga X* i duminika	i(s)
6	b	a	ž		i	šikata m̄č Preobražnie g(dna)	
7		b	e		i	dunata bs̄	m̄(č)
8	ī	v	d		i	kir̄ěka i prčh	m̄(č)
9		g	g		i	Vi͡jliê i romana	m̄(č)
10	ꙁī	d	v		i	*lovrenca*	m̄č
11	ž	e	b		i	tiborciê i susana	m̄(č)
12		ž	*idus*			klari	dv̄(i)
13	dī	a	zī		k	ipolita i prčh	m̄(č)
14	g	b	ꙁī		k	Vi͡jliê i evsebiê	m(č)
15		v	žī		k	*prestavlenie bŕce*	X
16	bī	g	eī		k	roka	iz̄
17	a	d	dī		k	oktaba lovrenca	
18		e	gī		k	agapita	m̄(č)
19	z	ž	vī		k	lodovika	bs̄ i(s)
20		a	bī		k	brnarda op̄ta i st̄pna kr̄l(a)	
21	žī	b	aī		k		
22	e	v	ī		k	oktaba bŕce i ěrněê	m̄(č)
23		g	z		k	Vi͡jliê i nergi vl*j*ubli	
24	gī	d	ꙁ		k	*bartolomeê ap̄la*	X
25	v	e	ž		k	lodovika krala fr̄nckgo	i(s)
26		ž	e		k	cipriěna p̄pi i m̄č i asela	i(s)
27	aī	a	d		k		
28	z	b	g		k	*avgustina bs̄*	(is)
29		v	v		k	*usičenie gl̄vi iv̄na*	
30	ꙁ	g	b		k	feliciê i vdkta	(mč)
31		d			k		

1. Uže Petra apostola, lat. S. Petri ad Vincula; pod pročihъ mučenik misli se jamačno na braću Makabejce, koje danas slavi istočni i zapadni kalendar. — 4. Justina prezvitera. — 5. Bogorodice ot sněga. — 11. Lat. martirologiji: Tiburtii mart. et Susannae virg. mart. — 15. Ovaj blagdan Assemanov evangelijar zove *Usopenie bogorodice*, a B već *Vznesenie*. — 20. Brnarda opata i Stipana kralja. — 22. »ěrněê« = Ireneja, isp. str. 28. — 23. O »nergi v ljubli« isp. str. 75. — 26. »cipriěna« je valjda nastalo pogrešnim čitanjem umjesto Zeferina, kako to imaju latinski kalendari pa i glagoljski P, B, MR 161 i III b 3. O Aselu = Anselmu isp. str. 75. — 29. Usičenie glavi Ivana, lat. Decollatio S. Ioannis Bapt. — 30. Lat. Felicis et Adaucti ili Audacti; B, MR i III b 25 imaju Avdakta, dakle u Fr ispalo na početku A.

(Se)kteb̄rь ima dni .j. l̄na .ī.z̄. noć gd̄n .b̄ī. d̄nь .b̄i.

1	(.)	e			b̄ī bratь m̄č. i ejidi op̄ta	
2		ž	*g*	n	antona	m̄č
3		*a*	*v*	n		
4	*ī*	b	*b*	n		
5		v	*nonasь*			
6		g	*ʒ*	i		
7		d	*ž*	i		
8		e	*e*	i	*roistvo st̄e mr̄e X* i adriêna	m̄č.
9	*(.)ī*	b	*d*	i	gorgona	m̄č
10	*(.)*	*a*	*g*	i		
11		b	*v*	i	prota i ačinta	m̄č
12	*(.)ī*	v	*b*	i		
13		g	*idusь*			
14		d	*ʒī*	k	*Vzd̄viženie sḡn križa*	*X*
15	*(.)ī*	e	*žī*	k	okt̄ba br̄ce. i nikomed	m̄č.
16		ž	*eī*	k	l̄cile i prč m̄č. evpimie	d̄vi
17		*a*	*dī*	k		
18		b	*gī*	k		
19		v	*vī*	k		
20	*ī*	g	*bī*	k	vijiliê. i evstateê i prč	m̄č.
21		d	*aī*	k	*matěê ap̄la*	*X*
22		e	*ī*	k	mavriciê i proč	m̄č
23	*ī*	ž	*z*	k	lina papi	m̄č.
24		*a*	*ʒ*	k		
25		b	*ž*	k		
26	*ī*	v	*e*	k	kupriêna i *justini*	m̄č
27	*ī*	g	*d*	k	*kuzmi i dombêna*	m̄č
28		d	*g*	k	većeslava	krala
29		e	*v*	k	*mihaela arhnj̄la*	*X*
30		ž	*b*	k	*eronima prezv̄tra*	*X*

1. Neki lat. martirologjii: *Apud Beneventum SS. martyrum XII fratrum;* kod »ejidi« ispalo je na kraju »ê« (a tako i u B i MR 161), dok je u P *Ejida.* — 2. Neki glag. kalendari imaju Antonina, a neki Antonija, a isto je tako i u latinskim; Adonov kalendar: *Antonini martyris.* — 8. Rojstvo svete Marije i (H)adrijana. — 11. Adon u kalendaru: *Hyacinthi et Proti eunuchorum.* — 14. »sgn« griješkom mj. sga (= svetoga). — 15. Oktaba Bogorodice i Nikomeda. — 16. Pored Eufemije (Evpimie) rimski martirologiji navode i rimske mučenike Luciju i Geminijana. Kako je ovo dan i češke Ludmile u zapadnoj i istočno-slavenskoj crkvi (Nilles I, 277), koja se od glag. kalendara spominje samo u brevijaru pariške Nacion. biblioteke, nije isključeno, da se s rimskom Lucijom pomiješala češka Ludmila; od glag. kalendara dolazi u P *Lucie Jeminiêni,* u B, III b 3, III b 25 i u Vatikanskom misalu Illir. 8: *Lucie i Eminiêna,* a u Vatikanskom misalu Illir. 4 *Lucile Eminiêna.* — 20. Eustatije (po grčkom, a po lat. Eustahije), prema legendi, mučen sa svom obitelji, zato »prč mč« = pročih mučenik. — 30. Jeronima prezvitera.

Oktebrь ima dni .j.a. lna (.....)

1	*eī*	*a*			remii bs̄ i(s)
2	*d*	b	*e*	n	
3	*vī*	v	*d*	n	
4	*b*	g	*g*	n	*frančiska* *i(s)*
5		d	*v*	n	
6	*ī*	e	*b*	n	*justini* d̄vi i m̄(č)
7		ž	*non̄sь*		marka p̄p m̄č serga baka i pr m̄(č)
8	*ʒī*	*a*	*ʒ*	i	
9	*ž*	b	*ž*	i	deonožiê ruštika i prčh m̄(č)
10		v	*e*	i	terbona is̄ i sopie d̄v(i)
11	*dī*	g	*d*	i	
12	*g*	d	*g*	i	
13		e	*v*	i	
14	*bī*	ž	*b*	i	kališta p̄p m̄č
15	*a*	*a*	*idsь*		kirina bs̄
16		b	*žī*	k	galla opata
17	*z*	v	*eī*	k	
18		g	*dī*	k	*luki j̄lista* *d̄(u)*
19	*žī*	d	*gī*	k	
20	*e*	e	*vī*	k	
21		ž	*bī*	k	aī tisući d̄v ilariona op̄(ta)
22	*gī*	*a*	*aī*	k	
23	*v*	b	*ī*	k	
24		v	*z*	k	
25	*aī*	g	*ʒ*	k	krisanta i dariê prčh m̄(č)
26		d	*ž*	k	evarista p̄p m̄č i drmitra m̄(č)
27	*zī*	e	*e*	k	Vijiliê
28	*ʒ*	ž	*d*	k	*simuna i judi ap̄lu*
29		*a*	*g*	k	
30	*eī*	b	*v*	k	
31	*d*	v	*b*	k	Vijiliê

1. Oblik »remii« kao i *Remiji* u P kao da je jednostavno iz latinskih kalendara preuzet genitiv *Remigii;* MR 161 i III b 25 imaju *Remie.* — Serga (mj. Sergija), Baka i pročih mučenik. — 9. »deonožiê« (mj. Dionizija) ima na pr. MR 161, a P *Děonožiê.* — 10. Nije jasno, kako je od Cerbonija došlo do Terbona, koji oblik dolazi u MR 161 i u III b 3; u III b 25 naprotiv dolazi *Cěrboniê* i u B *Cerboniê.* — 18. »jlista« = jevanjelista; »d(u)« = dupleks. — 21. »aï« = 11; Adonov martirologij u dodatku: *In Galliis apud Coloniam Agrippinam sanctorum virginum undecim millium.* — 25. »dariê«, ali bi ispravno bilo Darie, jer se radi o ženskom licu. — 26. Oblik Drmitra umjesto Dimitrija pozna i MR 161 i Istarski razvod, a III b 25 ima *Domitra.*

(Novembrь) ima dni .j. lna .i.z. nć gdn .eĭ. dn .ʒ.

1	(.)	g			*Vsi sti* i cezara	mč.
2	ĭ	d	*g*	n	spomntie vsh umrvšh. I žsta	mč
3		e	*v*	n		
4		ž	*b*	n	Vitaliê i agrikola	mč.
5		*a*	*b*	n	emriha	krala.
6		b	*nnos*		lěonarda	is.
7	ĭ	v	ʒ	i		
8		g	ž	i	.g.hь krunniki	mč.
9		d	e	i	*Svećenie crikve spla v rimi.*	
10	ĭ	e	d	i	tripona i prčih.	mč
11		ž	*g*	i	*martina bs*	*is.*
12		*a*	*v*	i	martina papi	mč
13	ĭ	b	*b*	i	brikciê bs	is
14		v	*ids*		Ivana zlato	usta.
15		g	žĭ	k		
16		d	eĭ	k	otmara	opata.
17		e	*gĭ*	k		
18	ĭ	ž	*vĭ*	k	*kršćnie crkve aplu ptra i pv v rimi.*	
19		*a*	*bĭ*	k	elisavti	dvi
20		b	*aĭ*	k	Potenciêna papi	mč.
21	ĭ	v	*ĭ*	k	mavra	mč.
22		g	*z*	k	cecelie děvi	mč.
23		d	ʒ	k	klimnta ppi mč. i filiciti	dvi
24	ĭ	e	ž	k	krsogona	mč.
25	ĭ	ž	*e*	k	*katarini děvi*	*mč.*
26		*a*	*d*	k	prinsene mći sgo eoriê i petra bs mč	
27		b	*g*	k	êkova personina	mč.
28		v	*v*	k		
29		g	*b*	k	Vijiliê. i satornina	mč.
30		d	*b*	k	*andrěê apěstola*	

1. Vsi sveti i Cezara mučenika. — 2. Spomenutie vsih umrvših i Žusta (= Justa) mučenika. — 6. »nnos« pogrešno mj. nonas. — 8. ».g.hь« = četirěhь, kako je na pr. u III b 25; latinski: *Sanctorum quattuor coronatorum.* — 9. »spla« = Spasitelja. — 14. Zlatousta je u glagoljskim tekstovima redovito raspolovljeno u dvije riječi. — 18. Kršćenie crikve apostolu Petra i Pavla v Rimi. — 20. I latinski kao i glagoljski kalendari imaju ovoga sveca ili u obliku Poncijana ili Potencijana; isto tako jedni ga donose dne 19., a drugi 20. o. mj. Prvotisak misala ima čak dne 19. u obliku *Ponciêna*, a dne 20. u obliku *Potenciêna.* — 26. Synaxarium Constatinopolitanum ima danas: καὶ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἁγίου Γεοργίου ἐν τῷ Κυπαρισσίῳ, a Assemanov evangelijar: *Sveštenie svetago Đeorđia,* dok zapadni ne poznaju ovoga prijenosa; prema tomu bit će i ovo istočni sloj u Fr. — 30. »apěstola« pogrešno mj. apostola.

Dektebrь ima dni .j.a. lna .j. nôćь godn (.....)

1		e					
2	*vī*	ž	*g*	n	Viviêni	dvi	m(č)
3	*b*	*a*	*v*	n			
4	*ī*	b	*b*	n	barbari	děvi	
5		v	*nonsь*		samba		opt(a)
6	*ʒī*	g	*ʒ*	i	*nikuti*	*bs*	
7	*ž*	d	*ž*	i	ambroziê	bs	i(s)
8		e	*e*	i	*začetije*	*brce*	
9	*dī*	ž	*d*	i			
10	*g*	*a*	*g*	i	melkiêda	ppi	m(č)
11		b	*v*	i	damasa	ppi	m(č)
12	*bī*	v	*b*	i			
13	*a*	g	*idusь*		lucie	dvi	m(č)
14		d	*zī*	k			
15	*z*	e	*ʒī*	k	susani		(..)
16		ž	*žī*	k	tri otroci		(..)
17	*žī*	*a*	*eī*	k			
18	*e*	b	*dī*	k			
19		v	*gī*	k			
20	*gī*	g	*vī*	k	Vijiliê		
21	*v*	d	*bī*	k	*tomi*	*apla*	
22		e	*aī*	k			
23	*aī*	ž	*ī*	k			
24	*zī*	*a*	*z*	k	Vijiliê		
25		b	*ʒ*	k	*Rojstvo*	*hvo*	
26	*ʒ*	v	*ž*	k	*Stipana prvoga*		(mč)
27		g	*e*	k	*Ivana apla i jlsta*		
28	*eī*	d	*d*	k	*sthь mldeńcь*		
29	*d*	e	*g*	k	tomasa	bs	
30	*vī*	ž	*v*	k			
31		*a*	*b*	k	*selvestra*	*ppi*	

2. Ime ove rimske mučenice dolazi i u latinskim martirologijima ili u obliku Bibiana ili Viviana, a slično je i u glagoljskim kalendarima, pa na pr. III b 25 ima *Babiêni*. — 5. Ispor. str. 69. — 6. »nikuti« je štamparska pogreška umjesto Nikuli, kako imaju drugi glag. tekstovi. — 10. Latin. tekstovi imaju Melchiadis ili Meltiadis. — 15. Suzanu nisam našao u drugim glag. kalendarima. — 16. Latin. *Trium puerorum* (Usuardo); u P dolaze dne 14. o. mj., a u istočnoj crkvi (pa i u Assemanovu evangelijaru) dolaze dne 17. o. mj. — 28. Svetih mladenacь. — 29. Isti je oblik i u Assemanovu evangelijaru.

(.)ta *(.)ě*	*pšćnьe* *ale*	*prvi dn* *kořzme*	*paska*
(č) .u.p.b.	prvr .ʒï.	mr̄čь .ž.	aprlь .i.b.
(č) .u.p.v.	prvr .b.	prvr .i.	aprl .ž.
(č) .u.p.g.	envr .i.d.	prvr .b.ï.	mr̄č .j.
(č) .u.p.d.	prvr .g.ï.	mr̄č .g.	aprl .z.ï.
(č) .u.p.e.	envr .j.	prvr .ž.ï.	aprl .v.
(č) .u.p.ž.	envr .i.a.	prvr .ʒ.	mr̄č .i.e.
(č) .u.p.ʒ.	prvr .ï.	prvr .i.ʒ.	aprl .d.ï.
(č) .u.p.z.	envr .ie.	prvr .v.ï.	mr̄č .j.a.
(č) .f.	prvr .d.ï.	mr̄č .g.	aprl .z.ï.
(č) .f.a.	prvr .e.	prvr .i.g.	aprl .a.ï.
(č) .f.b.	envr .i.b.	prvr .z.	mr̄č .i.ž.
(č) .f.v.	prvr .a.ï.	mr̄č .a.	aprl .e.ï.
(č) .f.g.	prvr .b.	prvr .i.a.	aprl .ž.
(č) .f.d.	envr .ʒ.ï.	prvr .d.	mr̄č .i.v.
(č) .f.e.	prvr .ž.	prvr .i.d.	aprm(!) .b.ï.
(č) .f.ž.	envr .j.	prvr .ž.ï.	aprl .g.
(č) .f.ʒ.	prvr .z.ï.	mr̄č .ʒ.	aprl .iv.
(č) .f.z.	prvr .v.	prvr .i.a.	aprl .ʒ.
(č) .f.ï.	envr .i.e.	prvr .v.ï.	mrč .ja.
(č) .f.a.ï.	prvr .d.ï.	mr̄č .d.	aprl .i.
(č) .f.b.ï.	prvr .ž.	prvr .i.d.	aprl .a.ï.
(č) .f.v.ï.	envr .i.b.	prvr .z.	mr̄č .i.ž.
(č) .f.g.ï.	prvr .a.ï.	mr̄č .a.	aprl .e.ï.
(č) .f.d.ï.	prvr .v.	prvr .i.a.	aprl .ʒ.
(č) .f.e.ï.	envr .z.ï.	prvr .e.	mr̄č .i.v.
(č) .f.ž.ï.	prvr .ž.	prvr .i.d.	aprl .b.ï.
(č) .f.ʒ.ï.	envr .j.	prvr .žï.	aprl .g.
(č) .f.z.ï.	prvr .z.ï.	mr̄č .z.	aprl .ig
(č) .f.i.	prvr .g.	prvr .i.b.	aprl .ʒ.
(č) .f.i.a.	envr .i.e.	prvr .vï.	mr̄č .j.a.
(č) .f.i.b.	prvr .d.ï.	mr̄č .d.	aprl .i.

O *gornjoj uskrsnoj tabeli vidi na str. 62.* U prvom stupcu su transkribirane glagoljske godine počevši od 1492. do 1522, t. j. 𐌀𐌆𐌇𐌉 = č.u.p.b. do 𐌀𐌓𐌇𐌉 = č.f.i.b., samo je prvo slovo redom odsječeno. Tako su i u slijedećim stupcima transkribirani latinicom glagoljski datumi, u koje pada sedamdesetnica, korizma i Paska (Uskrs); envr = envar (januar), prvr = pervar (februar), mrč = marač, aprl = aprıl.

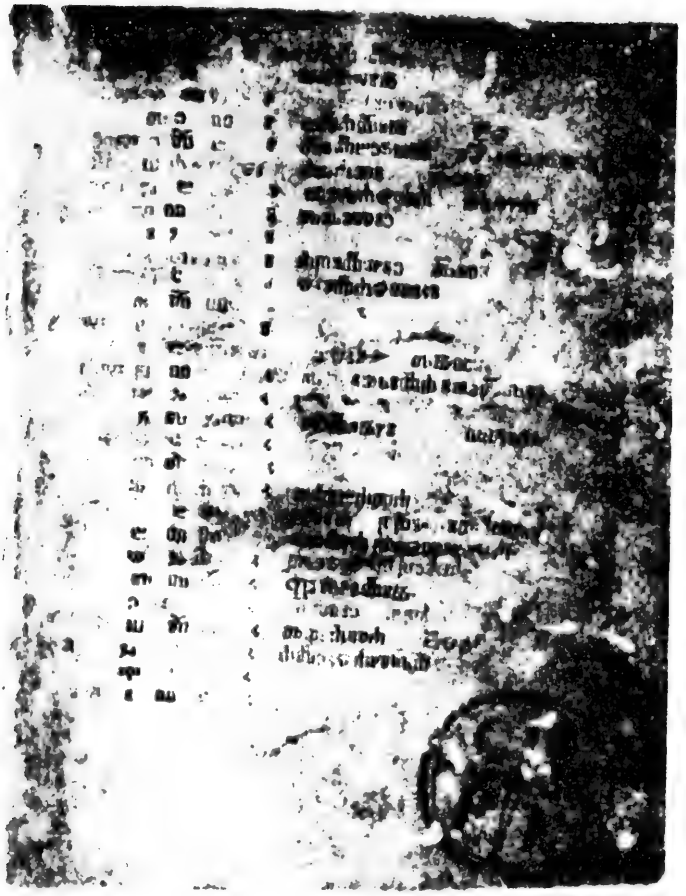

1. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., f. 1: prevar.

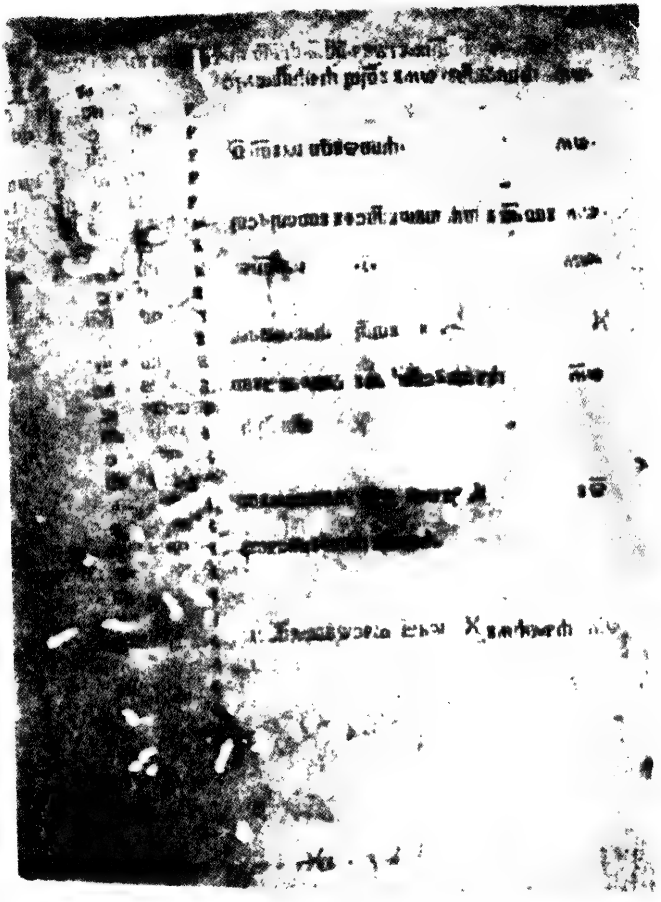

2. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1941., f. 1v: marač.

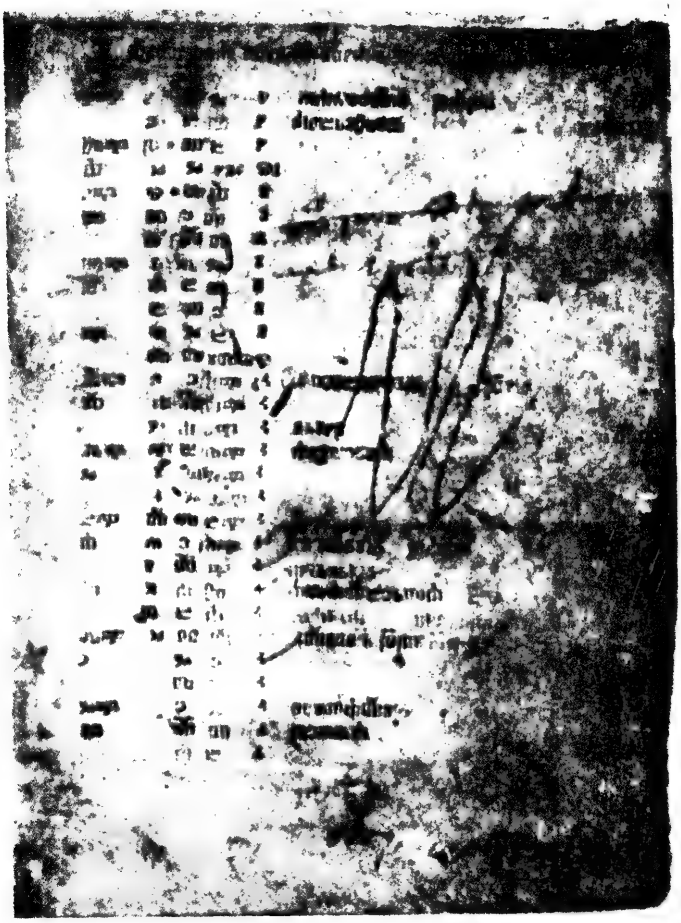

3. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., l. 2: april.

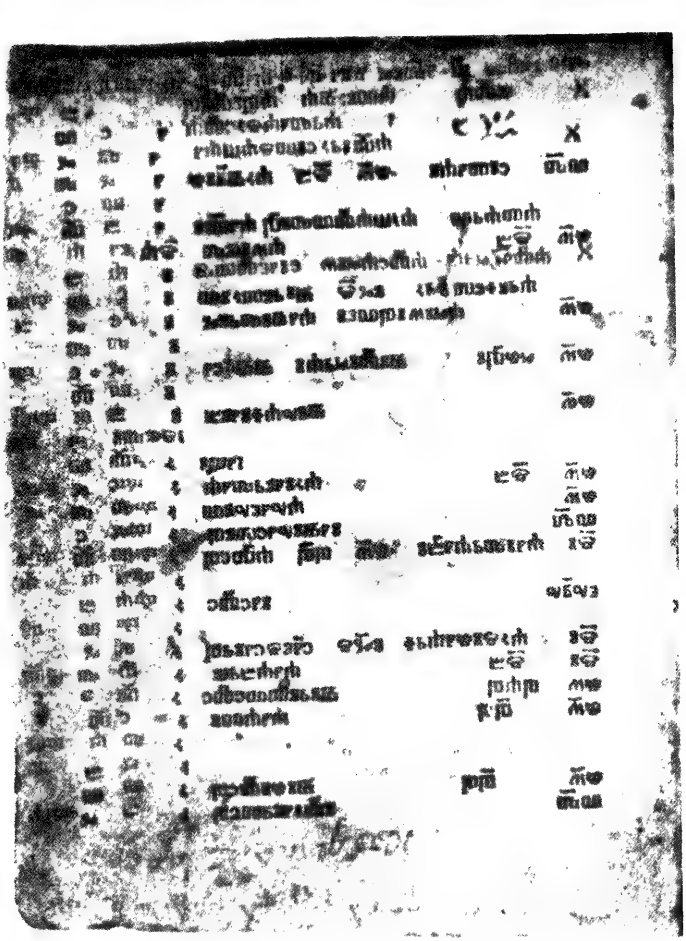

1. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., f. 2r: maj.

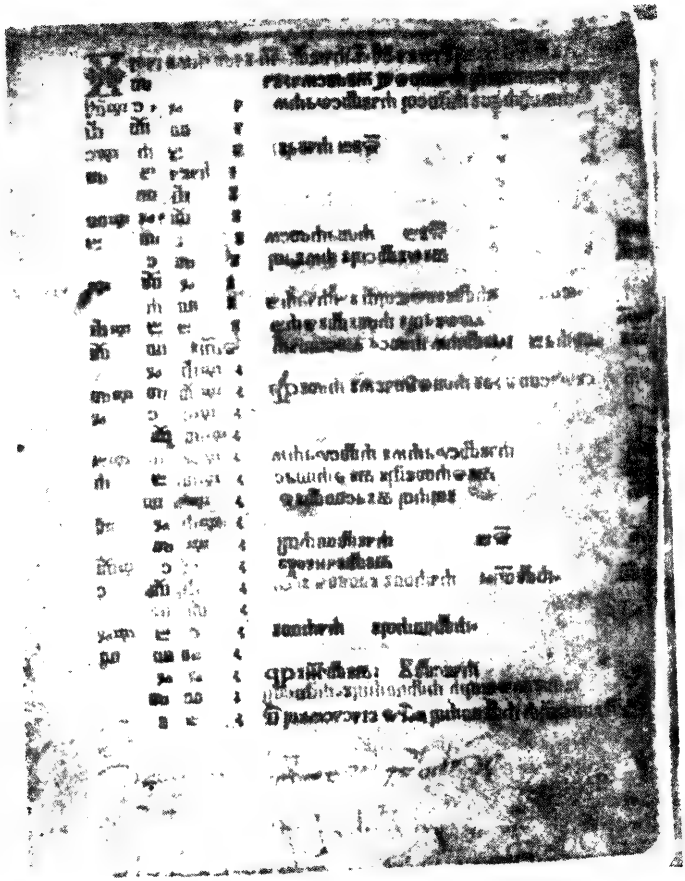

5. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., f. 3: ijun.

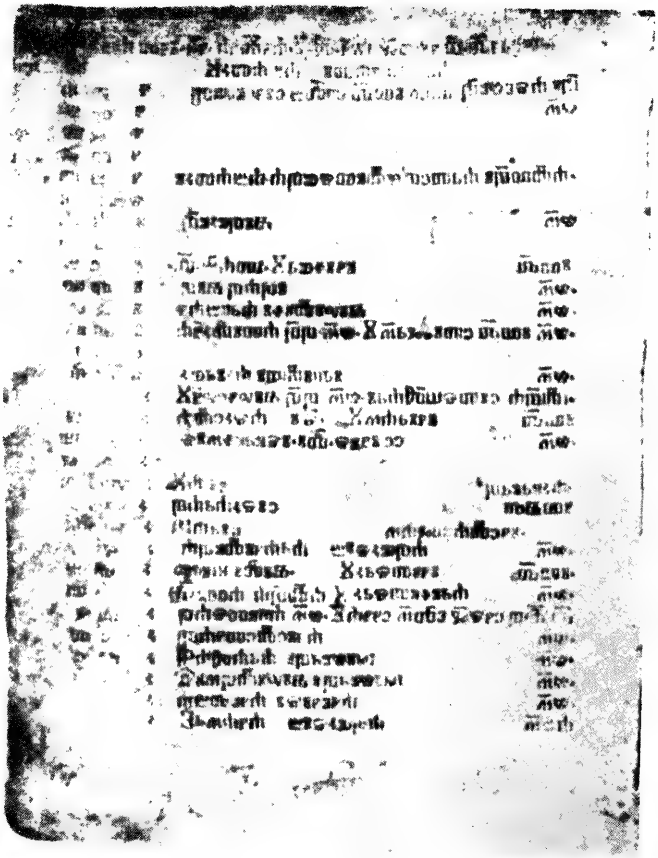

6. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., f. 3v - ijadi.

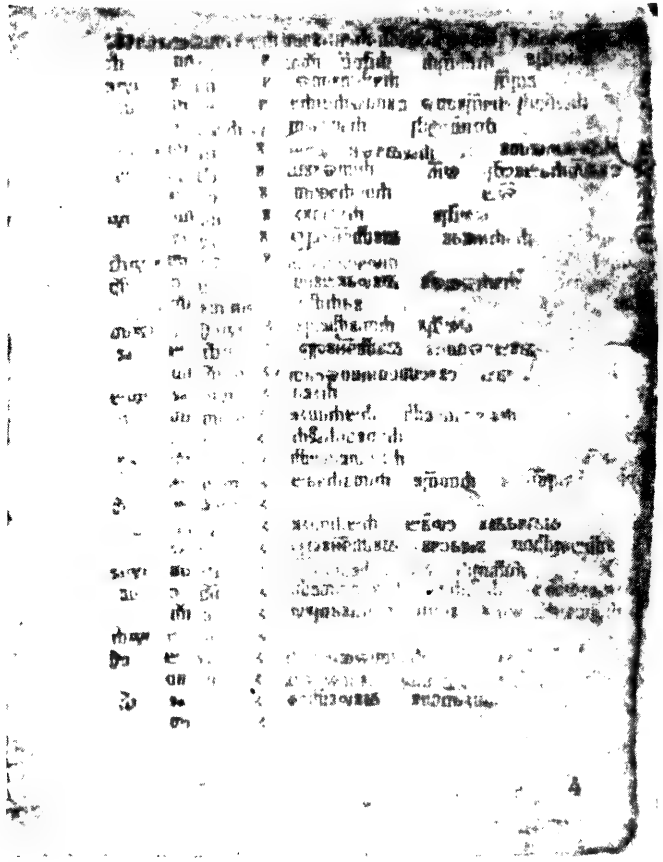

7. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., f. 1: avgust.

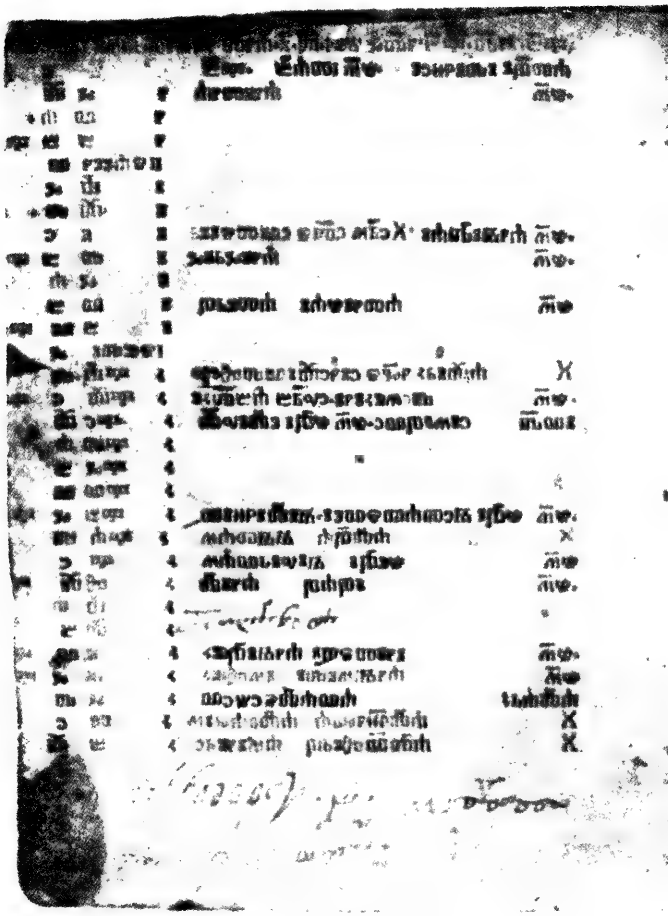

8. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., f. 10: sekstebar.

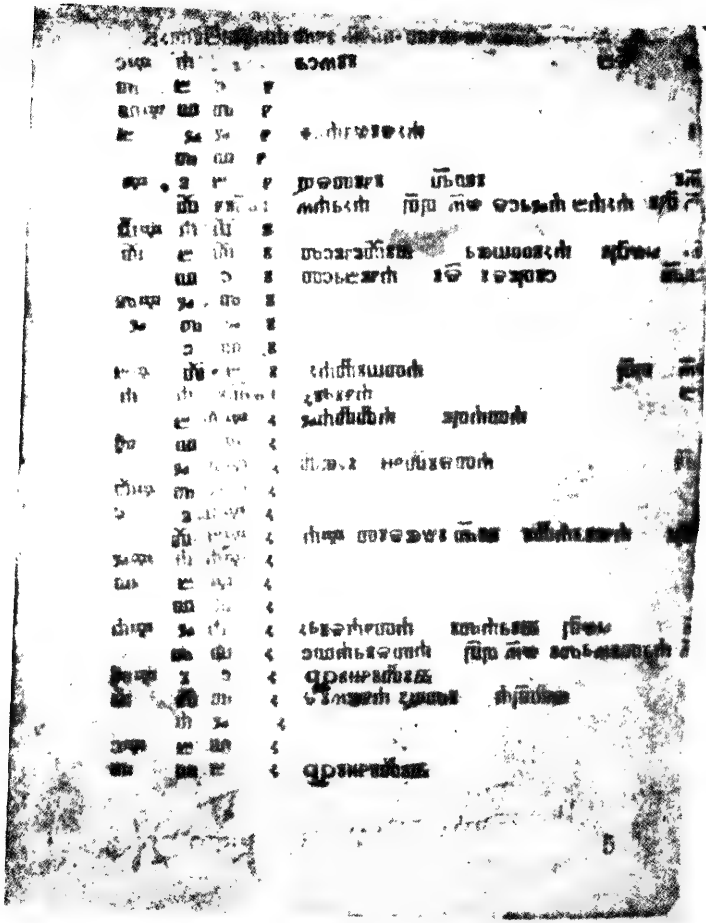

9. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., l. 5; oktobar.

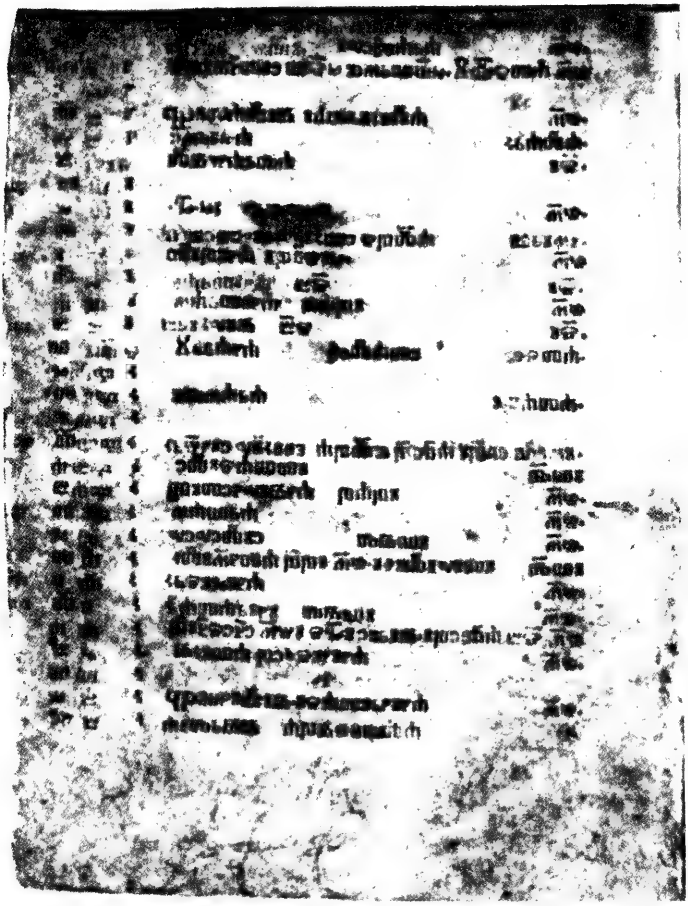

10. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., f. 5ª: novembar

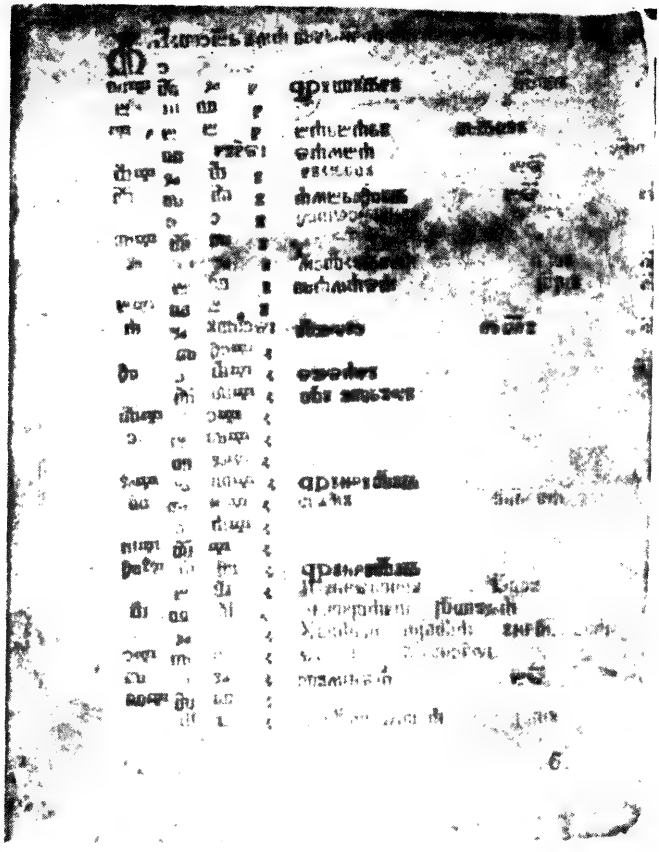

VI. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1491., f. 6: dektchar.

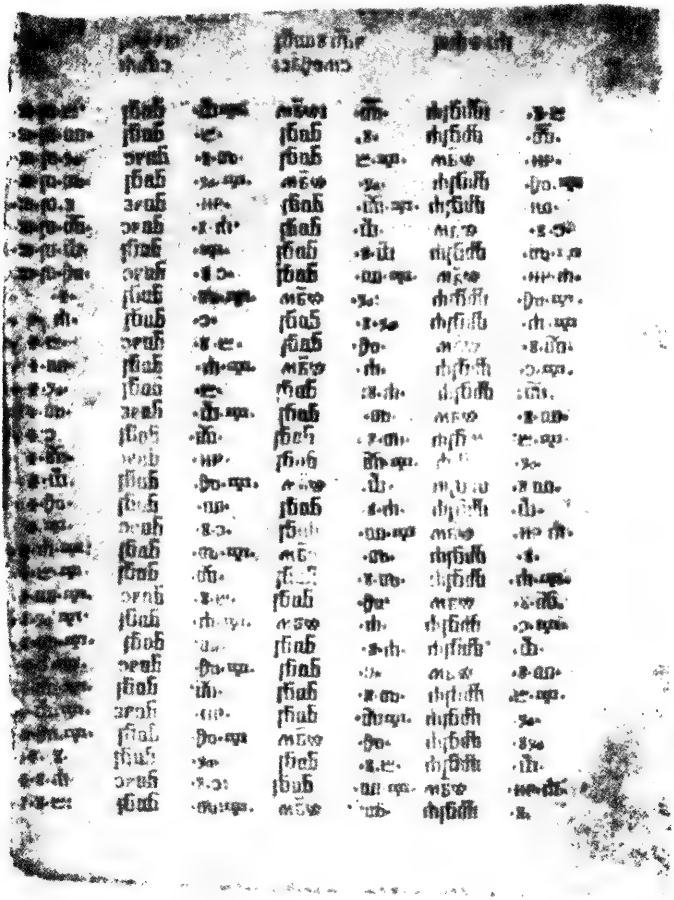

12. Hrvatskoglagoljska inkunabula iz g. 1911., f. 6r: uskrsna tabela.

HRVATSKOGLAGOLJSKI BLAGDANAR

Studija o pravopisu, jeziku i podrijetlu novljanskog rukopisa iz godine 1506.

JOSIP VRANA

UVOD

U HRVATSKOJ glagoljskoj književnosti vidno mjesto zauzimlje Blagdanar iz g. 1506., rukopis na papiru, pisan kurzivnom glagoljicom, koji sadrži 51 propovijed na svetačke dane s primjerima iz života svetaca, a čuva se u knjižnici Jugoslavenske akademije u Zagrebu pod sign. IV a 99. Kao prijepis starijega rukopisa Blagdanar je književno djelo iz druge polovice XV. stoljeća, a kako je napisan u Novom, pruža vrlo dragocjenu gramatičku i leksikalnu građu za jezik Hrvatskog primorja, slično kao Zadarski, Bernardinov i Ranjinin lekcionar za jezik Dalmacije u to doba. Kao prijevod latinskoga djela Sermones de sanctis, što ga je napisao brat Peregrin, poljski dominikanac, koji je kao provincijal živio neko vrijeme i u Pragu, Blagdanar je ujedno značajan historijski dokumenat za kulturne veze Hrvatske s Češkom i Poljskom potkraj srednjega vijeka. S tih razloga vrijedno je proučiti ovo djelo i odrediti njegovo mjesto i značenje u povijesti hrvatske književnosti.

Proučavanje Blagdanara olakšano je time, što je ovaj rukopis datiran, a u zaglavku djela sam prepisivač iznosi o njemu najvažnije podatke. Radi toga, što su ovi podaci netočno izneseni u do sada štampanoj literaturi,[1] navest ću ih u cijelosti. Prvi dio zaglavne bilješke glasi: *s'vršene esu k'nige te ke se zovu blagdanar na slavu b(o)žiju i s(ve)te marie i nega s(ve)tih'. i prěpisah' e is knig' poč'tovana muža g(ospo)d(i)na filipa v novom'. i is'pisah' e ě pop' an'drii v' novom'. v kući s(ve)tih' mučenik kuzmi i domiěna. i s'vršene biše miseca av'gus'ta dan'. dz.* (28) *na dan' s(ve)tago av'gus'tina biskupa i spověďnika na let' g(ospo)d'nih'. č. ſ. e. (1506).* - Iz ove bilješke jasno se vidi, da je pop Andrij u Novom prepisao Blagdanar iz neke knjige ranijega datuma i svoj prijepis završio 28. VIII. 1506. Knjiga, iz koje ga je prepisao, pripadala je popu Filipu u Novom, a ovaj je po svoj prilici bio i njezin pisac. Ali pop Andrij nije dovršio svoj rad u cijelosti. Ostavio je prazno mjesto za inicijale i početna slova pojedinih odlomaka ili duljih rečenica. Ovaj posao rubriciranja izvršio je naknadno fratar Štipan s otoka Krka, i to većim dijelom crvenom bojom - cinobrom.

kojom je napisao i drugi dio zaglavne bilješke: *a doscinobrah' je ja fratar stipan' z otoka krčkoga ocu priuru fratru ivanu pažaninu ki biše va to vrime.*

Ako se ova zaglavna bilješka točno pročita i ispravno protumači, vidi se, da je Milčetićev opis rukopisa na str. 330-331 Hrvatske glagoljske bibliografije netočan. Milčetić je prije svega riječ *is'pisah'* krivo pročitao *vbspisah'*. Uistinu, prepisivač Bladganara napisao je na početku navedene riječi slovo *vědy*, ali je odmah prvi dio toga slova ispravio u *uspravno*, a drugi u *položeno i*, pa zato ovo mjesto treba čitati *i is'pisah'*. Stoga nije čudo, da su za Milčetića riječi *prěpisah'* i *vbspisah'* (kako je on pročitao) ostale »mutne«, jer im nije razumio značenje. Međutim one nisu ništa drugo nego ponavljanje prepisivača. Pop Andrij u jednoj rečenici kaže, da je knjigu prepisao, i navodi svoj izvor, a u drugoj ponovo tvrdi, da ju je napisao. Da za prevodioca i prepisivača Blagdanara glagol ispisati znači isto što i napisati, imamo potvrdu u samom Blagdanaru na l. 12v 16-17, gdje se govori o sv. Ivanu Evanđelisti: *kadi* (t. j. na Patmosu) *sam' prěbivajući apokalip'siju is'pisa* (u lat. originalu glasi to mjesto: *ubi solus degens apok, scripsit* 9a 25[2]). Milčetić nadalje u bilješci fratra Stipana nije razumio riječ *doscinobrah'*. Zato je i piše rastavljeno s upitnikom u sredini, t. j. *doscino(?)brah'*. Tako je za njega i ova bilješka postala nejasna, i on tek naslućuje, da pisac kodeksa nije izradio inicijala i natpisa, jer je u njima pismo neskladnije.[3]

Strohalovi podaci o Blagdanaru potpuniji su od Milčetićevih. Prije svega u nabrajanju sadržaja Strohal navodi propovijed *na roistvo s(ve)te marie*, koja se u Blagdanaru nalazi na l. 75-78, a Milčetić ju je ispustio. Nadalje je Strohal ustanovio, da je iz Blagdanara »iščupan« jedan list između sadašnjih listova 95 i 96. To je istina, ali su iz Blagdanara »iščupana« zapravo dva lista. Prvi se nalazio između sadašnjih listova 10 i 11 u propovijedi o sv. Stjepanu, a drugi, kako je već spomenuto, između listova 95 i 96 u propovijedi o sv. Martinu. To se može utvrditi na temelju toga, što u Blagdanaru na l. 11 počinje tekst, koji je posve različit od onoga, kojim se svršava tekst na l. 10. Tekst na l. 10 svršava se ovako: *drugo kada ima veliko ob'gledan'e. to ē vas' graď ki ga,* a tekst na l. 11 počinje ovako: *v' tom' ča za s'voe ubiice ... pomoli se.* Isto tako tekst na l. 95 svršava nepotpunom rečenicom: *toliko e umilen' bil' da ni imel'*, a tekst na l. 96 počinje sasvim drukčije: *martin' ošće katihumen'*. U latinskom originalu tekst na ovim mjestima teče neprekidno (uspor. rukopis Me l. 7a-d i 71a-d) i ima ga na svakom od njih više za onoliko, koliko otprilike treba za jedan list Blagdanara.

U naprijed navedenom Strohal je nadopunio Milčetića, ali je riječ *is'pisah'* kao i Milčetić pročitao krivo, t. j. *vspisah'* (bez poluvokala), i ne pridaje joj nikakvo značenje. Riječ *doscinobrah'* pročitao je točno, ali je nije razumio. Iz bilješke fratra Stipana Strohal samo zaključuje, da je Blagdanar dospio na otok Krk. - No pored toga, što je nadopunio i djelomično ispravio Milčetića, Strohal je učinio dvije neoprostive pogreške.

Prije svega, Strohal tvrdi za Blagdanar, da je to zbirka legendi iz života svetaca, što ih je, prema njegovu mišljenju, pisac čitao narodu u crkvi pored obične propovijedi. Upravo je nevjerojatno, kako je Strohal mogao doći do takva zaključka. Na str. 134 Hrvatske glagolske knjige Strohal spominje, da je Blagdanar priredio za štampu, a to znači, da ga je faktično pročitao od početka do kraja. Ako je to uistinu učinio, morao je doći do zaključka, da je Blagdanar knjiga propovijedi, izrađena po svim pravilima srednjovječne homiletike, a legende iz života svetaca da su tek primjeri, »prilike« ili »eksempli«, kako ih zove pisac Blagdanara, kojima se potvrđuju sustavno izrađene teze propovijedi. Strohal prema tome u navedenom djelu nikako nije smio svrstati Blagdanar među »legende, mirakule, prilike ili ežemple, priče, pripovijetke ili epistole«, već ga je trebao staviti među zbirke propovijedi, gdje mu je jedino mjesto.

Druga je velika omaška Rudolfa Strohala, da je riječ *k'nige* u zaglavku Blagdanara shvatio doslovce, t. j. u pluralu. Na temelju takvog shvaćanja riječi *k'nige* Strohal krivo zaključuje, da je vlasnik, a vjerojatno i prevodilac Blagdanara, gospodin Filip iz Novoga zapravo nepoznati književnik, »koji je napisao, a možda i prepisao iz starijih književnih djela još više drugih djela«. Također je pop Andrij prema Strohalovu mišljenju kompilator, koji je prepisao i sastavio Blagdanar iz nekoliko djela gospodina Filipa. Da je ova tvrdnja posve samovoljna, i da su *k'nige* gospodina Filipa, koje su služile kao predložak Blagdanara, samo jedna knjiga, prepisana doslovce od početka do kraja, nalazimo dokaz u samom zaglavku Blagdanara. U njemu se i sam prijepis popa Andrija naziva *k'nige*, a za njega bar nitko ne može utvrditi, da se sastoji iz više knjiga.

Uza sve to Strohal nije bio tako daleko od istine, kako se u prvi mah čini. Novi je potkraj XV. stoljeća bio jedan od kulturnih centara Hrvatskoga primorja, pa su i književna nastojanja u njemu bila bujnija i plodonosnija nego u nekim drugim primorskim gradovima. Možemo to zaključiti prije svega iz činjenice, što se nakon poraza hrvatske vojske na Krbavskom polju god. 1493. krbavski kaptol na čelu s biskupom Kristoforom, koji je bio podrijetlom Dubrovčanin i »čas'tni i posvećeni doktur' i naučen' mnogo v' zakonih' i v ceremonieh' crkvenih«, preselio iz Modruše »v Novi grad va Vinodol«.[4] Već otprije postojao je kod Novoga pavlinski samostan sv. Marije na Ospi, što se može razabrati iz darovnice kneza Martina Frankapana iz god. 1470.[5] God. 1481. po nalogu svoje vlade protjerao je mletački provizor s otoka Krka neke fratre, koji su obavljali službu Božju po običaju slavenskom.[6] Nije isključeno, da su ti fratri, ili bar neki od njih potražili utočište u ovom samostanu. Na taj način skupio se u Novom veći broj učenih popova i fratara, pa nije čudo, da se među njima našao »gospodin Filip«, koji je odlučio, da za potrebe svećenstva prevede s latinskoga popularnu knjigu svetačkih propovijedi.

Pored podataka o novljanskim kulturnim prilikama potkraj XV. stoljeća vrijedno je također znati, tko je bio »gospodin Filip«. Ime popa Filipa spominje se prije svega u suvremenom zapisu o kugi u Novom god. 1496. u jednom novljanskom brevijaru iz toga vremena.[7] Dok je biskup Kristofor napustio Novi, u gradu je ostao plovan Petar Vidaković sa svojim kapelanima: g. Matijem, g. Andrijem, g. Antonom, g. Jakovom i *popom Filipom*. God. 1499. bio je pop Filip »provendar sv. Lucije«, kako se vidi iz njegova zapisa o smrti biskupa Kristofora (pop Filip ga zove Hrištofor) u novljanskom rukopisnom misalu iz toga vremena.[8] Pop Filip nabraja u tom zapisu najuglednije novljanske svećenike poimence: gdna. Petra Vidakovića, plebana i arhiprvada vinodolskog, gdna. Antona, vikara vinodolskog, gdna. Matka, domina Antona, domina Jakova, domina Martina, domina Ivana i domina Matka. Držim, da je pop Filip iz prve i druge bilješke ista osoba i da je istovetan s gospodinom Filipom, iz čije je knjige pop Andrij prepisao Blagdanar. God. 1496. bio je pop Filip kapelan crkve sv. Filipa i Jakova, god. 1499. prebendar sv. Lucije, a god. 1506. ubrajao se također među ugledno novljansko svećenstvo, jer ga pop Andrij zove gospodinom. Pisac Blagdanara, kako ćemo vidjeti iz analize samoga djela, bio je ugledan i učen novljanski svećenik, a to se podudara s podacima, koje iz navedenih izvora imamo o popu Filipu. Da su u to vrijeme postojala u Novom dva ugledna svećenika pod imenom Filip, jamačno bi obadva bila spomenuta u jednoj ili u drugoj bilješci.

O popu Andriju našao sam također neke podatke. U zapisu iz god. 1496. spominje se među novljanskim kapelanima gospodin Andrij, a taj je po svoj prilici istovetan s popom Andrijem, koji je »v kući s(ve)tih' mučenik kuzmi i domiěna« prepisao Blagdanar popa Filipa. U Novome je uistinu postojala crkvica sv. Kuzme i Damijana, koja je pripadala župnoj crkvi sv. Filipa i Jakova, kako se vidi iz zapisa na koricama jednog novljanskog misala; sam zapis datiran je 21. V. 1459., a sačuvan je u prijepisu Iv. Krst. Ježića iz godine 1779.[9] Pop Andrij bio je vjerojatno god. 1506. kapelan ove crkvice, a kuća »s(ve)tih' mučenik kuzmi i domiěna« bila je po svoj prilici kapelanija, u kojoj je pop Andrij dne 28. VIII. dovršio prijepis Blagdanara.

Preostaje mi još, da odgovorim na pitanje, za koga je načinjen ovaj prijepis, odnosno, tko je bio otac priur Ivan Pažanin, za koga je fratar Stipan izrubricirao prijepis popa Andrija. Prior Ivan Pažanin bio je pavlin, što se vidi iz njegove titule, pa se ništa ne protivi pretpostavci, da je bio prior pavlinskog samostana sv. Marije na Ospi kod Novog, a fratar Stipan redovnik istoga samostana. Atributi »z otoka krčkoga« i »pažanin« uz imena ove dvojice fratara ne moraju značiti ništa drugo nego njihovo podrijetlo. Ova je pretpostavka ne samo najjednostavnija, nego i najprirodnija: pop Filip u Novom preveo je na hrvatski jezik popularnu knjigu propovijedi, pa nije ništa neobično, ako su i novljanski fratri zaželjeli imati takav priručnik. Kako nisu imali vješta

pisara, povjerili su taj posao novljanskom kapelanu popu Andriju, koji je ovaj zadatak odlično izvršio u zajednici s fratrom Stipanom. Iako je to samo pretpostavka, ne će biti na odmet spomenuti, da novljanski pavlini u ono vrijeme uistinu nisu u svom samostanu imali vješta pisara. Inače ne bi god. 1495. povjerili popu Martincu iz Grobnika, da za njihov samostan prepiše brevijar.[10]

Ovo su uglavnom svi podaci o Blagdanaru, te o njegovu autoru i prepisivaču, do kojih sam mogao doći. A sada još nekoliko riječi i o njegovu latinskom originalu. Da je Blagdanar prijevod s latinskoga, to je u prvo vrijeme bila samo moja pretpostavka, za koju nisam imao nikakvih dokaza. Tek nakon duga traganja uvjerio sam se, da je ova pretpostavka istinita. Ovdje ću ukratko prikazati put, kojim sam došao do otkrića Blagdanarova originala, jer će to ujedno biti uvod u glavne probleme, koji se pojavljuju u vezi s ovim djelom sredovječne latinske književnosti. Na temelju analize sadržaja ustanovio sam, da je Blagdanar knjiga svetačkih propovijedi, iskićenih legendama i čudesima iz života pojedinih svetaca. Oslanjajući se na ime Blagdanar, a prema uputama profesora dra. Stjepana Ivšića, koji me je još kao studenta uveo u studij ovoga rukopisa, tražio sam njegov latinski original pod imenom »Festivalis liber«. S obzirom na vrijeme postanka mogao je Blagdanar biti preveden iz rukopisa, ali također iz inkunabule. Pretražio sam sve kataloge rukopisa i inkunabula domaćih i stranih knjižnica, koji su mi bili pristupačni, te sam pod imenom »Festivalis liber« našao kod Haina[11] 9 inkunabula, od kojih je većina štampana u Engleskoj. Bilo je teško pretpostaviti, da bi ovo štampano djelo moglo biti original Blagdanara. Uza sve to nije bila isključena mogućnost, da je Blagdanar preveden iz rukopisnog predloška ovoga djela. Zato sam usporedio sadržaj ovih inkunabula sa sadržajem Blagdanara i proveo pokusnu analizu teksta. Rezultat je bio negativan.

Uza sve to nisam gubio nade, već sam oslonac za istraživanje potražio drugdje. U Blagdanaru se u svakoj propovijedi za pojedine teze navode primjeri, »prilike« ili »eksempli«, t. j. legende iz života svetaca, o kojima se govori u tim propovijedima. Ova činjenica zavela je Strohala, da je pregledao zamisao i kompoziciju Blagdanara, te ga proglasio legendarom. Smatrajući ovakav zaključak pogrešnim, ograničio sam se na to, da Blagdanar s obzirom na ove legende usporedim s najpopularnijim legendarom srednjega vijeka, Zlatnom legendom genoveškog nadbiskupa, dominikanca Jakoba a Voragine, koji je živio u XIII. vijeku (rođen između god. 1225. i 1230., a umro god. 1298. ili 1299.)[12] i navedeno djelo kompilirao iz mnogih knjiga, poimence iz djela Historia ecclesiastica, Historia tripartita, Historia scholastica te iz kronika različitih autora.[13] Detaljnom analizom teksta uvjerio sam se, da su gotovo sve legende u Blagdanaru uzete iz naprijed navedenoga legendara, ali su rijetko prepisivane doslovce, već su obično više ili manje skraćene. Autor originala Blagdanara nije dakako iz Zlatne legende

preuzeo sve, što je napisano o pojedinim svecima, već je ispisao samo one legende i čudesa, koja su odgovarala pojedinim tezama u njegovim propovijedima.

Činjenica, da su legende u Blagdanaru kompilirane iz Zlatne legende, dovela me do pretpostavke, da je možda sam Jakob a Voragine autor originala ovoga glagoljskog rukopisa. Uistinu, proučavajući literaturu o Jakobu a Voragine ustanovio sam, da je ovaj sredovječni pisac, prema njegovoj vlastitoj tvrdnji, napisao također dvije knjige svetačkih propovijedi: jednu opširnu, a drugu kratku, od kojih je prva i štampana. Obje knjige propovijedi počinju istim citatom iz Sv. Pisma kao i Blagdanar: Vestigia eius secutus est pes meus ... Budući da nisam mogao pronaći nijedno rukopisno djelo Sermones de sanctis Jakoba a Voragine, usporedio sam Blagdanar s opširnim štampanim djelom toga imena. Detaljnom analizom teksta uvjerio sam se, da je tekst propovijedi u Blagdanaru, a pretpostavljao sam, i u njegovu originalu, kompilacija djela Sermones de sanctis Jakoba a Voragine, i to samo djelomično. Legende iz života svetaca, koje Jakob a Voragine u svojim propovijedima samo spominje, uzeo je autor Blagdanarova originala iz drugoga djela ovoga pisca, t. j. iz Zlatne legende, kako sam to već naprijed spomenuo.

Sada je situacija bila za mene jasna: Blagdanar je prijevod latinskoga djela, kompilacije iz djela Sermones de sanctis i Legenda aurea Jakoba a Voragine, a valjda još iz nekih djela drugih autora. Ovo latinsko djelo po svoj prilici imade naslov Sermones de sanctis, kao i djelo Jakoba a Voragine, pa ga pod tim imenom treba i tražiti. Možda bi moje nastojanje u tom pogledu ostalo bez uspjeha, da nisam upravo tada, bilo je to god. 1929., boravio u Pragu kao stipendista Čehoslovačke vlade. Praške knjižnice (sveučilišna, muzejska i metropolitanska) obiluju mnoštvom latinskih sredovječnih rukopisa, pa mi nije preostalo drugo, nego da pregledam sve rukopise i inkunabule svetačkih propovijedi, koje se nalaze u spomenutim knjižnicama, a s obzirom na doba i mjesto postanka mogle bi doći u obzir kao original Blagdanara. Na sreću nisam morao dugo tražiti. U knjižnici Narodnoga muzeja pronašao sam knjigu svetačkih propovijedi, rukopis bez naslova iz XIV. stoljeća, koji počinje propovijedu o sv. Filipu i Jakovu. Počeo sam čitati tekst ove propovijedi, i učinio mi se odnekud poznatim. Odmah sam usporedio s navedenim rukopisom prijepis Blagdanara, koji sam imao kod sebe. Tekstovi su se podudarali od riječi do riječi, pa mi je odmah bilo jasno, da je Blagdanar prijevod ovoga latinskoga djela. Kako sam spomenuo, ovaj latinski rukopis nema naslova, jer se izgubio njegov početak, pa bi mi time daljnji posao bio vrlo otežčan, da sâm katalogizator rukopisa Narodnoga muzeja nije naznačio njegov naslov i autora kratkom oznakom »Peregrinus de sanctis«.

S obzirom na to, da ovaj rukopis knjižnice Narodnoga muzeja nije potpun, odmah sam potražio u ostalim praškim knjižnicama rukopise djela Peregrinus, Sermones de sanctis. Njihovo proučavanje i uspoređivanje njihova teksta s tekstom Blagdanara samo me je učvrstilo u

uvjerenju, koje sam stekao odmah u početku, da je Blagdanar u cijelosti doslovan prijevod rukopisa ovoga latinskoga djela. Što rezultate svoga istraživanja objavljujem tek nakon 20 godina, krive su loše životne prilike, a i moje zanimanje za druga područja. Prije nego se upustim u analizu odnosa Blagdanara prema njegovu latinskom originalu, prikazat ću u glavnim crtama grafiku, pravopis i jezik ovoga glagoljskog rukopisa.

I. KARAKTERISTIČNE OSOBINE HRVATSKOGA GLAGOLJSKOG RUKOPISA BLAGDANARA

Ako hoćemo pravilno ocijeniti grafiku, pravopis i jezik Blagdanara, ne smijemo mimoići činjenicu, da je ovaj rukopis djelo hrvatske glagoljske književnosti, u kojoj se produžuju tradicije opće crkvenoslovenske književnosti. Ova je najstarija slavenska književnost već od prvih početaka pisana posebnim jezikom, prema kome je udešena grafika i pravopis najstarijih crkvenoslovenskih spomenika. U vrijeme, kad su Hrvati prihvatili tu književnost, nije se njezin jezik mnogo razlikovao od živoga narodnoga govora. U kasnijim stoljećima izvršile su se u narodnom jeziku velike glasovne i morfološke promjene, a i njegov rječnik sve se više razlikovao od rječnika književnoga, crkvenoslovenskoga jezika. Stoga nije čudo, da elementi narodnoga jezika i protiv volje prepisivača prodiru u misale, brevijare i u ostala djela hrvatske glagoljske književnosti. No to se u većoj mjeri događa tek u spomenicima XIV. stoljeća. Tako je na pr. u glagoljskim rukopisima ovoga stoljeća dosta česta pojava, da se pod utjecajem narodnoga govora mjesto nekadašnjega poluvokala ili nazalnoga *e* bilježi samoglasnik *a*. Kako je glas *jat* u čakavskom narječju zamijenjen samoglasnicima *e* ili *i*, slovom *ě* označuju se u spomenicima s toga područja ne samo ovako nastali vokali, nego i etimološko *e* i *i*. Osim toga narodne riječi prodiru sve više i više čak u spomenike strogo liturgijskoga karaktera.[14] Stvarna razlika između narodnoga i književnoga crkvenoslovenskog jezika bila je u tom stoljeću dakako mnogo veća. Zato se u moralno-poučnim djelima XIV. i XV. stoljeća, koja se u to vrijeme prevode s latinskoga, talijanskoga ili češkoga jezika, stvara novi književni jezik, u kojem prevladavaju elementi narodnoga jezika, ali se, iako u manjoj mjeri, dosta vjerno čuva i crkvenoslovenska tradicija.

Primjer takva jezika jest jezik Blagdanara. Crkvenoslovenska tradicija sačuvana je prije svega u grafici i pravopisu ovoga književnog djela. Grafika Blagdanara savršenija je od grafike latiničkih spomenika XV. stoljeća te točnije i sigurnije bilježi glasove tadašnjega hrvatskog jezika. Ipak je njezin nedostatak u tome, što nema znakova za prelazne glasove, kojih je u to vrijeme moglo biti, i za nijanse u izgovoru pojedinih glasova: neki se čas glasovi, kao što su suglasnici *l* i *ń*, a djelomično i *j*, uopće ne bilježe. U samom jeziku Blagdanara crkvenoslovenski elemenat sastoji se u tome, što su svi citati iz Sv. Pisma i crkvenih

otaca, iako ne u cijelosti, pisani crkvenoslovenskim jezikom. Ukoliko su ovi citati uzeti iz poslanice ili evanđelja, koje se čita na blagdan nekoga sveca, mogao ih je prevodilac prepisati iz svoga lekcionara ili misala. Da se o tome uvjerim, usporedio sam citate na početku pojedinih propovijedi u Blagdanaru s tekstovima poslanica i evanđelja u najstarijem hrvatskom glagoljskom misalu iz početka XIV. stoljeća. Na osnovu djelomičnih podataka, koje sam našao kod Vajsa,[15] ustanovio sam, da se najmanje 12 takvih citata moglo prepisati iz misala. Da se autor Blagdanara kod prevođenja citata služio crkvenoslovenskim tekstovima, može se zaključiti iz ove činjenice: U propovijedima *Na očišćenje sv. Marije* na l. 24r 13, *Na dan sv. Matije* na l. 30v 13 i 14, *Na blagovijest sv. Marije* na l. 31v 22 uz tekst psalma citira prevodilac i njegov broj (u posljednjoj propovijedi na l. 32r 10 i 34v 6 mjesto za broj psalma ostalo je prazno). Kako ovih brojeva nema u latinskom originalu, vrlo je vjerojatno, da je prevodilac u svome psaltiru potražio te psalme, i uz tekst prepisao i broj psalma. Pored citata iz evanđelja i ostalih dijelova Sv. Pisma dolaze u Blagdanaru i citati iz crkvenih otaca, koji nikako nisu prevedeni na crkvenoslovenski jezik, a ukoliko su prevedeni, bilo je nemoguće u njihovim djelima pronaći upravo citirano mjesto. Takve citate preveo je autor Blagdanara na crkvenoslovenski jezik samo na osnovu svoga poznavanja crkvenoslovenskog jezika. Kako je i velik dio citata iz Sv. Pisma preveden na crkvenoslovenski jezik bez usporedivanja s kakvim drugim crkvenoslovenskim tekstom, nije čudo, da u Blagdanaru imade vrlo malo citata, koji su od početka do kraja pisani crkvenoslovenskim jezikom. U većini njih prevladava narodni jezik, a crkvenoslovenske riječi i oblici daju tome jeziku poseban kolorit. Kako u Blagdanaru imade dosta mjesta, koja podsjećaju na tekst Sv. Pisma, ili ih je prevodilac smatrao takvima, to se i na tim mjestima nađe po koja crkvenoslovenska riječ ili oblik. Uza sve to prednost je Blagdanara, što se u ostalom tekstu, koji čini 80-90% čitave knjige, prevodilac vrlo rijetko služi izumrlim crkvenoslovenskim oblicima, crkvenoslovenske riječi upotrebljava također rijetko, a narodne riječi ne navlači na crkvenoslovenski kalup, kao što to čine neki njegovi suvremenici.

Proučavanje elemenata narodnoga jezika, na koji je, kako sam već spomenuo, prevedeno 80-90% Blagdanarova teksta, olakšano je time, što imade relativno velik broj novljanskih spomenika iz kraja XIV. i iz XV. stoljeća. U Hrvatskim spomenicima dra. Đure Šurmina štampana su svega 24 takva spomenika, od kojih četiri ne dolaze u obzir kao jezični dokumenti XV. stoljeća, jer su tri od njih štampana na osnovu kasnijih prijepisa, a četvrti, zapis popa Martinca o krbavskom porazu god. 1493., pisan je mješavinom narodnoga i crkvenoslovenskog jezika. Osim toga postoji opširna rasprava dra. A. Belića o sadašnjem novljanskom govoru.[16] Stoga je moguće usporediti jezik Blagdanara s tadašnjim i suvremenim novljanskim govorom te ustanoviti, ukoliko su u tom jeziku sadržani elementi novljanskoga narodnoga govora XV. sto-

ljeća. Koliko je pak ovaj jezik plod književnih tradicija onoga vremena, može se donekle ustanoviti, ako ga usporedimo s jezikom Zadarskoga i Bernardinova lekcionara. Konačni sud o jeziku Blagdanara moći će se izreći tek onda, kad se prouče i ostali glagoljski spomenici, koji su kao i on nastali u drugoj polovici XV. stoljeća.

Iz naprijed izloženoga vidi se, da nemam namjere na osnovu jezika Blagdanara izvršiti rekonstrukciju novljanskoga govora u drugoj polovici XV. stoljeća, kao što je Gojko Ružičić pokušao rekonstruirati zadarski govor u početku XVI. stoljeća na osnovu jezika Petra Zoranića.[17] Kako mi zamisao moje rasprave i njezin opseg ne dopuštaju, da ulazim u detalje, pokušat ću samo fiksirati najvažnije osobine grafike, pravopisa i jezika Blagdanara te odrediti njihov značaj. No prije toga potrebno je reći nešto o prepisivačkom radu popa Andrija i o rubriciranju fratra Stipana.

a) Blagdanar kao prijepis starijega rukopisa

Blagdanar je, kao što je već spomenuto, djelo dvaju pisara. Pop Andrij iz Novoga prepisao je tekst iz starijega rukopisa, koji je bio vlasništvo gospodina Filipa u Novom, ostavivši na početku svake propovijedi prazno mjesto za inicijal te ispustivši u tekstu početna slova pojedinih odlomaka, a također većih rečenica i naziva. Fratar Stipan s otoka Krka izrubricirao je tekst crvenom bojom, kako sam veli, za priora Ivana Pažanina. Njegovo su djelo inicijali, jer od 46 inicijala 21 je isključivo crven, dok je u svima ostalima crvena boja sastavna. Za navode jednoga i drugoga pisara imamo potvrda u samome tekstu. Može se posve sigurno utvrditi, da je rubriciranje izvršeno odjelito od prepisivanja, i da rubrikator nije imao pred sobom teksta, iz koga je Blagdanar prepisan. Samo tako mogle su nastati neke krupne pogreške u njegovu poslu. Tako na pr. prema latinskom *tercio* ili *tercium* na nekoliko mjesta dolazi *peto* (prvo je slovo od rubrikatora) mj. *treto;* tako na l. 33r 28, 37r 7, 43v 30, 45v 8, 47v 20. Izvršiti posao rubriciranja nije bilo lako, jer se na ovim i sličnim mjestima samo proučavanjem teksta ili s pomoću latinskog originala može utvrditi, koje slovo treba staviti na početak riječi ili rečenice; tako i u primjerima: *tisu* (mj. *nisu)* 36v 15 prema lat. *non sunt* 31d 7; *ovo* (mj. *prvo)* 49r 4 prema lat. *primo* 42d 35; *poi* (mj. *toi)* 50r 14 prema lat. *huic* 43c 26-27. Uz ove imade i takvih primjera, gdje se pogreška mirne duše može pripisati površnosti rubrikatora; na pr. *daiprie* (mj. *naiprie)* 10v 14-15, *tujubav'* (mj. *ljubav')* 35r 4, *dada* (mj. *tada)* 36r 8, *ieče* (mj. *reče)* 43r 12, *iest'* (mj. *nest')* 47v 19. Navest ću još dva primjera, iz kojih se vidi, da se pravopis prepisivača Blagdanara razlikuje od pravopisa rubrikatora. Na l. 77v 23 dolazi rečenica *ča poražu,* a nešto dalje u istom retku *jě is'celjuju.* U prvom primjeru rubrikator slovo *ě* uzimlje za glas *j,* što nikada ne čini prepisivač Blagdanara, a u drugom primjeru već gotovoj riječi *ě* rubrikator je dodao slovo *derv.*

Da je Blagdanar prijepis starijega rukopisa, imade dosta potvrda u samom tekstu. Neka je mjesta prepisivač loše pročitao ili krivo shvatio, na drugima se zapisao, a negdje je izostavio cijelu riječ ili rečenicu. Evo prije svega primjera, u kojima je prepisivač krivo pročitao jedno slovo ili čitavu riječ: *drugo da e prěbival v' h(rist)i cića dvoega* (mj. *devotoga) posluha* 6v 16-17 - *Secundo mansit in christo per obedienciam devotam* 4b 39-40; *[g]d'n'* (t. j. gospodin mj. *gdo;* prvo je slovo trebao napisati rubrikator, ali ga je previdio) *v'zideť na goru g(ospo)ďnju* 14v 3-4 - *Quis ascendet in montem* (ostali rukopisi imadu ovdje još riječ *domini)* 10b 11; *treto prěbi v' h(rist)i ljubvu s'rčenu* (mj. *s'vršenu)* 7r 2 - *Tercio mansit in christo per charitatem perfectam* 4c 25-26; *i zač' ote se z'nati* (mj. *z'vati) sinove b(o)ž'i* 14v 20 - *quod vocabuntur filii dei* 10b 38; *dari do biv'šega roda* (mj. *naivišega reda) s(ve)tih' bi popelan'* 16r 24 - *usque ad supremum ordinem sanctorum deductus fuit* 11b 39-40; *tomu od'govara učen'e* (mj. *čišćen'e) duhovno* 24r 5 - *huic respondet purgacio spiritualis* 18b 2; *posla sina s'voga sita na vrata od' raě poli* (mj. *po olei) milos'rdiě* 41r 30-41v 1 - *misit filium suum ad portam paradisi pro oleo misericordie* 37a 13; *plaka za grih' dajuće* (mj. *znajuće)* 61v 3 - *flevit pro peccato autem sciens* 50b 40-50c 1; *v'sa mesta sina s'voga. to ě kadi e kršćen'. kadi e posasal'* (mj. *postil') ... pohaěla e* 65v 8-11 - *omniaque loca filii sui. s. baptismi. ieunii ... visitavit* 52d 4-8; *zato se imamo pravo* (mj. *prvo) spomenuti* 90v 4 - *Primo igitur debemus memorari* 67c 21-22; *treto plaču cića zab'ven'ě druzih'* (mj. *drazih') s'voih'* 93v 26-27 - *tercio flent propter carorum suorum oblivionem* 69d 21-22; *na sem' s'vitu ga e pos'taviľ* (mj. *proslaviľ) s(ve)tos'tiju života* 95r 28-29 - *In mundo magnificavit eum in sanctitate vite* 70d 30-31; *to more prilikue sl(a)vu s(ve)tih'. ka e dupla* (mj. *dubla) nego more* 99v 3-4 - *hoc mare designat gloriam sanctorum que profundior est quam mare* 75c 1-3; *bori se ... divičica slovom* (mj. *s lavom,* obadva *o* su natpisana) 102r 26-27 - *pugnavit ... Juvencula cum leone* 77b 3-4. - Dodat ću još dva primjera, gdje je prepisivač krivo odijelio pojedine riječi. Prvi primjer: *a zač' on' da* (mj. *on'da) os'tavi raskošu telesnu* 12v 5-6 - *unde quia tunc dimisit delectacionem carnalem* 9a 3-4; drugi primjer: *želijući irud i irudiě da* (mj. *irudiěda) ubois'tvo* (prevodilac je krivo pročitao *occisionem* mj. *occasionem) vziskati* 74v 19-20 - *desiderantes autem herodes et herodyades occasionem aliquam invenire* 56b 10-11. Dalje u tekstu dolazi doduše *irudiě* 75r 24, ali u istom retku imamo genitiv *irudiědie,* pa mislim, da u navedenom primjeru treba čitati *irudiěda.*

Da je Blagdanar prijepis starijega rukopisa, može se zaključiti također iz pogrešaka, koje su nastale na taj način, da je prepisivač krivo shvatio tekst, iz kojega je prepisivao. Takav je ovaj primjer: *domentiěn ... priz'va ga na suď. kipućega uľě pred vlaš'kimi vrati vrići zapovida* 12v 10-13 - *Domincianus ... accersito* (u drugim rukopisima *accersit) eum in dolium ferventis olei ante portam latinam mitti eum iussit* 9a 13-18. Ovdje je prepisivača bez sumnje zaveo izraz *priz'va ga,* a i ne-

dovoljna interpunkcija, te je izraz *v sasud'*, koji odgovara latinskom originalu, pa se po svoj prilici nalazio u prvobitnom tekstu, promijenio u *na sud'*, a točku, koja bi po smislu trebala doći ispred ovoga izraza, metnuo je iza njega. Navest ću još četiri ovakva primjera. Prvi primjer: *i zato eręi pos'većevahu se i čišćahu se. zač' v' s(ve)tu s(ve)tih'* sam vlažaše 15v 20-21 - *et ideo sacerdos mundabat se quia ad sancta sanctorum solus intrabat* 11a 17-20. Prepisivač je u prvoj rečenici, kako se vidi iz druge hrvatske rečenice i iz latinskoga teksta, krivo shvatio riječ *eręi* kao množinu (t. j. jereji) pa je glagol metnuo u množinu. Također se po svoj prilici zapisao, pa je mjesto *čišćahu se* napisao *pos'većevahu* se, i tek tada, opazivši svoju pogrešku, prepisao glagol iz predloška. - Drugi primjer: *a sel'ves'tar ga čini poiti sa sobu poiti ka is(u)h(rist)u* 17v 14-15 - *Silvester igitur eum ad baptizmum secum ire fecit* 12b 22-23. Ovdje je po svoj prilici u prvobitnom tekstu mjesto *ka ishu* bilo *ka krstu*. Prepisivač je ovaj izraz shvatio kao *ad christum* (riječju *krst* redovito se u Blagdanaru prevodi riječ *christus*, tako na primjer na l. 50v 6, 62v 3-4, 102r 10, 103v 7), pa je mjesto *ka krstu* napisao *ka ishu*. Osim toga je prepisivač zabunom dva puta napisao glagol *poiti*. - Treći i četvrti primjer: *dupler se raz'bi. tere ga polovicu posla. a pol' u one gos'poe os'ta* 24v 19-20 - *subito cereus fractus est et medietas in manu nuncii et alia pars in manu domine mansit* 19b 7-9; *g(ospod)ь nosil' ē nih oblakom' zašćiti* 66r 10 - *Dominus autem feretrum et apostolos nube protexit* 53a 13-14. U obadva ova primjera prepisivač je imeničke oblike *posla* i *nosil'e* shvatio kao glagolske, pa je prema tome preudesio čitavu rečenicu.

Posebnu skupinu čine mjesta, gdje se prepisivač Blagdanara zapisao, t. j. napisao neku riječ ili rečenicu, a tek kasnije opazio, da je pogriješio. Takav je primjer: *koga godi iz'bere g(ospod)ь on s'tvoren' ē. ere e s(ve)tь* 18r 27 - *Quemcumque elegerit dominus ipse erit sanctus* 13b 14-15. Ovdje je prepisivač po svoj prilici radi sličnosti početka riječi mjesto *stь* napisao *stvoren'*, ali je odmah ispravio svoju pogrešku. Nešto je drukčiji drugi primjer. Na l. 68v 25-26 nalazi se rečenica: *po kih' s'tazah' tri narodi ljudi esu prilikovani. po tobii. i po an'j(e)lu i po psu* - *per quas vadunt tria genera hominum in hoc mundo. et signati sunt per thobyam per angelum et per canem* 53d 27-29. Nešto niže dolazi rečenica: *po psu esu zali ljudi prilikovani. po tobii. po an'j(e)lu. i po p'su. ki nišće ne mari ča im' se govori* (r. 29-30) - *Per canem signantur mali homines qui nichil curant de hoc quod eis dicitur* (r. 34-35). Kako se iz priloženoga latinskog teksta vidi, zabuna u drugoj hrvatskoj rečenici mogla je nastati samo kod prepisivača, jer je prevodilac imao pred sobom dva različita latinska mjesta. Prepisivač se zapisao i odmah zatim ispravio također u ovoj rečenici: *zato raduite se nebesa. to ē neb(e)sa i an'j(e)li* 78r 10-11 - *letentur inquit celi id est angeli* 58b 22-23.

Da je Blagdanar prijepis, svjedoče također mjesta, gdje je izostavljen dio riječi, cijela riječ ili rečenica. Navest ću ih po redu, kako dolaze:

treto slědi' ē g(ospo)d(i)na is(u)h(rist)a (izostavljeno *putem) s'milen'ě* 1v 8-9 - *Tercio secutus est dominum per viam pietatis* 1b 24-25; *o g(ospo)d(i)ne ča govoriš'* (izostavljena jedna riječ) *s(ve)tim' križem'* 30r 13-14 - *O domine quid dicitis. signate vos* (u drugim rukopisima dodano *signo sancte crucis)* 22b 5-6; *i od' s'voga ud's'tva* (mj. *udob's'tva)* 43v 12 - *de commodo suo* 38b 39; *a ona kada kon'činu s'voju približa se* (mj. *približati se) vide* 77r 15-16 - *illa finem suum imminere considerans* 57d 20-21; *v'sa se boe nega i posluju* (mj. *poslušaju) ga* 82v 5 - *omnia timent eum et obediunt sibi* 60d 28-29. Zanimljiv je ovaj posljednji primjer: *v' tih besedah' s'kazue nam'. g. s'tvari s(ve)ti ivanb. naiprvo kakovo s'tan'e ē imela b(la)ž'(e)na katarina... četrto ča e* 100v 12-14 - *in verbis istis ostendit beatus Joannes qualem beata katherina habuit statum'... quale crinale* 76a 37-40. U prvi mah čini se nerazumljivo, kako latinskoj riječi *crinale* može odgovarati izraz *ča e.* No ovdje je prepisivač nešto izostavio, jer čitava rečenica treba glasiti *ča e imela na glavi,* kako dolazi nešto dalje: *četrto ako oćemo z'nati ča e imela na gl(a)vi* 100v 30 - *si volumus scire quale habuit crinale* 76b 24-25.

Ovo su uglavnom sve pogreške i nedostaci prepisivačkoga rada popa Andrija. Ako se ovaj rad usporedi s radom prepisivača latinskoga originala Blagdanara, vidimo, da pop Andrij nimalo ne zaostaje za njima. Ljepotom svoga pisma te točnošću i savjesnošću kod prepisivanja mogao bi se mnogima od njih staviti za uzor. Zato je njegov Blagdanar vrijedan kulturan spomenik, kojim se možemo dičiti i pred ostalim narodima.

b) Glavne grafičke i pravopisne osobine Blagdanara

Kako sam već spomenuo, Blagdanar se nalazi u arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu pod sign. IV a 99, a opisao ga je Milčetić u Hrvatskoj glagoljskoj bibliografiji na str. 330-331. Blagdanar je kodeks na papiru, a ne pergamenski, kako tvrdi Milčetić. Imade 103 lista veličine 21×16 cm. Prvobitno nije imao paginacije, a tek god. 1927. dr. Stjepan Ivšić obilježio je listove po redu arapskim brojevima, i to olovkom. Listovi su složeni u 9 kvinterana, od kojih prvi ima deset, zadnji devet, a svi ostali po dvanaest listova. Tekst je pisan u jednom stupcu po 30 redaka na svakoj stranici, izrubriciran je crvenom bojom i ukrašen inicijalima, koji su uglavnom lijepi, većinom raznobojni, a neki su od njih latinski. Crvenom bojom naslikan je 21 inicijal, crvenom i zelenom 12, crvenom i smeđom 7, crvenom i plavom 5, a najljepši inicijal na l. 43v izrađen je crvenom, zelenom i smeđom bojom. Prema tome ima svega 46 inicijala.

Pismo Blagdanara je poluobla kurzivna glagoljica prelaznoga tipa, koja se javlja u XV. stoljeću u crkvenim djelima neliturgijskoga sadržaja, a razvila se iz uncijalnog pisma. Glavna je oznaka ovoga kurzivnog pisma, da jedan dio slova još uvijek zadržaje karakter uncijala, dok druga poprimaju poluobле konture, uzdižu se iznad retka ili se

spuštaju ispod njega. Mjesto *uspravnoga i* upotrebljava se sve više *položeno i*, slovo *derv* poprima značenje latinskoga *j* i u domaćim riječima, ligature su vrlo česte. Kao primjere ovakva pisma navodi Jagić u svojoj paleografiji[18] tri glagoljska rukopisa: Apokrif o drvetu križa iz god. 1468., koji se nalazi u arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu, rukopis bečke Nacionalne biblioteke na papiru iz god. 1493., u kojem pored kurziva dolazi i uncijal, i rukopis bečke Nacionalne biblioteke Tlmačenie svetih evanjeliji iz god. 1503.[18] Usporedio sam pismo Blagdanara s fotografijama navedenih rukopisa, koje su objavljene u Jagićevoj i Vajsovoj paleografiji,[19] pa sam došao do zaključka, da je pismo Blagdanara najbliže pismu rukopisa iz god. 1493. Pismo rukopisa iz god. 1468., iako je najstarije, mnogo se više udaljuje od uncijala nego pismo ostalih navedenih rukopisa (slova *b* i *n* su bez donje vodoravne crte, slovo *d* bez desnoga kvadratića, slova *g* i *h s* otvorenim desnim kružićem, slova *o* i *u* otvorena prema dolje). Pismo Blagdanara i pisma rukopisa iz god. 1493. i 1503. uglavnom se podudaraju, samo je pismo Blagdanara zbijenije, uglatije, a visina retka uvijek je ista. U visini retka u Blagdanara ostaju slova: *v*, *e* i njegova dubleta *(obrnuto e* koje dolazi samo na početku stranih riječi, da se ne bi čitalo je), *položeno i*, *m*, *s*, *t*, *š* i *jer*. Iznad retka uzdižu se: *a*, *d*, *ž*, *dz*, *uspravno i*, *l* i *r*. Ispod retka spuštaju se: *b*, *g*, *iže*, *derv*, *n* i njegova dubleta (slična slovu *derv*, samo bez lijeve okomite crte), *o*, *p*, *u*, *šta*, *c*, *č*, *ě* i *ju*. Iznad i ispod retka produžuju se: *z*, *k*, *f* i *h*. Slova *o* i *u* u ligaturama uvijek su natpisana. Ligature u Blagdanaru vrlo su česte. Na samoj prvoj stranici našao sam oko 180 ligatura, u kojima je *o* natpisano oko stotinu, a *u* oko četrdeset puta.

Uza sve to, što se upotrebom pera mjesto kista u kurzivnoj glagoljici počeo mijenjati karakter pisma, kurziv Blagdanara ne razlikuje se mnogo od uncijala. Njegova su slova pravilna i zbijena, a konture slova velikim dijelom uglate; naročitih ukrasa nema. Sve su to znakovi konzervativnosti, koja isto tako dolazi do izražaja i u pravopisu Blagdanara.

Iz naprijed izloženoga vidi se, da se u Blagdanaru upotrebljavaju svega 34 slova. Od toga slova *e*, *i* i *n* imaju dublete, slova *iže* i *zělo* upotrebljavaju se samo u brojevima, a slovima *jer*, *ě* i *ju* ne označuju se posebni glasovi. Budući da u jeziku Blagdanara, kao i u sadašnjem novljanskom govoru i u ostalim čakavskim govorima, koji nemaju suglasnika đ i dž, imade svega 28 glasova, to se svakim od preostalih 26 slova označuje po jedan glas osim suglasnika *l* i *ń*, za koje, kao i u crkvenoslovenskom jeziku, nema posebnih slova. Naročitu pažnju zaslužuju slova *ě*, *jer* i *ju*, zatim slovo *derv*, kojim se samo djelomično označuje glas *j*, i slovo *šta*, kojim se označuje suglasnik *ć* i suglasnička grupa *šć*.

Slovo *ě* piše se dosta vjerno na mjestu praslavenskoga *jata*, ali samo u onim slučajevima, u kojima je ovaj samoglasnik dao refleks *e*. U osamljenim slučajevima bilježi se slovom *ě* i etimološko *e*, kako u domaćim, tako i u stranim riječima: *teľesna* 37r 8, *grědući* 39v 10, *povědoše*

42r 15, 53r 21, 59v 7, *pověden'* 46r 6, *iz'věden'* 47r 25, *idět* 54r 30. *čuděsi* 59r 23, *děsnu* 78v 11, *od' tebě ... do tebě* 97r 22-23; *děmuni* 36r 28, *delětaše se* 73v 22-23. Kako slovo *ě* nikada ne dolazi na mjestu etimološkoga *i*, to držim, da ga uvijek treba čitati *e*, izuzevši slučajeve, u kojima se, kao i u crkvenoslovenskom jeziku, ovim slovom označuje glasovna grupa *ja*: *ě* (zamj. 1. l.) 2r 24, *ěvi* 3r 12, *priěteli* 72r 23, *graěninu* 4r 17, *hoěše* 4r 6, *veseľě* 9r 6, *osuen'ě* 33r 5, *děvlov'* 79r 19. Samo u pet primjera našao sam grupu *ja* napisnu suglasnikom *derv+a: ja* (aor. od jęti) 60r 12, *jao* 77r 28, 77v 21, 91r 4, i *ja* (zamj. 1. l.) 103v 28. - Slovo *jer* dolazi samo sporadički na kraju riječi i u kraticama: *filozofъ* 99r 1, *av'gus'tinъ* 99r 3, *bъ* 1r 15, *gъ* 41r 17, 19, *crъ* 41v 27 i t. d. Inače se mjesto njega bilježi apostrof. No budući da je poluvokal vrlo rano nestao iz hrvatskoga jezika, ili je zamijenjen punim vokalom, to se apostrof kao pravopisni znak bilježi i u onim suglasničkim skupinama, gdje nikada nije bilo poluvokala. Posebnu funkciju imade apostrof u primarnim i sekundarnim grupama *sugl.+ja, je, ji, jo, ju*. U ovim grupama apostrof se redovito bilježi iza suglasnika, bez obzira na to, kako se grupe *ja, je, ji, jo, ju* pišu: *bratě* 65v 30, *děka* 75r 12; *s'milen'e* 1r 29, *znamen'e* 76v 8; *va ... prišasti* 81v 19, *v'poman'kan'i* 96v 30; *brat'jo* 38v 27-28, *smrt'jom'* 67v 24; *mater'ju* 9v 12-13, *semrtju* 82r 5. - Slovom *ju* bilježi se grupa *ju* u svim položajima (na početku riječi, iza samoglasnika i iza suglasnika): *jur'ě* 34v 23, *pomazuju se* 2v 30, *v' pokazan'ju* 18r 29. Ovo slovo dolazi osim toga i u grupama *lu, ńu*, koje se redovito bilježe *lju, nju* (bez apostrofa): *ljubvu* 21r 28, *kljuvan'em'* 22r 8, *molju* 37v 8; *va nju* 1v 16, *og'nju* 21r 22, *š' nju* 26v 18 i t. d.

Kao što je već spomenuto, u hrvatskim glagoljskim spomenicima XV. stoljeća uvodi se slovo *derv* za glas *j*, kako u stranim, tako i u domaćim riječima. U Blagdanaru se ovim slovom bilježi glas *j* bez obzira na njegov postanak, ukoliko ne dolazi u grupama *ja* i *ju*, koje se pišu slovima *ě* i *ju*. Slovo đerv dolazi prema tome u grupama *je, ji, jo* i u svim ostalim slučajevima, koji nisu ovdje nabrojeni, ali ne svagdje podjednako. Pregleda radi navest ću ovdje slučajeve, u kojima dolazi slovo *derv*, ili se glas *j* bilježi na koji drugi način.

Grupa *je* bilježi se redovito slovom *e*, i to kako na početku riječi, tako u sredini i na kraju riječi iza samoglasnika i iza suglasnika: *es't* 7v 25, *emaľ* 22v 19, *slae* 99r 3, *nareen'* 60r 21, *piemo* 14r 17, *roeni* 14v 25, *hoenie* 78r 16, *tuđe* 9r 3, *poč'ten'e* 92v 12. Vrlo se rijetko ova skupina bilježi *derv+e: pogrjuješ'* 28v 25, *moje* 39r 8 i možda još koji primjer. Glas *e* na početku riječi bilježi se dubletom slova *e*, *obrnutim e*, obično u tuđim riječima: *cs'tori* 26r 25, *clemen'ti* 31r 14, *cvu* 35v 9. - Grupa *ji* na početku riječi bilježi se redovito *derv+i*, i to uglavnom kod glagola *jisti* i kod riječi od istog korijena: *jis'ti* 2r 1, 20v 8, 64r 4, 81r 27, *iz'jis'ti* 22r 11, *iz'jidu* 22r 12, *jidiše* 87r 10-11, *jiden'e* 20v 10, 81v 15, *jis'tvinu* 92r 29-30; *jine* 57r 11. U sredini i na kraju riječi iza samoglasnika i iza suglasnika grupa *ji* bilježi se obično

slovom *i: zatail'* 51v 24, *priimahu* 1r 26, 30r 23, *va boi* 10v 27, 58r 5, *s'toi* (prez.) 43r 12, 59v 16, *v rai* 43r 26, *v tumačen'i* 4r 1, *v' poč'ten'i* 17r 30 i t. d. Mali je broj primjera, ponajviše u drugom dijelu rukopisa, u kojima se grupa *ji* u sredini i na kraju riječi bilježi *derv+i: zadoji* 48v 7-8, *lejion'* 63v 23, 71v 1-2, *prijimam'* 64r 27, *v raji* 80r 28, 81v 8, 14, *(se) boji* 82v 4, *daž'jilo* 78v 22. - Grupa *jo* redovito se bilježi *derv+o: jošće* 25v 1, 41r 5, 47r 5, 6, 23-24, 27 i t. d., pored *ošće* 96r 6 i dr., *svojom* 47v 7, 51r 5, *marijom'* 65r 14, 19 i t. d. Glas *j* izvan nabrojenih skupina obično se bilježi slovom *i: naiprie* 10v 28, *imiite* 7v 5, *pribiite* 26v 6, *viimo* 59r 15, *mojoi prěďragoi maici* 66v 3, *nas'toiliva* 67r 29. Slovo derv u ovakvim slučajevima dolazi rijetko, izuzevši strane riječi, u kojima se piše redovito: *joj* 63v 6, *vij'* 52r 30, *jij* 63v 6, *jij'te* 72r 19; *sakrilejij* 30v 28, *lejion'* 80r 9, *anjela* 85r 3-4 i t. d.

Suglasnici *ļ* i *ń*, kao i u crkvenoslovenskom jeziku, bilježe se slovima *l* i *n*. Samo kad iza ovih suglasnika dolazi samoglasnik *u*, pišu se slovima *l i n+ju* (bez apostrofa iza *l, n)*. Evo nekoliko primjera: *nepriětel'* 10v 11, *molaše* 2r 23, *pos'tavlen'* 9v 16-17, *kralica* 7v 5, *nedila* 13r 27, ali *v' nedilju* 13r 26, *žil'*, ali *v žilju* 65r 3, *volom'* 83v 16, *ljubav'* 7r 6; *klanali* 10r 4, 78v 7, *r'vana* 22r 15 *v r'vani* 21v 8, ali *rvanju* 21r 20 pored *rvanu* 21r 21, *sk'rina* 76v 20, ali *š'krinju* 76v 24, *mane* 10v 9, 27, *v sum'ni* 59v 28, *shranjue* 64v 21, *rabinju* 102v 15. - Slovom *šta* bilježi se redovito glas *ć*, ali također grupa *šć*. Zato ga transkribiram na dva načina, t. j. sa *ć* ili *šć*, kao što se vidi u primjerima: *priprošću vriću* 1r 14, 16, *v'pućen'e* 4v 26, *čistoću* 68r 14, *zašćitiel'* 46r 25 i t. d. Grupa *št* bilježi se redovito sa dva slova *ša* i *tvrdo* (između jednoga i drugoga slova dolazi apostrof): *tovariš'tva* 14v 6, 20, *niš'tare* 36v 13, *v'š'tat* 50v 7. Ima nekoliko primjera, u kojima se i grupa *šć* bilježi sa dva slova *ša* i *šta*. Kako i ovdje između jednoga i drugoga slova dolazi apostrof, to se u mojoj transkripciji ovi primjeri lako razlikuju od onih, u kojima se grupa *šć* bilježi samo slovom *šta*. Evo nekoliko takvih primjera: *š'ćap'* 52r 4, 79r 17, *š'ćit'* 35r 2, 78r 27, *obluš'ćila* 40r 26-27, *iš'ćući* 55v 24, 56r 19, *plaš'ć* 62r 15-16, *meš'ćane* 66r 12.

To je uglavnom sve, što treba reći o pojedinim slovima u Blagdanaru i o tome, kako se njima bilježe pojedini glasovi i glasovne skupine. Iz naprijed izloženoga vidi se, da se tekst Blagdanara može lako transkribirati latinicom bez uvođenja posebnih slova, kao što to i činim u ovoj mojoj raspravi.

Grupe suglasnika, koje su podvrgnute asimilaciji ili drugim glasovnim promjenama, pišu se obično etimološki bez obzira na to, da li su te grupe nastale vezanjem prefiksa s osnovom ili vezanjem osnove s nastavkom: *raz'srdiv' se* 16v 20, *raz'širue* 43v 15, *raz'činaju* 45r 10, *ob'seći* 35r 20, *odkopaše* 38r 28-29, *oďtude* 47r 22, *oďpira* 52r 22; *sloboďšćina* 54r 22-23, *podobšćina* 71v 29, *vitež'stva* 57r 19-20, *s'traž'ci* 21v 14; *č'tue* 78v 1, *poč'ten'em'* 10v 7, *mek'čati* 18v 29; *suďca* 44r 10,

bogaťca 68v 12, *dit'ca* 61v 17, *ljuťče* 25v 25, *prazdno* 30r 5, *časťno* 54r 24. Tendencija autora Blagdanara, da u pismu označi prvobitno glasovno stanje, naročito se opaža u pisanju t. zv. dvostrukih suglasnika: *od'dilila* 74r 5, *od'dah'nuše* 78r 9, *nepovin'ni* 33v 22, *istin'ne* 50v 3, *žukkih'* 24r 7, *žukkos'ti* 41r 16. Ova tendencija dovela ga je do toga, da je pod utjecajem krive analogije pisao i one glasove, koji nikada nisu postojali, kao što je to u primjerima: *sadan'ni* 68r 5, *is'š'ćezosta* 81r 5-6 i možda još u kojem primjeru.

Uza svu težnju za etimološkim bilježenjem riječi i izraza autor Blagdanara u pojedinim slučajevima služi se spontano fonetskim načinom pisanja. To se prije svega događa s prijedlogom *iz* i njegovom dubletom *z*, koja je nastala pod utjecajem prijedloga *s*. Prijedlog *iz*, koji je još u crkvenoslovenskoj epohi u svijesti naroda postojao u dva oblika *iz* i *is*,[20] piše se tako i u Blagdanaru, a njegova dubleta *z* i *s*. Oblici *is* i *s* pišu se ispred nezvučnih suglasnika, a oblici *iz* i *z* u svim ostalim slučajevima, bez obzira na to, da li je prijedlog dio složenice ili stoji samostalno ispred koje druge riječi. Ovdje ću navesti samo nekoliko primjera za *is* i *s*: *is' čreva* 1r 17, *is kralev's'tva* 15r 3, *is' tam'nice* 39r 1, 50v 23, 26, 60r 8, *s' tam'nice* 1v 20, 29r 3, 36v 23-24, *s' konobe* 77r 5; *ishodeće* 17r 27, *iskusil'* 61v 12, 17, *is'čez'nu* 53r 3 pored *išćez'nu* 53v 16, *is'tumači* 86r 29, *s'tumačiti* 41r 18-19, *s'puni* 1r 8, 2r 14. Pod utjecajem asimilacije, a također prijedloga *iz-* *z*, prijedlog *s* dolazi također u obliku *z*: *z' b(la)ž(e)nu* 10r 15, *z' bezakonnim'* 32r 19, *z' dušom'* 66v 24, 67r 2, *z'vržen'* 68v 2, *s'vrže z' mos'ta* 68v 18. Ostali prijedlozi i prefiksi vrlo rijetko podliježu promjenama asimilacije po zvučnosti: *ras'c'vrto* 36v 12 pored *raz'c'vrta* 36v 9; *pot'k'nežine* 37v 28 pored *podknežinu* 20r 25 i možda još koji primjer. Prijedlog *s* pred zamjenicom 3. lica pod utjecajem asimilacije po mjestu izgovora redovito prelazi u *š*: *š nim'* 7r 1, 44v 15-16, 80v 19, 84r 26, 91r 25-26; *š' nju* 26v 18, *š neju* 50r 30, *š nom'* 57v 17, 83r 2, 88v 30, *š' nimi* 6r 27, 15r 28, 87r 11, 88r 23, 97v 28. U vezi sa zamjenicom 3. lica i neki drugi prijedlozi podliježu promjeni asimilacije po mjestu izgovora, ali vrlo rijetko: *ž' ne* 103r 30, 103v 9, *prež' nega* 97r 12.

U svezi korijena ili osnove s osnovnim nastavkom imade ograničeni broj primjera, u kojima se bilježe promjene asimilacije po zvučnosti. To su uglavnom slučajevi, u kojima je izgubljen osjećaj prvobitne glasovne vrijednosti, ili je u času pisanja u svijesti piščevoj prevladala predodžba faktične glasovne vrijednosti dotične riječi. Evo nekoliko takvih primjera: *op'ćenom'* 1r 18, *op'ćeno* 20r 15-16, *naviž'ban'* 68v 16, *ljuckih'* 29r 17, *ljuckoga* 38r 7, *tovarištvo* (uvijek tako), *teškoćah'* 1r 23, 26, *teške* 77v 21, *slaťki* 74r 5, *slatko* 53r 29, 99r 2, *slatkim'* 70v 15-16, *britko* 28r 3. Pored redovitoga *ubožas'tvo vitež'stvo* našao sam i ove primjere: *ubošťvo* 74v 3, 92r 1, 2, 5, 12, *v ubošť'vi* 92r 7, *viteš'tva* 88r 24, *viteš'stva* 91r 27. Jedini primjer, koji sam našao za promjenu nezvučnoga suglasnika u zvučni je imenica *taďbu* 30v 28, *taďbu* 24r 1. Ta promjena dolazi i u genitivu množine *tadab'* 30v 30.

Osim asimilacije suglasnika može se u jeziku Blagdanara na osnovu njegova pravopisa ustanoviti također ispadanje nekih suglasnika. Tako na pr. ispadaju suglasnici *d* i *t* u imenicama *srce* i *priča*, suglasnik *v* iza prijedloga *ob* i suglasnik *b* u infinitivu nekih glagola: *obeseliti* 25r 22-23, 76v 9, *obeseli se* 38v 26, *obeseliše se* 9r 2-3, *obeselila* 74v 27; *oblada* 35v 12, *obladav'ši* 39v 19-20, *obladana* 80v 1; *gres'ti* 21r 14. *skus'iti* 28r 8 i možda još koji primjer.

Iz ovoga kratkog prikaza glavnih pravopisnih crta Blagdanara očito je, da su prevodilac i prepisivač Blagdanara uglavnom zadržali crkvenoslovenski pravopisni sistem, a novine, kao što je na pr. uvođenje slova *derv* za glas *j*, teško su i sporo prodirale u njihov način pisanja. Takav konzervatizam i oslanjanje na crkvenoslovenske tradicije dolazi do izražaja i u jeziku Blagdanara.

c) Glavne jezične osobine Blagdanara

Kako sam spomenuo, jezik Blagdanara ne može se smatrati novljanskim narodnim govorom XV. stoljeća, nego književnim jezikom, kome doduše narodni govor služi kao podloga, ali ipak u njegovoj fonetici, morfologiji i sintaksi dolazi do izražaja jezična kultura njegova autora i književne manire onoga vremena. I elementi narodnoga govori i književne tradicije u Blagdanaru zaslužuju punu pažnju. Koji put bit će teško razlučiti jedno od drugoga. Uza sve to nastojat ću što vjernije prikazati sve glavne osobine Blagdanarova jezika te odrediti njihov značaj i opseg, ukoliko mi ne bude moguće neke od njih i protumačiti.

I. GLASOVI

a) Samoglasnici

Refleks praslavenskoga jata

Među najzanimljivije pojave čakavskoga narječja spada refleks praslavenskoga *jata*. U čakavskim govorima kvarnerskih i sjevernodalmatinskih otoka. Hrvatskoga primorja i Sjeverne Dalmacije dao je ovaj samoglasnik u većem dijelu riječi refleks *i*, a u manjem dijelu riječi refleks *e*. O postanku i opsegu ove glasovne pojave u znanstvenom svijetu nije postignuto jedinstveno mišljenje. Većina starijih učenjaka (Jagić, Leskien, Rešetar) bili su mišljenja, da su samoglasnici *i* i *e* na cijelom području čakavskoga narječja nastali glasovnim putem iz *jata*. Prema tome je naprijed navedeno područje ovoga narječja u samom početku bilo ikavsko-ekavsko. Uza sve to nitko od njih nije dao prihvatljivo tumačenje ove svoje pretpostavke. U novije vrijeme slavist L. Jakubinskij protumačio je dvojaki refleks jata u sadašnjem novljanskom govoru, a K. H. Meyer u govoru Njivica, naselja na sjevernoj obali otoka Krka, i to na ovaj način: samoglasnik *e* razvio se glasovnim

putem iz jata ispred nekadašnjih tvrdih prednjojezičnih suglasnika *(d, t, z, s, n, l, r + a, o, u, y, ъ)*, a samoglasnik *i* u svim ostalim položajima, slično kao u poljsko-kašupskom govoru.[21] Ovo pravilo, iako nije dokazano za čitavo područje čakavskoga narječja, na kojem dolaze i ikavski i ekavski oblici, smatram najprirodnijim i najprihvatljivijim, pa ću ga primijeniti u svom tumačenju refleksa *jata* u jeziku Blagdanara. Kako je L. Jakubinskij podvrgao analizi primjere iz novljanskih spomenika XIV. i XV. stoljeća, a također primjere, što ih je u sadašnjem novljanskom govoru zabilježio A. Belić, ne preostaje mi drugo nego utvrditi, ukoliko se primjeri u Blagdanaru slažu s njegovim tumačenjem. Nije potrebno isticati, da Blagdanar sa svojih 206 stranica pruža golem materijal za refleks nekadašnjega *jata*. Da navedem sve te primjere i statistički utvrdim njihov odnos, morao bih napisati posebnu raspravu. No to mi ovajput nije moguće, a nije ni potrebno. Za pravilnu ocjenu samoga problema mnogo je važnije odrediti, u kojim osnovama, u kakvom položaju i pod kakvim uvjetima praslavenski *jat* daje refleks *i*, odnosno *e*, negoli statistički utvrditi omjer između jednoga i drugoga refleksa, kako kod pojedinih riječi, tako i za cijelu ovu pojavu uopće. S obzirom na to, da do različitoga refleksa jata dolazi redovito u korenitim slogovima, analizirat ću prije svega primjere te vrste. Kako su u jeziku Blagdanara, kao i u novljanskom govoru, ikavski oblici pretežniji, najprije ću navesti primjere, kod kojih se u korenitim slogovima prema navedenom pravilu jat reflektira samoglasnikom *i*, a također i odstupanja od toga pravila. Iza toga ću na isti način navesti primjere s refleksom *e*. Kako u riječima od istoga korijena može biti pravilan ili prvi ili drugi refleks, navest ću takve primjere prema njihovu refleksu na različitim mjestima.

Samoglasnik *i* dolazi po pravilu u korenitom slogu ovih riječi:

bičve 36v 24;

bižati 36r 5, *biže* 32r 29, 77v 5, *biži* 35v 29, 57r 1, *bižimo* 77v 22, *bižeći* 96v 8, *pobiže* 14r 13, 43r 16, 47v 10 i t. d., *bižaše* 98r 28;

bratin'ca 18v 17;

brime 2v 11-12, *brimen* 2v 13, *brimena* 15v 29;

cića 4r 22, 5r 4, 14v 18, 21, 67r 6, *ciće* 62r 9 i t. d.;

crikva 2v 18, *crikav'* 3r 11, 90r 1, *crikve* 83r 27-28, *crikvom'* 97r 20 i t. d.;

človič'e 62r 10;

čriva 21r 16, 28, *č'riv'* 36r 21 pored *v' črěvo děve* 1r 12, *v' črevi matere* 48r 16, 49v 28, i t. d.;

didinu (hereditatem) 92v 24, 28;

diliti 97r 25, *razdiliti* 26v 17-18, 98v 13, *razdili* 26v 19, *razdilena* 8v 21, *podileval'* 92r 24 pored *raz'děli* 20v 3-4, 26v 20, 22-23, 45v 20 i t. d., *dil'nik'* 32r 6, *dil'nice* 7v 1-2, *dil'nici* 8r 7;

nedilju 8v 11, 13-14, 49v 22, 56v 24, 96r 13-14, *nediľni* 9v 1;

dite 3r 29, 3v 8, 48v 16, 55v 5, *dit'ca* 17r 27, 35v 23, *ditić* 48v 8, 49v 30, *ditećoi* 48v 8, *v ditin'stvu* 3v 17, *ditin'stva* 26r 18-19 i t. d.;

odivaju 35r 16-17, *odiva* 71r 6, *odivena* 26v 24, 101v 5, *zaodieť se* 20r 8, *odiće* 101r 10;

divoika 97v 29, 98r 29, *divoike* 25v 13, 35v 13, *divici* 75r 1, *divicu* 98r 4, *divicami* 54v 13, *divičica* 25r 4, 74v 25, 75r 1, *divičice* 45v 4 pored *děva* 4v 29-30, *děvac'* 12r 23-24, *děvs'tvo* 7v 6, 12r 13-14, 54r 15, 20, 21, 23, 27 i t. d.

drivo 41r 17, 78r 22, 24, *drivom'* 43r 2, 59v 20, *driv'e* 36r 30, *driv'ě* 56r 30, ali *drěvo s(ve)tago križa* 78v 10-11 i t. d.;

g'niv' 48r 13, *g'nivu* 42v 21, *g'niva* 48r 12, ali *g'nev' b(ož)'i* 41r 2, 92r 18;

grih' 10v 10, 20r 3, 32v 2, *griš'nik'* 32r 15, 33r 11, *grišan'* 48r 10, *sagrišiti* 45v 9, *sagrševali* 41r 3, *sagršen'ě* 9v 6-7 pored *grěhov* 61r 5, *grěš'nik'* 86v 26, *sagrěšiti* 5r 16-17 i t. d.;

hlib' 36r 6, 64r 5, ali *hlěb' i vino* 16r 5-6;

h'liva 53v 29;

jisti 82r 20, *jide* 59v 23, *jidiše* 35v 4, *jideniju* 53v 24, *jis'tvinami* 91v 11, anal. *jil'* 40r 24, *iz'jida* 98v 28;

kripak' 34v 7, 84r 24, *kripost'* 42v 6, 43r 5, 21, 84r 20, 97r 30, *kripiti* 20v 10, *kripeći* 38r 16, *kriplaše* 83r 9, *ukriplen'e* 52v 8-9 pored *krěpak'* 8r 18, *krěpost* 102r 24, *ukrěplen'* 41v 22 i t. d.;

likar 17r 18-19, 25v 27-28. 78r 16, *likariju* 24r 4, 50r 14, *likarie* 26r 2, *ličiti* 98r 2, *izličiti* 17r 15-16 i t. d.;

lipa 19v 10, 33v 2, *lipe* 47r 4, *prělipa* 78r 2-3, *lipli* 19v 21, 62r 26, *lipote* 19v 10, 33v 7, 81v 10, 98r 16, *lipos'ť* 25r 30, 55r 7, *lipos'ti* 97v 13;

vlisti 20r 16, 23v 1, 4, 30v 17, 18, 43v 2, *vlize* 30v 9, 73v 19, 77r 5, *vliz'ši* 53v 12, 79r 8, *izlis'ti* 34r 19, *izlize* 33v 14 i t. d.;

livu 78v 11;

mideno 98v 25, 99r 26;

prominiti: anal. *prominavan'em'* 55r 29;

mirila 63v 27, 28, 29, *zamiriti* 1r 9, 50r 18-19 i t. d. pored *neiz'merno* 1r 30, *neiz'mernosť* 50r 20, 52r 17, *licemers'tvo* 31r 4;

misec' 36r 25, 49v 24, *miseca* 78v 9, *misece* 89v 19-20, *misečivu* 70r 6 i t. d.;

primišaně 67v 1-2;

mliko 27r 12, 103r 30, 103v 9, *mlika* 53r 30, 103v 5 i t. d.;

mriže 29v 6, 58v 1;

nim' 49v 21, *nima* (ak.) 42v 20;

pinez 45r 25, 94r 17, *pineza* 11r 15, *pinezi* 4r 26, 62r 18-19 i t. d.;

piše (pedestres) 88r 19, *piših'* 88r 5;

naprid' (*naprědъ) 34r 19, 66r 9, 75r 19, 82r 16, *sprid'* 8v 14;

priko 41v 11, *prik'* 99v 23;

priteći 2v 2, 87v 29, *zapritiše* 42r 6-7;

rič' 6r 4, 49v 8, *riči* 61v 14, 102r 2, *rič'mi* 4v 2;

rika 33r 24, 26, 94v 11. *riku* 35v 8, *rike* 47v 12, 78v 14;

odrišiti 4r 12, 59r 25, 61r 3, *otrišue* 61r 6, *odrišuju* 94r 11, *odrišeni* 15v 26 pored *odrěšiti* 3r 1-2, *otrešit'* 58v 27 i t. d.;

obriže 30v 19, *razrizalo* 36v 7, *urižue* 48v 28, *od'rizaše* 103v 4 pored *od'rězati* 25v 24, *urezati* 25v 25, 26;

siditi 40v 18, *sidi* 58r 26, 27, *sideći* 78v 10, 20, *siše* 7r 14, 58r 24. 97v 28 i t. d.;

usići 7v 25, 36v 30, 59r 8, 75r 1, *usiče* 29v 12, 60r 11, *usikoše* 59r 13, *usiknuta* 103v 8-9, *usikovan'e* 74v 11, 103r 16, *usičenie* 74r 8 i t. d.;

sime 7r 27;

sliditi 16v 5, *s'lidi* 5v 26, *slide* 92r 6, *poslideť* 71r 9, *slidili* 29v 6, *sliše* 36r 4, *posliďna* 24r 11 pored *sleditі* 1r 10-11, 79r 24, *naslědovati* 24r 19, *naslěďnikom'* 50r 15, *nasleditela* 59r 20, *nasledovateľ* 83r 22-23, *posleďna* 37r 10;

slip' 23r 8, 77v 13, *slipe* 8r 12, 31r 28, 63r 17, *slipii* 23r 7, *s'lipos't'* 21v 10, *slipota* 96r 28, *zaslipljuju* 36r 15, *zasliplen'* 30r 9, *oslipljue* 23r 6, *oslipljujući* 23r 15 i t. d.;

s'nizi 14r 8;

s'tin' 24r 26, 28;

pros'trili se 27v 4 pored *us'trěli* 83v 11, *pros'trěli* 88v 9;

tina 51v 28, 71v 16;

tišiti 59v 12, *tiše* 84v 25, *tišeći* 87v 7, *utiši* 85r 6, *utišet se* 92v 4, *utišena* 88r 11, 103v 8, *utišen'e* 8r 29, 43v 20-21, 21, 28, 55r 10, 85r 1, 88v 18, 103r 9, *utišen'ě* 43v 13 pored *uteši* 84v 29, *utešena* 67r 3, *utešen'e* 43v 23, 44r 17, 22, 25-26, *utěšitel'* 10r 14;

tribi 92r 3, 93v 3-4, *potriba* 16v 15-16, 34r 30, *potribno* 4r 24, 95v 10, *potribuju* 65r 8, *potribova* 23v 13, *potribovaše* 56v 6 i t. d.;

oď vika 9v 9; *vič'ne* 44r 27, *vičnu* 18v 7, 19r 1, 63v 4, 68r 6, *vič'nega* 33r 29-30, 35r 25 pored *več'ni* 68r 23, 74v 8, *věč'na* 63r 18, *večnoga* 5v 30, 57r 7, *vikuveč'ne* 46r 16, *věkuvěč,nim'* 99r 19;

s'visiti 55r 13, *iz'visiše* 59v 17, *iz'visiv'ši* 36v 18-19, *obisiti* 31r 9, 36v 17, 59v 8-9, *obisi* 31r 8, 62r 19, *obisiše* 59v 10, 17, *obisili* 34r 11 pored *obesiti* 47v 8;

navis'tim' 76r 9, *navis'ti* 16r 21, 16v 7, 48v 25, 75v 21, *navis'tite* 21v 8, *navis'tiše* 8v 23-24, 16v 1, *navis'til'* 48r 1-2, *naviščena* 34r 23, *naviščue* 16r 27, 49r 2, *naviščujućim'* 6r 10, *naviščevaše* 49v 6-7;

naviž'ban' 68v 16;

vriću 1r 14;

vridan' 34v 21, *vriďna* 56r 6, 86v 18, 95r 11;

urijujući (»vrijeđajući«) 23r 21 pored *urediti* 32r 9;

vrime 11r 18, 19v 8, 53r 17, *vrimena* 3r 28, *vrimeni* 83v 19-20. *vrimenem'* 37r 13, *vrimen'* 56v 2, *vrimen'na* 5v 2, 5 i t. d.;

z'viri 48v 12, *z'vir'ě* 47r 24 pored *z'ver'* 47v 15;

žrib' 30r 2, 34v 11, *žribi* 34v 10, *ž'dribi* 35r 21.

Od navedenih ikavizama zabilježeni su u novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća slijedeći: *pobiže* 1493/377,[22] *razbiža* 1496/397, *bratincu* 1476/281, *cića* 1496/397, *crikav* 1460/223, *crikvi* 1446/167, 1447/173 i dr., *crikveni* 1395/99, *človik* 1478/283, *črіva* 1395/100. *nedilju* 1472/271, *pondilak* 1478/282, *oditi* 1428/127, *driven* 1395/99,

gnivu 1496/398, *grihi* 1455/205, *sagriša* 1459/219 i dr., *uji* 1395/99. *pokripiti* 1470/257, *promini* 1470/257 pored *menih* 1422/121, *miseca* 1309/75 1428/127, 128 i dr., *naprid* 1428/127 i dr., *naprida* 1464/238 i dr., *prik* 1309/75, *potribuju* 1428/127, *vičnim* 1476/282 pored *večnim* 1428/127, 128 i dr., *vikuvičnim* 1460/223, 1464/238 pored *vekuvečnim* 1472/270, *vrime* 1450/188 i dr., *vrimena* 1309/74, *vrimenna* 1470/260, *ždrib* 1476/281.

U sadašnjem novljanskom govoru Belić je zabilježio većinu ikavizama, koji dolaze u Blagdanaru. Nije zabilježio ove ikavizme: *bičve, cića, črіva, didinu, gniv, grih* i dr., *hliv, likar* i dr., *vlisti* i dr., *mideno, mirila* i dr., *naprid, priko, rič, rika, odrišiti, slіditi i dr., tišiti* i dr., *tina, vik* i dr., *navistim* i dr., *žrib*. Ovih riječi nema ni među njegovim ekavizmima, ali to ne znači, da ne postoje u sadašnjem novljanskom govoru. Većina od njih su svakidašnje riječi, i nemoguće je zamisliti suvremeni jezik bez njih. Po svoj prilici ove riječi postoje i u sadašnjem novljanskom govoru, i to s istim refleksom kao i u Blagdanaru.

Samoglasnik *e* dolazi u korenitom slogu ovih riječi (pisan sa *e* ili *ě*):

bel' 18r 24, *bela* 66v 28, 69v 22, *belu* 25r 28, 69v 23, *belih'* 12r 11, 39r 10, 73v 27, 94v 13, *belimi* 54v 1 i t. d.;

bes' 28v 8;

besedu 1r 8, *besedah'* 33v 19, *besedami* 9v 23, 60v 20, *besede* 18r 3 i t. d;

celivati se 28v 23, *celivaše* 97v 27, *celivajući* 56r 17, *celueš'* 60v 3, *celovav'* 35v 25, *celunu* 60v 4 i t. d.;

cela 59v 23-24, *celo* 93v 21, *celu* 18r 13, 18v 8, anal. *us'čeli* 17r 19-20. *is'celi* 77v 6 i t. d.;

cenu 93v 14;

cesarujući 5r 19;

c'veť 5v 10, *v' cvetu* 5v 29, *c'vetom'* 76v 12, anal. *c'vět'ě* 51v 17-18. *c'větem* 94r 13;

ded' 42r 5;

děl 10r 25, 42v 4, 47r 2, 63v 5, 78v 6, *dele* (ak.) 90r 11 i t. d.;

dělo 4r 14, 18v 4, 19r 30, 27v 26, *dělom'* 46v 5, *děl'* 32r 15. *delati* 89r 1, 4, *delateli* 89v 11, 22, anal. *v' dělih'* 22r 17;

g'nezda 1r 21;

obed' 14r 4, 82r 21, 82v 2, 97v 25;

kolena 8r 4, *koléna* 40r 26, 40v 12, *koleni* (instr.) 91r 28 i t. d.;

lěnos'ti 91r 1, *lenos'tiju* 91r 7;

lese 63v 1, *lesu* 63r 30, *lesah'* 36r 22;

poletati 51v 3;

lěto 19v 16, 75v 10, *lět* 4r 2, 6r 9, 15, 9r 8 i t. d., anal. *lěti* 19v 8. 57v 23, *letih'* 84v 4;

mes'to 14v 29, 27v 22, 84r 4, *mes'tu* 11v 5, 14r 28 i t. d.;

plena 39v 11, *plene* (ak.) 39v 13;

pred 5r 3, 6, 15r 21, 98v 1 i t. d.:

retko 69r 5;
seno 9v 2, 62v 1, 2, *senokoše* 94v 12;
sreda: v' sredu 3v 19, *s'redu* 8r 30-8v 1, anal. *posrede* 18v 29, 19r 26, 29r 6 i t. d., *posredi* 40v 20, *v'sredi* 4v 29;
sused 45r 30, *susedi* 50r 3, 59v 28, anal. *ses'ti* 29r 30, 81r 27, 91r 24; *s'tena* 79r 4;
s'trělom 83v 11, 88v 9, *s'trěl* 19r 24, 83v 27, *s'trělami nas'trělati* 19r 23, *s'trělami pros'trělati* 19r 29, ali *dvi s'trili* 77v 12;
telo 11v 7, 17v 19, *tela* 1r 7, 85v 2 i t. d., anal. *v' tèli* 15r 18, 32v 6, *telesa* 4r 18, *teles'na* 17r 13, 44v 8;
tesan' (od těsnъ[23]) 68r 25, 69r 26, *tes'nos'tiju* 69v 5;
věra 78v 2, *věru* 6v 3, 4, 14r 16, 19r 22, 31r 21, *nevere* 17v 22, 18v 13-14, *věrovati* 6v 8, 44r 19, *veruite* 8r 6, *věrovaše* 67r 5, *věroval* 74r 22, anal. *va veri* 67v 29, *věrni* 49v 5, 72r 20, *věrni* i *nevěrni* 43v 3-4, *nevěrnos't'* 31r 5 i t. d.;
vetar 1v 17, 68v 18, 97r 1, *větrom'* 38v 11;
zdele 98r 1;
zvezda 32v 8, *z'vezd'* 26v 29, 78v 9;
železo: anal. *železne* 36v 24, *želez'nih'* 36r 22.

Od navedenih ekavizama zabilježeni su u novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća slijedeći: *Belgradci* 1395/99, *cel, celu* 1470/257, *cesar* 1476/281, *dedu* 1476/281, *delom* 1455/205, *delnike* 1493/378, *dela* 1493/378, *leta* 1309/74 i dr., *mere, mer* 1395/99, *mesto* 1470/257, *mestu* 1496/397, *pred* 1309/76, 1422/122 i dr., *napredujući* 1496/398, *senokoše* 1309/76, *telo* 1499/426, *tela* 1428/128, *vere* 1450/188, *verno* 1422/122 i dr., *vernim* 1450/186, *vernu* 1476/281 i dr., *pravovernim* 1496/397, *verovan'e* 1470/260, 1472/270, *železom* 1493/376. Analogijom su nastali ekavizmi u riječima *delnike, verno, vernim, vernu, pravovernim.* Riječ *delnik* dolazi u Blagdanaru sa refleksom i. Drugih ekavizama, koji bi u Blagdanaru dolazili u ikavskom obliku, nema u ovim spomenicima.

U sadašnjem novljanskom govoru Belić je zabilježio većinu ekavizama, koji dolaze u Blagdanaru. Ne spominje ovih ekavizama: *bes, besedu, ded, obed, lese, plen, poletati, retko, sesti, tesan, vera, verovati.* Za ove ekavizme vrijedi isto, što je rečeno za ikavizme, kojih Belić nije zabilježio: ako ih Belić ne spominje, to još uvijek ne znači, da oni ne postoje u sadašnjem novljanskom govoru. Prema riječima *strela* i *sreda* u Blagdanaru, zabilježio je Belić u sadašnjem novljanskom govoru *strila, stril, sreda* i *srida, sridnji.* Ikavizmi *stril* i *sridnji* mogu se uzeti kao pravilni, a ikavizmi *strila* i *srida* nastali su analogijom prema prvima.

Iz navedenog pregleda, u kojem je iscrpen glavni dio Blagdanarova materijala za refleks samoglasnika *jat*, vidi se, da su se ikavski i ekavski oblici u novljanskom govoru formirali već u najstarije vrijeme. Njihovo podudaranje s istim oblicima u suvremenom novljanskom govoru dokazuje kontinuitet u razvitku toga govora i učvršćuje pravilo, koje

je za sadašnji novljanski govor, a na osnovu Belićeva materijala, postavio L. Jakubinskij. Materijal u Blagdanaru obuhvaća veći broj osnova nego Belićev. Njime se mogu objasniti i neke druge činjenice, koje nisu vidljive iz Belićeva materijala. Prije svega vidi se, da su analogijom izjednačeni različiti refleksi u istoj riječi, koji su bili mogući, a da su postojali, dokazuje primjer *d'vi s'trili* pored *strelom, s'trel'* i t. d., a također glagolski oblik *vidili* 29v 27 pored redovitoga *videl, videla* i t. d. Dva takva primjera zabilježena su i u starim novljanskim spomenicima. Prvi je primjer pravilan refleks *i* u korenitom slogu oblika *litih* pored pravilnoga refleksa *e* u korenitom slogu ostalih padeža iste riječi. Prvi put dolazi ovaj oblik u zaglavku frankopanske isprave iz god. 1428., a drugi put u ispravi iz god. 1446. (ovaj drugi primjer Belić nije zabilježio).[24] Drugi je primjer pravilan refleks *i* u množini *hotili* pored pravilnoga refleksa *e* u jednini *hotelь*. Obadva primjera dolaze u frankopanskoj ispravi iz god. 1450.[25] Pored ovih primjera treba spomenuti i one, u kojima po pravilu dolaze različiti refleksi u različitim riječima od istoga korijena: *didinu* pored *del', diliti, dil'nik'* i t. d. pored *del'* i *jisti* pored *obed'*. Kod diferencijacije *siditi - ses'ti* utjecalo je i etimološko *e* u prezentskim oblicima potonjega glagola. Ne samo u Blagdanaru, nego i u starim novljanskim spomenicima i u sadašnjem novljanskom govoru dolaze po pravilu različiti refleksi u riječima od istoga korijena. Tako u ispravi iz god. 1395. dolazi pravilan ikavizam *obilen* pored pravilnoga ekavizma *Belgradci* u istoj ispravi.[25] U sadašnjem novljanskom govoru zabilježio je Belić pravilne ikavizme *podilit, sidin* pored pravilnih ekavizama *del, sused*.[27] Pravilan refleks *i - e* u različitim oblicima istih glagolskih osnova dolazi u novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća, u Blagdanaru i u sadašnjem novljanskom govoru, o čemu će biti govora kasnije.

S ovakvim dvojakim refleksom *i - e* nemaju ništa zajedničko ekavski oblici, koji u Blagdanaru dolaze pored pravilnih ikavskih oblika. Za većinu takvih oblika može se dokazati, da su uzeti iz crkvenoslovenskoga jezika, drugim riječima, da su književnoga podrijetla. Mnogim takvim riječima označuju se religiozni ili uopće moralni pojmovi, pa nije ni čudo, da je pisac pored narodnoga oblika — negda češće, negda rjeđe — upotrebio književni oblik, naročito, ako se takav oblik nalazio u malo prije citiranom crkvenoslovenskom tekstu. Na taj način mogu se objasniti slijedeći ekavizmi: *děvac', děvs'tvo, grěhov' grěš'nik', sagrěšiti, krěpak', krěpost', ukrěplen', neiz'merno, neizmer'nost', licemers'tvo, odrěšiti, naslědovati, nasledníkom' nasleditela, nasledovatel', poslědna, utešitel', utešen'e, uteši, utešena, več'ni, věkuvěč'nim'*. Neki od takvih ekavizama imadu svoje posebno značenje; tako na pr. *v' črěvo děve* ili *v' črevi matere, děva* (Marija), ili se upotrebljavaju u stanovitim izrazima, kao što su *drěvo s(ve)tago križa, g'nev' b(ož)'i, hlěb' i vino* (kod obreda mise). Možda takvih ekavizama ima više, nego sam ih ovdje nabrojio, ali njihovo potanko izbrajanje kod riječi, gdje je pravilan ikavski oblik sigurno utvrđen, nema naročitog značenja.

I kod nekih drugih riječi sa pravilnim refleksom *e* utjecala je analogija u tom pravcu, da su se izjednačili svi oblici iste riječi ili sve riječi istoga korijena. Primjeri, koji dolaze u Blagdanaru, navedeni su pored pravilnih ekavskih oblika, i držim, da ih ne treba posebno analizirati.

Uza sve to, što se *jat* u većini riječi u Blagdanaru reflektira po pravilu, imade nekoliko primjera, koji sasvim ili djelomično odstupaju od pravila, koje je postavio Jakubinskij. Radi toga, što ove riječi treba napose objasniti, navodim ih ovdje odvojeno od riječi sa pravilnim refleksom *jata*. Sa refleksom *e* mjesto pravilnoga *i* dolazi prije svega nekoliko riječi, za koje se sa više ili manje sigurnosti može utvrditi, da su književne, pa je prema tome u njima zadržano *e* pod utjecajem crkvenoslovenskoga jezika. To su prije svega oblici glagola *vskresiti* i *vskrešati*, a također i drugih riječi od istoga korijena, kod kojih bismo očekivali refleks *i*. Kako se tim oblicima označuje poseban vjerski pojam, nije ni čudo, da se u Blagdanaru redovito pišu sa *ě*: *v'skrěsiti* 51r 20, *v'skrěsi* 2r 11, 7v 16, 8r 1, 40r 17, *v'skrěšeni* 11r 24, *v'skrěšati* 51r 18, 89v 18-19, *v'skrěša* 28v 27, *v'skrěšaše* 51v 30. Utjecaj književnoga jezika, pored drugih mogućih utjecaja, može se uzeti kao odlučan faktor, da je refleks *e* prevladao i u ovim riječima: *pobediti*, *pobeditel*, *bolezan*, *mladenac*, *nevestac*, *nevestica*, *obitel*, *pogibel*, *pospešati*, *pospešan*, *prospevati*, *prospešan*, *omledneti*, *mledni*, *venac*. U Blagdanaru ove riječi, kao i u drugim spomenicima hrvatske glagoljske književnosti, dolaze sa refleksom *e* mjesto pravilnoga *i*: *pobediši* 41v 21, *pobediv'ši* 66v 4, *pobediteli* 39v 20, *bolězan'* 24r 18, 28r 2, 5, 55r 29, *bolezan'* 74v 7, *bolěz'ni* 9v 2, *bolezan'ju* 101r 25, *m'laděnac'* 16r 22, 24v 7-8, 87v 6-7, 89v 20-21, *mladěnca* 87r 2, *mladěn'ci* 15r 23, *m'laděn'ce* 12v 1, *neves'tac'* 24v 18, 25r 7-8, *neves'tica* 7v 11, 24v 30, *neves'taca* i *nevesticu* 7r 23-24, *neves'tici* 88r 30, *obitel'ju* 60v 5, *obiteli* 75v 27, *pogibeli* 31v 25, *pos'pešali* 101v 10, *pos'peš'no* 100r 30, *pros'peš'na* 36v 15, *pros'peš'nih'* 10v 9, 63r 3, *pros'peš'nimi* 10r 30, 10v 6; pored *pros'pevajući* 77v 27, *pros'pevan'e* 3v 25 dolazi također pravilno *pros'pivahu* 60v 10, *pros'pivaše* 67v 10, *om'leď neli* 20v 30, *m'leďni* 80v 23, *věnac* 27v 12, 14. - Glagol *peti* i riječi od istoga korijena dolaze sa refleksom *e* mjesto *i* ne samo u Blagdanaru, nego u staroj hrvatskoj književnosti uopće; evo nekoliko primjera iz Blagdanara: *peti* 16v 2, *v'spe* 9r 7, 98v 2-3, *peše* 96r 12, *per'em'* 4v 15, *pěsan'* 54r 28-29, *pěs'ni* 56v 3, 66r 11, *peteh'* 53v 22, 98v 2 i t. d. L. Jakubinskij u spomenutoj raspravi tvrdi, da je ekavski izgovor ovih riječi prevladao s razloga, da se ne bi zamijenile s riječima *piti*, *pitje* i sl.[28] Prihvaćam ovo obrazloženje, ali držim, da je i književni izgovor bio odlučan za refleks *e* u ovim riječima. U današnjem novljanskom govoru dolazi samo *pivati*, *pivač* pored *peteh*, *petešić*, pa je vjerojatno tako bilo i u novljanskom govoru XV. stoljeća.

Posebno se treba osvrnuti također na neke druge riječi, u kojima su analogija, a i neki drugi uzroci pomutili prvobitan odnos ikavskih i ekavskih oblika. To su prije svega riječi od korijena *svět-*. Pravilan

refleks *i* dolazi u ovim riječima *s'vića* 56r 11, 12, *s'viću* 86v 4, *po s'vići* 64v 21, *od' svić'* 23v 11, *svićnake* 24v 11, *s'vitliě* 27r 28, 80r 14, *s'viteći* 102r 19, *s'viteća* 49r 11, *pros'vitli'* 53v 21, *pros'vitlena* 23r 9, *prosvićena* 41v 20 pored *pros'větli se* 17v 16, 47r 17, *pros'vetljuju 'se* 4r 19, *pros'vetli'* 85v 18-19, *pros'vetleni* 79v 21, *svetleiši* 79v 25. Analogijom je nastao refleks *i* u ovim riječima: *s'vitlom'* 67r 8, *s'vital'* 21v 16, 18, 42v 15, 57r 2, 79v 26, *svitle* 53v 8, *s'vitlos'tiju* 102r 19, *(sa) s'vit* (mundus) 23r 28, 46r 13, 14, 75v 12, *s'vita* 10v 12, 95v 9, *s'vitu* 2v 20, 9r 17, 72v 11 pored pravilnoga *(sega) s'vit'ni* 86r 9, *(sega) s'vit'nega* 62r 23-24, *(sega) s'vitnemu* 45v 27-28, 86r 10, *(sega) s'vitna* 22v 21 i t. d. Nekoliko puta dolazi i oblik *svet: s'vet'* 9v 9, 15, 23r 29, 80r 23, 81v 17, 101v 8, *s'vět* 22r 29, 42v 8,*s'veta* 43v 8, *svetu* 33r 1, 75v 5, *s'vetom'* 82r 30, ali ovi primjeri iščezavaju pred mnoštvom primjera s refleksom *i*. pa se može uzeti, da je oblik *svit* u novljanskom govoru prevladao već u XV. stoljeću. Jakubinskij drži, da je pored analogije glagola svititi- na ikavizam ove riječi utjecala i analogija praslav. **svitъ*, koje dolazi u štokavskoj riječi *osvit.*[29] - Nejednako se reflektiraju i riječi od korijena *vět-*. Pravilan refleks i nalazimo kod riječi: *viće* 101v 20, *va vići* 31v 15-16, *vić'nici* 15v 1, *vić'nika* 59r 21, 31v 17, *vić'nikom'* 101v 18-19. Glagol *obećati* protiv pravila dolazi redovito s refleksom *e*, koji je zabilježen već u nekim crkvenoslovenskim, a također u svim starijim hrvatskim spomenicima: *obeća* 60r 9, 82v 27, 88v 7, 95r 12, *obećaše se* 75v 28, *obećal se* 29r 1, 2, *obećala* 67r 19-20 i t. d. Kod drugih riječi od istoga korijena dolaze ikavski i ekavski oblici djelomično po pravilu, a djelomično protiv pravila: *obićuju (se)* 23r 11, 77v 15, *obituju (se)* 27r 11, 60r 28-29, 103r 27,*obitue* 46r 15, *obitujući se* 3r 26, *obitujuće* 87v 28, *obitaše* 19v 17-18, *obitovan'em'* 36r 13-14, *zavitova se* 60v 13-14, *obit neb(e)ski* (professio celestis) 63v 11 pored *obetovati* 19v 12-13, *obetueš'* 101v 29, *obetovanoga* 76r 29-30, *obetovan'ě* 14r 15, *obetovaniju* 18r 16, *obeti* 102v 3-4, *zavet* 3v 3-4, *zaveta* 76v 18, *od'větnica* 78r 8; *s'vitom'* (consilio) 44v 18, 74v 29, 80v 2, *po s'vitu* 52r 11, *s'vituju* 27v 5-6, 102r 29 pored *s'vět* 4r 25, 55v 17, *po s'vetu* 17r 24, 95r 3, *s'vetom'* 83v 20, *s'větnici* 55r 9, *s'veća* (consuluit) 42v 28, *većahu 9r 29*. Nepravilan refleks kod ovih riječi može se protumačiti djelomično analogijom ili utjecajem crkvenoslovenskog jezika, a djelomično kolebanjem samoga prevodioca Blagdanara između jednoga i drugoga refleksa.

Kolebanje između ikavskih i ekavskih oblika opaža se i u riječima od korijena *věd-*, izuzevši oblike glagola *navistiti* i particip *navižban*, koji su spomenuti među pravilnim ikavizmima. Razlog tome treba prije svega tražiti u različitom refleksu *jata* kod glagola od osnove *vědě-* i *věda-* (kod prvih je pravilan refleks *i*, a kod drugih *e*). Budući da se u Blagdanaru glagoli od ovih osnova, kojima se prvobitno označivalo različito trajanje glagolske radnje, upotrebljavaju bez razlike u značenju, nije čudo, da je pokoleban i njihov prvobitni refleks *jata*. Od glagola se ta nestalnost u refleksu *jata* prenijela i na ostale riječi od

istoga korijena. Tako je autoru Blagdanara pružena mogućnost, da kod jedne grupe riječi daje prednost ikavskim, a kod druge ekavskim oblicima. Tako na primjer sa refleksom *i* dolaze redovito oblici prostoga glagola i glagola s prefiksom *po-*: *ne vim'* 11r 15, *ne viš'* 85r 29, *ne više* 76r 27, *ne viĕhu* 102r 4; *povim'* 96r 8, *poviš'* 56v 15, *povi* 91v 14, *povis'te* 42r 4-5, *povii* 56v 24, *poviite* 89v 3, *povidati* 67r 4, 91v 26, *povida* 4v 1, 43r 20, 52r 3 i t. d., *povidajući* 39r 14, *povidaše* 6r 27, 47r 21, 58r 2, *povidal'* 9r 19-20, 28r 12, 60r 26, *povidani* 8v 16-17. Kod riječi s prefiksom *zapo-* i riječi od osnove *svědok* - dolaze podjednako ikavski i ekavski oblici: *zapovidam'* 51v 6-7, *zapovida* 1v 14, 12v 13, 42r 8 i t. d., *zapovidaše* 18r 12 pored *zapovědam'* 16v 30, 17r 1, *zapoveda* 9r 17, 21r 11, 40r 15 i t. d., *zapověď* 1r 7, 16v 14, *zapoved* 86r 26; *s'vidokue* 29v 22, *s'vidokuju* 31r 14, *s'vidokova* 31r 15, 19, *s'vidokoval'* 31r 29, *s'vidoke* 10v 16, *s'vidočas'tvo* 49r 15, 17, 53r 29-30, 53v 2 pored *s'vedokujući* 1r 26, *s'vedoci* 10v 25, 85r 14, *s'vedoke* 10v 19, *s'vedočastvo* 31v 3, *s'vedočas'tva* 49v 4. Kod riječi s prefiksom *ispo-* dolaze ekavski oblici pretežno, a kod riječi s prefiksom *pripo-* i *propo-* isključivo (i jednŏm i drugom grupom riječi označuju se samo vjerski pojmovi): *is'povi* 95r 8, *spovidajući* 16r 8, *is'povidahu* 11v 16 pored *ispovědati* 95r 11, *ispověda* 6r 24, 58r 10, 73r 30 i t. d., *ispovědaše* 83r 13, *spovědani* 93r 15, *is'povědan'em'* 6v 3-4, *is'poveď* 99r 28, *is'pověďju* 24r 15, *ispověďnika* 12v 28, 23r 25, *ispověďniče* 2v 22, *ispověďnikom'* 54r 22, 86r 27; *pripovědati* (praedicare) 102r 20, *pripovědajući* 1v 10-11, 40r 7, *propovedaše* 83r 8, 17, *propovedaše* 28v 3, 46v 7, *pripovědal'* 2r 25, *pripovědaniem'* 1v 11, *propovedavac* 96r 15. Kako se vidi, i ovdje je došao do izražaja utjecaj analogije i crkvenoslovenskoga jezika. Vrijedno je spomenuti, da riječi od korijena *věd-*, ukoliko su zabilježene o novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća i u sadašnjem novljanskom govoru, dolaze redovito s refleksom *i*.

U dosadašnjem razmatranju nije uzet u obzir refleks *jata* u osnovnim i padežnim nastavcima imenica, pridjeva i zamjenica, u nastavcima za tvorbu komparativa, kao i refleks jata na svršetku glagolskih osnova i u nastavcima za tvorbu glagolskih oblika. Na sve te slučajeve osvrnut ću se ovdje ukratko. Potanja analiza nabrojenih gramatičkih kategorija i njihovih oblika nije potrebna, jer u većini njih redovito dolazi refleks *i*. Izuzimlju se samo particip perfekta II., particip pasivni i glagolska imenica, u kojima redovito dolazi refleks *e*. Što na kraju osnove i u nastavcima, izuzevši navedene glagolske oblike, dolazi refleks *i*, to nipošto nije protiv postavljenoga pravila, već ga naprotiv potvrđuje. Samo u participu perfekta II. i participu pasivnom bio je *jat* ispred nekadašnjega tvrdog prednjojezičnog suglasnika — analogija i utjecaj crkvenoslovenskog jezika izjednačili su s njima i glagolsku imenicu — pa je po pravilu dao refleks *e*. U svim ostalim slučajevima *jat* se nalazio na kraju riječi ili pred kojim drugim suglasnikom, pa je po pravilu dao refleks *i*. Ukoliko imade odstupanja od navedenoga pravila, ona se mogu objasniti analogijom, utjecajem crkvenoslovenskog jezika, knji-

ževnom manirom prevodioca Blagdanara ili možda utjecajem kojega drugoga govora. Za potvrdu ovoga svoga izlaganja navest ću za svaki od pojedinih slučajeva po nekoliko primjera.

U dativu i lokativu jednine *a*-osnova i pridjeva neodređene deklinacije, u lokativu jednine i množine *o*-osnova, u dualu *a*- i *o*-osnova, u nastavcima zamjeničkih osnova i u nastavcima komparativa redovito dolazi refleks *i*: *divoiki mladi* 6r 7-8, *eđnoi slipi ženi* 11v 2, *po zeleni s'viti* 25r 25, *va veliki s'traži* 90r 19, *v ditci nekršćeni* 48r 13, *v kralev'stvi negovi* 60v 10-11, *v svršeni negovi obrnuti* 73r 10, *v' teli* 33v 2, *v' životi* 65v 2, *po ustih'* 11v 13, *po gradih'* 58r 2, *v' prorocih'* 68r 12; *dvi s'ti* 103r 9-10, *dvi hiži* 9r 28-29, *ti is'ti dvi prilici* 5v 11, *tima dvima zakonoma* 39r 21-22; *ka m'ni* 18r 6, *va m'ni* 61v 22, *pri m'ni* 65r 23, *mani* 18v 21, 26v 7, 83v 16, *tih'* 58r 17, *tim'* 44r 14, *onim'* 27r 10; *s'tanovitii* 8v 16, *plemenitiě* 27v 9, *naidos'toinie* 52v 14, *starišinam'* 38v 24, *s'tariega* 61r 14, *č'rniega* 70r 17-18. - Refleks *e* dolazi sporadički u lokativu jednine *o*- i *a*-osnova i u dativu i lokativu jednine zamjenice 1. lica: *v životě* 3r 18, 38v 8, 53r 29, 57r 8, 91v 21, *v krs'te* (in christo) 25v 8, 39r 15, *po porode* 10r 3, *na muce* 11r 6, *po pascě* 60r 13, *na gorě* 84r 13, *m'ně* 33v 26, 63r 15. Za dual sam našao samo jedan primjer s refleksom *e* (ukoliko to nije pogreška u prepisivanju): *dil'nice* 7v 1-2, a za komparativ dva primjera: *moćneišega*, 82v 30 i *moćneiše*, 89v 2, *svetleiši* 79v 25. Primjeri s refleksom *e* mogu se objasniti utjecajem crkvenoslovenskoga jezika, jer većinom dolaze u izrazima uzetima iz biblijskog teksta. U novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća, kao i u sadašnjem novljanskom govoru, u navedenim oblicima redovito dolazi refleks *i*.

Na kraju glagolskih osnova u infinitivu, prezentu, participu prezenta, participu perfekta I., aoristu i u nastavcima imperfekta redovit je refleks *i*: *razumiti* 10r 28, 34r 14-15, *razviěse* 75r 8, *s'miěše* 95v 4-5, *s'mie se* 94r 6; *živiti* 6v 14, *viditi 8v* 10, 14v 23, 16r 4 i t. d., *imiti* 2v 5, 9r 27, 20r 13-14 i t. d., *odpriti* 25r 14, *tlići* 30r 21, *vrići* 20r 30, 43v 27, *oďriti* 70v 8, *s'vlići* 102v 5, *požriti* 70v 2; *s'miš'* 25v 15, 36r 28, 75r 4 i t. d., *razumi* 41v 16, 86v 25-26, *razumi se* 35v 8-9, 58r 14-15, *s'miete se* 89v 8, *želiju* 5r 18, 68r 7, *razumiju se* 4v 17; *imijući* 35r 10, 46v 11, 88v 12, *želijući* 74v 19; *vidiv'* 13v 18, *vidiv'ši* 15r 5, 17v 10, 65v 26; *vidih'* 76r 11, *vidiše* 66r 2, 82v 17, *imih'* 19r 19, *imi* 9v 18-19, 18v 14, *imiše* 31v 18, 42v 28, *lětih* 16v 25, *želih'* 57v 5, 63r 22-23, *hoti* 76r 2, *otiše* 79r 22-23, *oď'priše* 59v 6; *zoviše (se)* 9r 29, 15 25, 43v 16, *kradiše* 30v 26-27, *teciše* 55r 5, *periše* 62v 28, *ginihu* 3r 20, *imihu* 14r 14, 38v 13. Vrlo rijetko u ovim oblicima dolazi refleks *e*, što se može objasniti utjecajem crkvenoslovenskog jezika: *živěti* 6v 16, *požrěti* 27r 29, *hoteti* 92v 13, *hotejući* 25v 3, 66r 17, 80r 6, *vidě* 80v 26-27, 99v 16, *viděše* 13v 16, 36r 4-5, 51v 17, 54r 8, 79r 29, *povele* 83r 1, 89v 15. U novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća, kao i u sadašnjem novljanskom govoru, svi ovi oblici, ukoliko su zabilježeni, dolaze s refleksom *i*.

U participu perfekta II., participu pasivnom i glagolskoj imenici redovito dolazi refleks *e*: *hotěl* 8r 9, *hotela* 56r 15, *imel'* 3v 18, 10v 28, 80r 25, *imela* 19v 14, 64v 9, *s'mel'* 25r 16, *trpel'* 37r 5, 40v 21, 50v 22, 76r 7, *trpela* 37r 6, *viděl* 29v 25, 54v 2, *videla* 19r 10, *vidělo* 50r 27, *živel'* 62r 22, *želel'* 21r 10, 25v 22, anal. *hotěli* 41r 7, 82r 8, *imeli* 15r 18, 18r 11, *trpeli* 14r 27, 70r 15, *umeli* 68r 8 pored pravilnoga *vidili* 29v 27; *videna* 9r 1-2, 76v 19, *videno* 51r 21; *pohoten'e* 67r 25, *imenie* 52r 10, *imen'ě* 92r 2, *va imen'i* 92r 1, *viden'e* 67r 2, *videnie* 82r 2, 99v 20, *viden'ě* 48r 14, 49v 15, 93r 30, *viden'em'* 23v 5, *viděniem'* 41v 21. - Refleks *e* u participu perfektu II. i participu pasivnom pravilan je, a u glagolskoj imenici, koja vrlo često imade nastavak *-ie*, očit je utjecaj participa pasivnog i crkvenoslovenskog jezika. U novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća zabilježeno je nekoliko primjera participa perfekta II. i glagolske imenice, u kojima je prvobitni refleks *jata* bolje sačuvan nego u Blagdanaru. Tako pored pravilnih ekavizama *imel* 1309/75, *hotelь* 1450/187, *zrelь* 1472/270 i *odnel* 1496/398 dolaze pravilni ikavizmi *hotili* 1450/186, *iminie, imině* 1446/167. U sadašnjem novljanskom govoru u participu perfekta II. kod glagola sa *jatom* na kraju osnove dolazi završetak *-el*, a od njih su ga primili i neki drugi glagoli, koji na kraju osnove nemaju *jata: smel, trpel, imel, živel, videl, otel*, ali također *mislel, govoreli* i t. d.[30]

Na kraju ću spomenuti refleksе jata u završetku priloga, u prefiksima i prijedlozima, a i neke druge pojedinosti. U završetku priloga, koji su po svom postanku lokativi jednine, zatim kod priloga sa sufiksima *-kolě, -tolě, -selě, -dě* (kǫdě i sl.) pravilan je refleks *i*. Kod priloga sa sufiksom *-de (kъde* i sl.) pravilan je završetak *e*. Miješanjem ovih sufiksa dolaze oblici sa *e* i sa *i* kod jednih i kod drugih priloga: *gori* 41v 19, 94v 21, *doli* 80r 6, *jutri* 36v 20, 38v 14; *dokolě* 21r 11, 26r 15, *dok'li* 2r 1-2, 18v 2 pored *doklě* 47v 16, 100v 23, *pokli* 4r 3, 103v 8 pored *poklě* 77r 17, *dońle* 100v 24,25, *potlě* 53r 21, *odon'le* 12v 13; *kude* 48v 27, *onude* 94v 15, 18; *ovdi* 15r 24, 27v 6, 28r 19 pored *ovdě* 93v 19, *ov'de* 65v 30, *on'di* 1r 19, 84r 7. 103v 11 pored *on'dě* 43v 27, 28, 74r 4, 66r 11, *kadi* 7r 10, 22r 23, 24, 33r 19 pored *kadě* 38v 2, 43r 7, *kade* 56v 20. Sa ovom pojavom susrećemo se u novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća, a i u drugim čakavskim spomenicima onoga vremena, pa je ne treba posebno objašnjavati. U današnjem novljanskom govoru dolaze ovi prilozi redovito s refleksom *i*.

Za jednosložne praslavenske prefikse *ně-* i *prě-* bio bi pravilan refleks *i*. Međutim s ovim refleksom dolazi u Blagdanaru samo prvi prefiks, dok drugi dolazi isključivo s refleksom *e: nima* 30v 1, 51r 29, *nisu* 5v 6, *nigdo* 29r 26, *niki* 3r 25, 10v 12, *nigda* 10r 30, 77r 11; *prěstol'* 11v 21, 43r 11, 60r 2, *prěhinil'* 10v 2, *prevěle* 1r 30 i t. d. - Pojedinačno spominjem ove priloge sa refleksom *i*: *prie* pored *prič* 22v 4, 5, 27r 30 i t. d., *raz'vi* 39r 6 pored *raz'vě* 81v 17.

Kod imenice *postelja - postilja*, koja u ovom dvojakom obliku dolazi u Blagdanaru, nemamo različit refleks *jata*, (već prvobitno *e* ili *i*[31]:

pos'tele 28r 1, *pos'telju* 19v 22, 81r 1, 94r 28, *pos'telicom'* 65v 17; *pos'tila* 81r 8, 12, *pos'tile* 39r 3, 66r 25, 73v 13, *pos'tilju* 66r 16 i t. d. Prijedlozi *prez* i *brez* nastali su miješanjem prijedloga *prězъ* i *bez* te poprimili značenje ovoga posljednjega[32]: *brez* 19r 3, *brěz'um'ne* 11r 27, *prěz'* 4r 23, *prez'* 4r 26, 58r 8 i t. d.

Etimološko *e* zamijenjeno je samoglasnikom *i*, ne samo u Blagdanaru, nego i u današnjem novljanskom govoru u riječima *srićan*, *vičera* i sl.[33]; *srićan'* 57v 21, 60v 10, *srić'na* 14v 17, *srićnu* 8v 1-2, *srić'ni* 11v 11; *vičeri* 12v 30, 18v 1, *vičer'e* 73v 26, 75r 3 pored *večer'e* 91v 27, *vičernju* 73v 15, *vičirneni* 73v 18, 20.

Refleks jata u jeziku Blagdanara prikazao sam iscrpno s više razloga. Prije svega, to je najznačajnija jezična pojava samoga Blagdanara, s pomoću koje se može najsigurnije utvrditi, da je njegov jezik u svojim osnovnim crtama novljanski govor XV. stoljeća. Kako su u Blagdanar mnogi ekavizmi ušli pod utjecajem crkvenoslovenskoga jezika, to nam najpouzdaniji materijal za određivanje odnosa ikavskih i ekavskih oblika pružaju njegovi ikavizmi. Vidimo, da je u pogledu ikavizama fizionomija novljanskoga govora formirana već u XV. stoljeću i da se do danas nije bitno izmijenila. Među ikavizmima najznačajniji su oni, koji pored pravilnih ekavizama dolaze u istim riječima ili u riječima od istoga korijena. Ovi su primjeri najočitiji dokaz, da su se ikavski i ekavski oblici već u najstarije vrijeme formirali prema pravilu, što ga je utvrdio Jakubinskij, i da je kasnije analogija u znatnoj mjeri pobrkala prvobitne odnose. Ne poznavajući ove činjenice neki naši lingvisti došli su do zaključka, da je čakavsko područje Hrvatskog primorja i Sjeverne Dalmacije od starine ikavsko, i da su ekavizmi na ovo područje uneseni izvana, t. j. s kvarnerskih i sjevernodalmatinskih otoka. Kako ovakva kriva pretpostavka i solidnog znanstvenog radnika može dovesti u zabludu, najočitiji je dokaz razmatranje Gojka Ružičića o tom pitanju u njegovoj monografiji o jeziku Petra Zoranića.[34] Upravo na osnovu materijala, kojim Ružičić nastoji obraniti navedenu pretpostavku, može se sa sigurnošću utvrditi činjenica, da su gotovo svi ekavizmi, koji su zabilježeni u starim spomenicima i u sadašnjim govorima, i na kopnu i na otocima posvuda isti. Njihov se broj doduše smanjuje, što se dalje ide na jug i na istok, ali to na stvari ništa ne mijenja. Glavno je, da među njima, ako se izluče književni i neki noviji ekavizmi, nema takvih, koji bi se protivili pravilu postavljenom od Jakubinskoga.

Najviše ekavizama zabilježio je M. Kušar u sadašnjem govoru otoka Raba, i to od osnova: *besěd-*, *blěd-*, *brěst-*, *cěl-*, *cěn-*, *cvět-*, *děd-*, *lěn-*, *lěs-*, *měl-*, *měst-*, *mlěd-*, *nevěst-*, *oběd-*, *pěsk-*, *polěn-*, *přesn-*, *rědъk-*, *sěd-* / *sęd-*, *sěn-(o)*, *slěd-*, *slěz-*, imen. *starešina*, *stěn-*, *těsn-*, *těst-*(o) *větr-*, *zděl-*, *zlěd-*, *želěz-*, a sa refleksom *i/e: prě-*, *pręd-*, *prěk-*, *běl-*, *děl-*, *lět-*, *kolěn-*, *měr-*, *sręd-*, *těl(o)* *věr-*, *vět-*. Ako se ovi ekavizmi usporede s ekavizmima u Blagdanaru i u sadašnjem novljanskom govoru, a također s materijalom, što ga je za govor Njivica na otoku Krku

iznio Karl H. Meyer, vidi se, da se govori Hrvatskoga primorja i kvarnerskih otoka, ukoliko za njih imademo podataka, u pogledu refleksa jata uglavnom slažu. - Manje ekavizama zabilježeno je u govoru Zadra i njegove okolice, kako u starim jezičnim spomenicima, tako i u sadašnjim govorima. U glagolskim ispravama XV. stoljeća iz Zadra i njegove okolice dolaze ovi ekavizmi: *belu, del, dela, obed, let, leti, mesti, nevesta, nevesti, nevestu, sredu, sredi, verovan'e, verovano.* U Zadarskom lekcionaru dolaze ekavizmi od ovih osnova: *cěsar-, cěl(ov/iv)-, zlěd-, oběća-, věr-, pě-, nevěst-, těles-,* imen. *pogiběl;* refleks *i/e* dolazi u osnovama: *tèl-, sěd-, měst-, děl-, lět-, kolěn-, cěn-, stěn-, obitěl-,* i u prefiksu *prě-.* U jeziku Petra Zoranića dolaze ekavizmi redovito ili samo djelomično u ovim osnovama: *cěsar-, cěl(ov/iv)-, zlěd-, věnbc-, pě-, sěd-/ sęd-, věr-, měr-, vět-, (j)ěd-, dě(v)-, těl(es)-* i u prefiksu *prě-.* U sadašnjem govoru Dugoga otoka, i to mjesta Božave, prema podacima A. Cronie dolaze ovi ekavizmi: *peti, peteh, sedit, telesa verovati, veran,* pored *viran, beli, beseda, celi, cene, cvet, delat, del, koleno, leto, mesto, nevesta, obedvat, zavećat, pena* pored *pina, vetar* pored *vitar.* - U jeziku Splita i njegove okolice, kako u starim jezičnim spomenicima, tako i u sadašnjim govorima, imade još manje ekavizama. U Bernardinovu lekcionaru dolaze ekavizmi od ovih osnova: *cěsar-, cělov-, zlěd-, oběća-, venbc-, svěća-(ti), refleks i/e* u osnovama: *pě-, sěd-, těl(es)-, věr-,* a u obredima na Cvjetnicu imamo još i ove primjere: *tela, mesto, dela, deli, prelipi, presnih* (ne ubrajam ovamo crkvenu formulu *va vse veki vekom).* U jeziku Marka Marulića dolaze redovito ekavizmi u osnovama: *těl-, pě-* i *sěd-,* a refleks *i/e* u prefiksu *prě-.* Ovamo treba ubrojiti i primjere: *beli, železni, obeda, spovidenja,* iako dolaze samo u sroku. - U jeziku Petra Hektorovića s otoka Hvara dolaze uglavnom književni ekavizmi, i to u osnovama: *cěsar-, těles-, bolězn-* i *věnbc-;* refleks *i/e* dolazi u osnovama *sěd- / sęd* i *věr-.* U današnjem govoru otoka Hvara, i to sela Brusja, zabilježio je M. Hraste također samo književne i većinom izvana unesene ekavizme: *celov, celivat, venac, telesa* pored *tilesa, ozledit, zenica, starešina* pored *starišina, seno.* U riječi *oseka,* koju M. Hraste također navodi među ekavizmima, *e* je refleks praslavenskoga *ę.*[34a]

Podudaranje većine ekavizama u svim navedenim spomenicima i sadašnjim govorima ne može se protumačiti drukčije, nego da je u tim govorima refleks *e* postojao u najstarijim vremenima, drugim riječima, da se glasovnim putem razvio iz jata. U drugu ruku većina ovih primjera potvrđuje pravilo Jakubinskoga, da se refleks *e* razvio samo ispred negdašnjih tvrdih prednjojezičnih suglasnika. Ne podudaraju se s pravilom samo književni ekavizmi, koje sam uglavnom naprijed naveo. Istovetnost književnih ekavizama na čitavom navedenom području dokazuje osim toga jedinstvenost tradicije u starijoj hrvatskoj književnosti. Ništa nije neobično, što se broj ekavizama smanjuje, ukoliko se ide dalje na jug i na kopno. U govorima, koji su bili na periferiji ovoga područja, a naročito u onima, koji su bili u neposrednom dodiru

sa štokavcima ikavcima, lako je moguće, da se u pojedinim riječima refleks *e*, radi oslabljene tendencije u tom pravcu, uopće nije zametnuo. Ukoliko se pak zametnuo, bio je postepeno istisnut utjecajem susjednoga ikavskog govora. U pojedinostima možda će se naći prigovora ovome mome izlaganju. No u cijelosti njime je utvrđena činjenica, da je čitavo čakavsko područje kvarnerskih i sjevernodalmatinskih otoka, a također Hrvatskoga primorja i Sjeverne Dalmacije, stvarno ikavsko-ekavsko, i to od najstarijih vremena.

Zamjena poluvokala

Poluvokali u jakom položaju, t. j. ako su bili naglašeni ili su se nalazili ispred slogova sa slabim poluvokalima, u hrvatskom jeziku zamijenjeni su vokalom *a* već u XIII. stoljeću. Od XIV. stoljeća dalje oblici s punim vokalom sve više prodiru i u književna djela pisana crkvenoslovenskim jezikom, pa čak i u knjige strogo liturgijskoga karaktera, a to znači, da je sa stanovišta narodnoga govora pisanje poluvokala bilo grubi anahronizam. Uza sve to još u XV. stoljeću na čakavskom području položaj samoglasnika *a*, koji je zamijenio jaki poluvokal, nije definitivno ustaljen, i to uslijed težnje za izjednačivanjem svih oblika iste riječi, kao i težnje za uklanjanjem teških glasovnih skupina. Zato je zanimljivo ustanoviti, na koji je način zamjena poluvokala izvršena u jeziku Blagdanara. Prije svega vrijedno je istaknuti, da u Blagdanaru imade nekoliko primjera, u kojima *a* na mjestu poluvokala nije podleglo utjecaju analogije te stoji na svome prvobitnome mjestu. Tako imenica *ag'nac'* 14r 18, 14v 7, 24v 29, 25r 9, i t. d. imade u ostalim padežima *agan'ca* 22v 5, *va agan'ci* 25r 9 pored analoškog oblika *ag'naca* 15v 2, 24v 29, 100r 3; pridjev *pravdan'* 71r 25, imade u ostalim padežima pravilno *pravaďnoga* 40v 11, *pravadnomu* 2v 3, *pravaďne* 82r 18, *pravaďnih* 46r 10 i t. d. Prvobitni vokalizam sačuvan je također u oblicima *ljub've* 11v 29, *ljub'vu* 11v 27, 12v 8 i t. d. pored *ljubav'ju* 49r 11, a također u imenici *molitav'* 37v 12, u pridjevima *mekak'* 5v 30, *lagak'* 6r 1, 61r 8, *brezakonan'* 23r 20, *sunač'ni* 32v 22-23 i u participu *č'tal'* 61r 17, 103r 19 i t. d.

Kako prijedlozi s riječima, pred kojima stoje, čine jednu cjelinu, to se i poluvokal na kraju prijedloga zamijenio vokalom *a* u istim slučajevima, u kojima i u sredini riječi. To se redovito događa kod prijedloga, kad stoje ispred riječi sa slabim poluvokalom u prvom slogu. Evo nekoliko takvih primjera: *va s'ni* 80v 27, 88r 29, *va ďni* 3v 13, 97v 3, *va t'mu* 94v 16, *va v'sem'* 21r 5, 20, *oda v'sega* 39r 30, *oda sna* 85r 6, *přěda v'simi* 12r 17, *přěza v'sakoga* 17v 12-13. Kod zamjenice 1. lica imamo redovito oblike: *ka m'ni* 13r 24, 18r 6, *va m'ni* 61v 22 i t. d., *sa mnom'* 18v 25, 35v 30 pored *mani* 17v 1, 18v 21, 26v 7, 38v 30, 83v 16 i t. d., ali također *za manom'* 1r 5-6 i dr. Ovima su slični primjeri: *oba n'* 30v 19, *va n'* 10r 25, 96r 4, *va se* 24v 20, *va ne* 34v 4,

102v 22. Kako su se oblici prijedloga s vokaliziranim jerom počeli osjećati samostalnim oblicima, to su se proširili i na neke druge slučajeve. U Blagdanaru obično dolaze oblici *ka, va, sa* ispred riječi, koje se počinju suglasnicima *k-g, v, s-z: ka križu* 2r 21, 40r 18, *ka grobu* 22v 30, 66r 14 pored *k' gradu* 80v 12; *va vitlěom'* 9r 25. *va vrime* 17r 24, *va vitanii* 17v 25, *va věri* 19r 1-2; *sa s'voimi* 17r 23, 17v 30, *sa sobu* 17v 15, *sa slavom* 66v 9 pored *z ženu* 11r 10, *s' ženom'* 17r 24. U pojedinim slučajevima dolaze ovi oblici također ispred drugih suglasnika i ispred samoglasnika: *ka ol'taru* 76r 2, *va ime* 1r 1, *va ad'* 1r 28, 31v 23, *sa učenici* 6r 13 i t. d. Isto tako dolazi redovito *zač* (u značenju quia), a također: *va č'* 45v 26, *na t'* 3r 2, 5, *za t'* 79v 1 prema nominativu *ča, ta*. - Što se tiče prijedloga *v, va* potrebno je također spomenuti, da ovaj prijedlog dosta često dolazi i u vokaliziranom obliku: *u nih'* 39r 27, *u vodu* 41r 17, *u potribi* 37v 10, *upadoh'* 38v 19 i t. d.

U vezi s vokalizacijom jera na kraju prijedloga treba posebno spomenuti prijedlog *iz*. Ovaj prijedlog prvobitno nije imao poluvokala na kraju, ali ga je dobio naknadno analogijom prema drugim prijedlozima. Pored ovoga prijedloga upotrebljava se u Blagdanaru u istom značenju i prijedlog *z*, koji je nastao miješanjem prijedloga *iz* s prijedlogom *s*. U vezi s glagolima *brati* i *gnati* ova dva prijedloga dolaze s vokaliziranim jerom, kao što je to u primjerima: *izabrati (se)* 18r 23-24, 31r 15, *izabran'* 3r 2 i sl. Oblici *iz'bran'* 18r 21, *iz'bra* 78r 19. 89v 22-23, *iz'bran'ju* 18r 22 nastali su analogijom prema *izbere* 18r 27 i sličnim primjerima. Takvi oblici s prijedlogom *z* ne dolaze u Blagdanaru, vjerojatno s razloga, što su glasovne skupine *zbr* i *zgn* teške za izgovor. Oblik *za* također nije zgodan s razloga, što se podudara s prijedlogom *za* s prvobitnim *a*. Zbog toga se po svoj prilici u prijedlog *z* ispred ovih glagola ponovo uvelo *i*, pa se on počeo upotrebljavati u obliku *zi*, kao što je to u primjerima: *zibrati* 31r 19. *zibral'* 18r 25. 28r 19, *zibran'* 20v 20; *zig'na* 11r 26, 16v 22, 17r 8-9, *zig'nal'* 15r 3. Kako je pored prijedloga *z* u istom značenju dolazio prijedlog *iz*, to se pored oblika *zi* počeo upotrebljavati i oblik *izi*, kao što je to u primjerima: *izibrati* 29v 30, *izibra* 78r 19, *izibraše* 18r 25, *izibran'* 3r 5, 31r 13, *izibrana* 5v 21; *izig'nal'* 52v 26-27, *izig'nan'* 42v 2-3, *izig'nani* 16v 18. *izig'nane* 21v 10, *izig'nan'e* 33r 21. Možda je ovdje utjecala i analogija nekih drugih glagolskih oblika, kao što su *vziskati* (izgovarano *ziskati*) 74v 20 te *izišav'ši* 31v 2, 77r 27; posljednji oblik dolazi pored *izašad'ši* 8r 3 i *iz'šal'* 75v 20 i sl.

U raspravi o jeziku hrvatskih protestantskih pisaca dr. Franjo Fancev protumačio je ovo *i* na kraju prijedloga-prefiksa *izi, zi* kao refleks nekadašnjega poluvokala.[35] Držim, da se ovo tumačenje nikako ne može prihvatiti. U djelima hrvatskih protestantskih pisaca zabilježena je ova pojava samo u primjerima: *izibrati, izibrah, izibranoga, izibranih* pored oblika *izabrah*. U Blagdanaru oblici *izi, zi* dolaze nešto

češće, ali samo u vezi s glagolima *brati* i *gnati*. Pored navedenih primjera našao sam također dva, gdje se ovakvo *i* dodaje prijedlogu *od: od'ig'na* 76r 3, 98r 23 (nije isključeno, da je ovaj primjer shvaćen kao *od-igna*, to jest da je *i* analogijom prionulo glagolskom obliku *gna)*. Kad bi u ovim primjerima stari poluvokal bio zamijenjen vokalom *i*, jamačno bi ova pojava došla do izražaja i u drugim prilikama te obuhvatila veći broj prijedloga.

Među ostalim slučajevima, koji dolaze u Blagdanaru, vrijedno je istaknuti primjere, u kojima je vokalizirano slabo *jer*, i to radi uklanjanja teške suglasničke grupe. To se redovito dogada kod imenica s nastavkom -ьstvo: *ubožas'tva* 1r 19, *množas'tvo* 3v 8, *s'vidočas'tva* 6v 12, *veličas'tvu* 9r 13, *bogatas'tvom'* 10v 1, *člověčas'tvo* 14v 7, *vitežas'tva* 35r 15, *mučeničas'tvo* 43v 29, 30. Bez ovakovoga *a* dolazi redovito imenica *tovarištvo*. Drugi takvi primjeri vrlo su rijetki. Pored *uboš'tvo* i *viteš'tva*, što je već spomenuto u poglavlju o pravopisu, našao sam bez vokaliziranog *jera* ove primjere: *bližićs'tva* 16v 21, *bližič's'tvom* 44r 24, *almušs'tvo* 4r 14, *redov'nič's'tvom* 54v 19. - Ovamo spadaju i primjeri sa sekundarnim *a*, koje se radi uklanjanja teške suglasničke grupe javlja na kraju nekih riječi u istim oblicima, u kojima dolazi vokalizirano *jer* kod drugih riječi. Prema oblicima *ljubav*, *ljubav'ju* s vokaliziranim *jerom* imademo ove oblike sa sekundarnim a: *misal'* 10v 5, 88r 8, *misal'ju* 99v 14 pored *mis'liju* 100v 23. Pored običnih primjera sa sekundarnim *a* u genitivu množine: *zemal'* 9r 16, 100r 7-8, *vetar* 11r 4, *dobar* 79r 19 imamo i ove: *taěn'* 12v 18, *voěsk'* 78r 15. Sekundarno *a* dolazi i u nominativu jednine tuđih riječi: *paval'* 50v 1-2, *tem'pal'* 89r 6 i t. d. Imenica *vosk* dolazi u ovom obliku, bez sekundarnoga *a*. Imenica *nevestac* u svim oblicima zadržava *a*, koje je nastalo vokaliziranjem *jera*, i to radi uklanjanja teške suglasničke grupe. - Na kraju ću spomenuti imenice *meč* i *semrt*. Imenica *meč* dolazi u Blagdanaru samo u ovom obliku s prvobitnim *e*. Pored *smrt* dolazi često u Blagdanaru i oblik *semrt*, koji se javlja već u crkvenoslovenskim spomenicima.

Na ovome mjestu navest ću i jednu pojavu, koja nije u tijesnoj vezi s vokalizacijom *jera*. To su slučajevi, u kojima je u crkvenoslovenskom jeziku bilo t. zv. slabo reducirano *i*.[36] U Blagdanaru pišu se ovi primjeri dvojako: sa *i* ili bez njega. Oblici glagola *biti*, *piti* i *vapiti* pišu se redovito bez *i*: *b'eni* 61v 19, *b'ena* 70v 8, *ub'en* 16v 28, 25r 15, 38r 21, 43v 22, 72v 7, 97v 6, *ub'eni* 54r 3, *raz'b'en'* 30v 11, *raz'b'eno* 30v 5, *raz'b'eni* 72v 30; *p'ju* 43r 1, 24r 10, *p'jućim'* 24r 9, *p'ěše* 87r 11; *vap'e* 69r 2, *vap'ěše* 42r 27, 61r 11-12 pored *bieš'* 69r 2, *vapiěhu* 61r 10; tako se bilježi i zamjenica *č'ji* 16r 26. Glagolske imenice i imenice srednjega roda na *-ьje* pišu se obično bez *i*, ali su također dosta česti primjeri sa *i*: *milosrďe* 1v 25, *našas'ťe* 41r 23-24, *obrnuťě* 56r 25, *v' pokazan'ju* 18r 29 pored *čtenie* 8v 8, *s'pasenie* 8v 17, *s'pomenutiě* 90v 22, *mučeniě* 10r 22-23, *v' milosrdii* 73r 28, *milosrdiju* 1v 21. Instrumental jednine *i*- osnova ženskoga roda piše se obično

sa *i*, rjeđe bez njega: *rados'tiju* 8v 22, 66v 20-21, 98v 5-6, *krviju* 97v 21, *mudros'tiju* 101v 13, 15 pored *zapověďju* 13v 15, *semrťju* 17v 2, *bolězan'ju* 36r 27, *zavidos'ťju* 69r 7. Pridjev *božji* piše se obično *bž'i*, t. j. *b(o)ž'i*. U novljanskim spomenicima XV. stoljeća nalazimo također i jedan i drugi način pisanja. Tako imamo primjere: *verovan'e* 1470/260, *po dopušćen'i* 1472/270 *v potvrienji* 1476/281 pored *govorenie* 1450/188, *pristoěniem* 1476/281, *bož'ih'* 1460/224, *božju* pored *božie* 1496/397.

Prije svega nameće se pitanje: Kako su se ovi oblici izgovarali - sa *i* ili bez njega? Na to se može posve sigurno odgovoriti, da su se izgovarali bez *i*, dakle *ubjen, pju, obrnutje, mudrostju* i t. d. Već u crkvenoslovenskom jeziku bilo je na tome mjestu slabo reducirano *i*, koje je u historijskom razvitku hrvatskog jezika nestalo, kao što su nestali i poluvokali u slabom položaju. Potvrda za izgovor *ubjen, pju* i t. d. imademo i u jeziku Petra Zoranića.[37] Pisanje slova *i* na tome mjestu samo je ostatak crkvenoslovenske tradicije. U odlomcima najstarijega hrvatskog glagoljskog misala iz početka XIV. stoljeća, objavljenim od Vajsa, našao sam samo takve primjere: *ubijut* 74r 10, 75v 17, 76v 17, *biěhu* 76v 42, *vъpiěhu* 76v 23, *zdravič* 166b 3-4, *znameniem'* 167b 6, *misliju* 168c 18, *semr'tiju* 168b 2, *kr'viju* 168b 5 i t. d.[38] Očito je, da se autor Blagdanara kolebao između tradicionalnog načina pisanja ovih oblika sa *i* i novoga načina pisanja, koji je bio bliži izgovoru. No pored toga možda je razlog ovome kolebanju bio i sam izgovor glasa *j*, jer se on po svoj prilici izgovarao *į* kao i u današnjem novljanskom govoru.[39] Vrijedno je također istaknuti, da upravo u novljanskim spomenicima XV. stoljeća dolaze prvi primjeri za prijelaz završetka *-bje* u *i*, koji je dosljedno proveden u sadašnjem novljanskom govoru. U starim novljanskim spomenicima dolaze primjeri *potvre'n'i* 1464/238 i *pristoěn'im'* 1460/223, a u kasnijim prijepisima isprave iz god. 1459. također dva primjera: *pogrešeni* i *stan'jin*.[40] U Blagdanaru sam našao također jedan takav primjer *poč'ten'i* 26v 30. - Možda će primjeri iz drugih glagoljskih spomenika bolje objasniti ovu pojavu, pa držim, da nije na odmet, da se na to ovdje upozori.

Zamjena samoglasnika ę te samoglasnoga l i r

U pogledu zamjene samoglasnika ę te samoglasnoga *l* i *r* jezik Blagdanara uglavnom se slaže s jezikom Zadarskoga i Bernardinova lekcionara, sa novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća i sa sadašnjim novljanskim govorom: samoglasnik ę iza nepčanih suglasnika *j, č, ž* dao je refleks *a*, a iza ostalih suglasnika *e;* samoglasno *l* prešlo je u samoglasnik *u*, a samoglasno *r̀* sačuvano je bez promjene. Uz zamjenu *jata* i poluvokala ove su glasovne pojave dokaz jedinstva istočnih čakavskih govora u najstarije vrijeme. Kako je proces zamjene ovih samoglasnika bio završen već u prijašnjim stoljećima, nije potrebna iscrpna analiza čitavoga materijala, što nam ga u tom pogledu pruža

Blagdanar, već je dovoljno utvrditi opseg svake od ovih pojava i prikazati način, na koji se one bilježe.

U oblicima glagola *jęti* i njegovim složenicama samoglasnik *ę* redovno daje refleks *a*: *ěti* 29v 11, 85r 4, *ě* 74v 17, *ěše* 1v 22, *ěta* 100v 26; *naě* 77r 2, *ob'ěti* 2r 28, 9r 15-16, 80r 20, *ob'ě* 28v 19, *priěti* 8v 11, 88r 22, 101v 10, *priě* 5r 21, 5v 4 i t. d., *priěl'* 5v 2, 97v 5, 103r 7, *priěla* 102v 13, *priěli* 90v 17, *priěta* 39r 5, *priěto* 81v 5 i t. d., *zauěti* 80v 11, 89v 12-13, *zauěli* 9r 26. - U oblicima glagola *početi* i *začęti* dolazi podjednako refleks *a* i *e*: *poča* 2r 16, 3v 3, 27v 7, 98v 2, 102v 28, 103r 6, *počaše* 12r 18, 96v 3, 100r 17, *v počaťce* 9r 6, *počatku* 3r 15, *počaťkov'* 2v 26 pored *poče* 4r 30, 5v 25, 30r 12, 31v 7, 42r 9, 45r 27, *počeše* 1r 1, 3r 21, 38r 3, 38v 18; *začala* 49v 25, 26 pored *začela* 32v 11, *začeto* 34v 3, *v začeťju* 5v 25. - Samoglasnik *a* kao refleks negdašnjega ę dolazi i u ovim riječima: *ězičě* 21r 18, *ězici* 69v 27, *ězikov'* 53v 17-18 pored *ezik'* 73v 11; *žaju* 26v 21, *žajom'* 42v 26, 43v 17, *žaina* (ak. sg.) 5r 22, *žajućim'* 30v 29-30; *pok'lak'* 11r 1, *pok'laknu* 37v 7-8 pored *pok'leknu* 24v 4, *pokleknuv'* 4v 3, *pokleknut'e* 5v 19.

Samoglasno *l* zamijenjeno je samoglasnikom *u* prije XV. stoljeća. Da je ova zamjena izvršena i u novljanskom govoru, imamo potvrda u novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća, i to u primjerima: *vuk* 1395/99, *stupu* 1478/282. Uza sve to, u tim spomenicima nalazimo i primjere sa *l*: *plnu* 1450/186, *pln* 1472/270, *naplni* 1472/269, *plk* 1496/397. Da ovaj posljednji način pisanja nije ništa drugo nego nastavak crkvenoslovenske pravopisne tradicije, ne treba posebno dokazivati. U Blagdanaru se sa *l* piše pretežno samo 6 riječi: *plk* (oko 30 puta), *pln, isplni, naplni* (oko 30 puta), *plt, plteni* (oko 10 puta), *slnce, slnčeni* (oko 10 puta), *slza* (oko 8 puta) i *vlhvi* (oko 5 puta). Očito je, da se tu radi o književnim riječima *(plk, plt, vlhvi)*, a i o takvima, koje su se često upotrebljavale *(pln, slnce, slza)*, pa su u svijesti autora Blagdanara postojale čvrste predodžbe o prvobitnom glasovnom stanju ovih riječi i o načinu njihova pisanja u jezičnim spomenicima. Uza sve to dolaze u Blagdanaru i ovi primjeri: *puna* 45r 28, *is'puniti* 93v 16, *v'pućen'e* (incarnacio) 4v 26, *suza* 56r 6, *suz'no* 56r 3, *vuh'vi* 83r 18, ⁊ kojima se autoru potkrao fonetski način pisanja. Pored toga piše se *l* u pojedinačnim primjerima, kao što su: *gltunie* (gulosi) 68v 14, *hl'mi* 4v 19, *žl'či* 81r 11 i možda još koji primjer. Ovamo pristaje i pridjev *glbokŏ* 65r 26, koji je po svoj prilici arhaizam. U novljanskim spomenicima XV. stoljeća dolazi ova riječ u imenu mjesta *na Glbokoi* 1470/257. U Blagdanaru našao sam za isti pojam particip *izdubene* 84r 7, a u sadašnjem novljanskom govoru zabilježio je Belić pridjev *dumboki*.[41] U ostalim primjerima, kod kojih predodžba o etimologiji ili o tradicionalnom načinu pisanja pojedine riječi nije bila tako čvrsta, piše se *u* pored *l*, ili samo *u*: *dl'g'* 71r 22, *dl'go* 76v 4 pored *dug'* 14v 19-20, *dugle* 2r 21, *dugine* 8v 28; *s'tlpu* 73r 6 pored *s'tup'* 97r 30, *s'tupa* 97r 28, *s'tupi* 97r 9; *vlk* 69r 8, *v'lka* 73r 21, *vl'ei* 88v 4 pored *vuka* 22r 8, 52v 11, *vukom'* 102r 26; *vlku, vl'čahu* 99v 18

pored *povukšĭ* 30r 20; *oblkal'* 91r 19, *obl'čene* 13r 12 pored *obuče se* 80r 9, 95r 6, *obuk'še se* 28v 5, *obučen'* 73v 29-30, 91r 24, *obučena* 42v 13, 67r 9, *s'vuče se* 2r 29, *s'vuče* 79r 10; *duž'ni* 44r 11, *ĕbuku* 5v 12, *ĕbukom'* 5v 13, 48r 22, 80v 5, *ĕbuke* 47r 28; *zamuk'ni* 70r 4, *mun'e* 90r 10, 12; *tumači (se)* 2v 18-19, 23r 19, 44v 5, 47r 7, 74r 10, 16, *is'tumačiti* 6r 21, 58r 14, *istŭmačih'* 71r 16, *is'tumačeno* 84r 21, *v tumačen'i* 4r 1 pored *tl'mači* 74r 14. Vrijedno je ovdje spomenuti i stare infinitive: *tlići* 30r 21, *oblići* 95v 3.

Samoglasno *r*, kako je već spomenuto, u jeziku Blagdanara sačuvano je bez promjene. Pored toga u Blagdanaru, kao i u starim novljanskim spomenicima i u današnjem novljanskom govoru dolazi samoglasno *r*, koje je nastalo od grupe *samoglasnik* + *r* ili *r* + *samoglasnik*. Tako prilog *tere*, *ter* dolazi u Blagdanaru desetak puta u obliku *tr* 22r 14, 53v 29, 64r 12 i t. d. pored *tre* 36r 30. Osim toga našao sam ove primjere sekundarnog samoglasnog *r*: *prneset'* 6r 18, *prnesut'* 87v 3, *jutrš'ni* 25v 18-19, na *jutrni* 64v 21-22, *skrvenu* 54r 12, *pokrven'* 58r 23, *pr'budivši se* (ovaj je primjer nesiguran, jer *pr* potječe od rubrikatora) 59v 21. Zanimljivo je, da ovakvo *r* dolazi nekoliko puta i u stranim riječima: *prgatorie* 47v 23, 93v 10, 23, *prgatorii* 93r 9, 28 i t. d., *brnard'* 33r 18, 29, *brnar'do* 76v 12, *matrmonič* 54r 26, *patr'ĕrsi* 91v 4, *patrĕrah'* 66v 14.

Ostale promjene, kao što su sažimanje, ispadanje i dodavanje samoglasnika, podudaraju se uglavnom s istim promjenama u jeziku Zadarskoga i Bernardinova lekcionara.[42] Ukoliko to bude potrebno, navest ću ih, kad bude govor o onim vrstama riječi, koje su ove pojave zahvatile. Ovdje ću samo još spomenuti nekoliko riječi, koje u Blagdanaru dolaze s naročitim vokalima. Kako je većina ovih riječi protumačena u Rešetarovoj raspravi o lekcionarima i Ružičićevoj raspravi o jeziku Petra Zoranića,[43] navodim ih bez posebnog objašnjenja: *tepli* 17r 26, *s'teplenu* 80r 13, *izreslo* 88r 26-27, *udira* 77v 22, *udorac'* 75r 17, *udorcem'* 40v 14, *opita* 27v 25, 43r 11, 88v 22 i t. d., *ovo* (ecce) 3r 23, 14r 1, 51r 14, 15 i t. d., *roža* 76v 10, *mona* (fulgura) 83v 25, *moža* 97r 14, *kuko* 9r 16, *nikuko* 11r 2, 74r 4, 76r 8, *tuko* 9v 11, 18v 11 i t. d.; *tuliku* 37r 26, 81v 10, *veruzi* 60v 25, *vĕrugami* 69v 15, *brez spulu* 32v 9.

b) Suglasnici

Glavne promjene suglasnika, s kojima se susrećemo u Blagdanaru, ne razlikuju se mnogo od istih promjena u Zadarskom i Bernardinovu lekcionaru. Konzervatizam Blagdanarova pravopisa ne daje mogućnost, da se nekima od njih odredi njihov pravi značaj i opseg. Tako u pogledu asimilacije po zvučnosti i mjestu izgovora, u pogledu sažimanja, ispadanja i nekih drugih promjena suglasnika, koje su zavisne od njihova položaja prema susjednim suglasnicima, možemo samo ustanoviti, da su ove promjene postojale, te na osnovu nekih činjenica zaključiti,

da su se događale i u drugim slučajevima, a ne samo u onima, koji su zabilježeni u Blagdanaru. Svi tipični primjeri ovih promjena pribilježeni su u poglavlju o pravopisu, pa ih ne treba ovdje ponovo iznositi. Uza sve to imade nekoliko i pojedinačnih promjena i promjena zavisnih od položaja suglasnika, koje su točno fiksirane u pravopisu Blagdanara, pa ću se ovdje na njih ukratko osvrnuti.

Na temelju primjera u Blagdanaru može se posve sigurno utvrditi, da se suglasnik *j*, koji u čakavskim narječjima dolazi mjesto praslavenskoga *d'*, jednako bilježi kao i etimološko *j*. Zato su primjeri, u kojima dolazi ovaj suglasnik, u poglavlju o pravopisu izneseni zajedno s primjerima za etimološko *j*. Drugo je pitanje, da li su se obadva *j* jednako izgovarala. Glagoljski pravopisni sistem ne daje mogućnosti za diferenciranje sitnih razlika u izgovoru pojedinih glasova. - Napose spominjem tri riječi, u kojima dolazi refleks suglasničkih grupa *gj* i *dj*: *mož'eni* 17r 4, *mož'ěne* 51v 8 pored *moždani* 36v 16, *moždane* 36v 28, 37v 4, 40v 15; *daž'* 11r 9, *daž'i* 14r 8, 25v 9; *prigožen'* (innixus) 80v 27-28.

Poznata je pojava, da u čakavskim narječjima prema štokavskome *št* dolazi grupa *šć*. Ovdje ću navesti samo nekoliko najmarkantnijih primjera, u kojima u Blagdanaru dolazi grupa *šć*: *pušćen'* 43v 1, *milošću* (ak.) 1v 9, *iš'ći* 63r 18, *išćeš'* 89v 1, *išćimo* 5r 2, *zašćiti* 66r 10, *zašćićue* 35r 17, *zašćititel'* 46r 25, *podob'šćinu* 5r 15-16, *nepodob'šćin'* 24r 8, *nepodob'šćine* 82r 15, *sloboďšćinu* 34v 20, 47r 3, *sloboďšćine* 100v 27 pored *s'voboďčina* 46r 29, *s'vetilišće* 5r 15, *s'krovišće* 13r 7, 46r 24, *godišće* 93v 15, *jošće* 25v 1, 41r 5 i t. d., *nišće* 36v 14, *zavidošć'* 31r 1, *obilošć'* 51v 24, *s(ve)tošć* 82r 22, *s(ve)tošći* 2v 25 i t. d., *tašće* 30r 29, 30, *tašća* 61r 13, *tašćimi* 23v 29, *priprošć'* 29r 24, *priprošće* 10r 11, *v' priprošćini naipriprošćiě* 67v 15-16, *š'ćapi* 18v 24, *š'ćapom* 71v 14 i t. d. - Posebnu pažnju zaslužuju *i*-osnove ženskoga roda *zavidošć, obilošć, svetošć*. U Zadarskom i Bernardinovu lekcionaru nema tasvih primjera, ili ih Rešetar nije zabilježio. U jeziku Petra Zoranića zabilježio je Ružičić primjer *zavidošću* i tumači ga kao instrumental jednine imenice *zavidost*, koji je nastao kontaminacijom ove imenice s imenicom *zavidošća*.[44] Međutim ovaj je oblik isto tako mogao nastati od imenice *zavidošć*, iako za nju kod Zoranića nema druge potvrde. Držim, da su oblici *zavidošć, obilošć* i t. d. stare tvorbe, ako ne na čitavom, a ono bar na jednom dijelu čakavskoga područja. Ništa ne smeta ovoj pretpostavci, što u Blagdanaru u većini slučajeva dolaze *i*-osnove ženskoga roda sa završetkom *-st* (redovito s apostrofom između *s* i *t*): *oblas't'* 20r 21, *s(ve)tost'* 96r 5, *mudros't'* 98r 17 i t. d. Sve su to apstraktne imenice, pa ih u svakidašnjem govoru jamačno nije bilo mnogo. Ukoliko su pak postojale, lako je moguće, da se autor Blagdanara radije služio književnim oblikom ovih riječi. Nejasan je postanak pridjevskog oblika *priprošć*. Možda je ovaj oblik nastao pod utjecajem imenice *priprošćina*.

Sekundarne grupe *suglasnik* + *j* ostaju u Blagdanaru nepromijenjene, što se može ustanoviti iz redovitog pisanja apostrofa u sredini ovih grupa. U vezi s ovim napominjem, da je s obzirom na to, što se suglasnici *ļ* i *ń* bilježe samo u glasovnim grupama *ļu* i *ńu*, teško utvrditi neke pojedine slučajeve, u kojima ovi suglasnici dolaze, odnosno izostaju. Novo *ń* imamo u primjeru *v'njutrn'ni* 23r 30. Može se također sigurno uzeti, da primjere *pok'lak'* 11r 1, *pok'laknu* 37v 7-8 treba čitati sa *ļ*, t. j. *pokļak*, *pokļaknu*, ali se to ne može tvrditi za primjere *pokleknu* i sl., iako takvi primjeri u sadašnjem novljanskom govoru dolaze sa *ļ*.[45] Primjere *pus'tinu* 40r 15-16, *rvanu* 21r 21 trebalo bi tako i čitati, ali neposredno prije drugoga primjera dolazi oblik *rvanju* 21r 20. Isto se tako ne može točno odrediti opseg sekundarnog *j* na početku riječi, koje počinju samoglasnikom *i*. U poglavlju o pravopisu naveo sam primjere za oblike glagola *jisti*, jedan primjer za *jini* i primjere za prilog *jošće* pored *ošće*. Takvo *j* dolazi i u zamjeničkim oblicima *jih*, *jim*, *jimi*, iako se obično pišu *ih*, *im*, *imi*.

Promjene suglasnika *k*, *g*, *h* po drugoj palatalizaciji u *c*, *z*, *s* dolaze redovito kod imenica, pridjeva i zamjenica, kao što se to vidi iz ovih primjera: *divoici* 36r 3, *rici* 73v 10-11, *mnozi raz'boinici* 72v 5, *kamici ďrazi* 46r 6, *v' grisih'* 16r 7, 42v 24, *velici* 92r 26, *nici* 53v 27, *kolici* 23v 28 i t. d. Primjeri, u kojima ova promjena prelazi prvobitne granice, dosta su rijetki: *mučenici* (instr.) 36r 19, *mnozih'* 1r 22, 41r 27 i t. d., *mnozimi* 69v 6, *ubozih'* 5r 28, *ubozim'* 7v 18, 13v 11, 16r 16 i t. d., *nicih'* 23r 2. Suprotna pojava vraćanja nepromijenjenog osnovnog suglasnika također je vrlo rijetka: *muki* 18v 6, *divoiki* 101v 29, *preďragi* (nom. pl.) 89r 14, *niki* 32v 14, 76v 11-12, 15, 79r 13.

U čakavskom narječju poznata je promjena suglasnika *k* u *h*. U Blagdanaru ona dolazi kod imenice *kći*, u oblicima pridjeva *lagak* i kod prijedloga *k* (redovito ispred imenice, koja se počinje sa *k*): *h'ći* 78r 2 pored *k'ći* 32v 7, 8, *h'ćer* 9v 28, 76r 16, 76v 29, *h'ćerju* 77r 8 i t. d., *lah'ko* 38v 20, 60v 19, 65r 18 i t. d., *h koi* 14r 27, *h kov'čegu* 76v 20, *h' krs'tu* 102r 10, *h kralju* pored redovitoga *ka kralju* 95v 4 i t. d. Poznata je također pojava gubljenja suglasnika *h* u oblicima glagola *htjeti*: *ne ti* (3. l. sg.) 9r 4, *ne te* (3. l. pl.) 26v 10, *ne tiite* 5v 1, 3, 18v 30, *ne tiše* 10r 15, *ne tijući* 43v 16, *oću* 17v 29, *oće* 8v 19 pored *hoće* 10r 2, 8, *oti* 10v 5, *otihu* 2v 7, 9v 27, *oteći* 3v 2 i t. d. Uza sve to češći su oblici ovoga glagola sa *h*. Nerazumljivo je, zašto se suglasnik *h* gubi upravo kod oblika glagola *htjeti*. U raspravi o primorskim lekcionarima Rešetar napominje, da bi se ova pojava mogla protumačiti, kad bi se moglo utvrditi, da se suglasnik *h* izgubio najprije kod oblika od osnove *hotě-*, i to iza negacije.[46] Ukoliko nam materijal, koji dolazi u Blagdanaru, kao i u Zadarskom lekcionaru, pruža pravu sliku ovoga procesa, drukčije se i nije moglo dogoditi. U oba ova djela kraći oblici bez *h* (*ću*, *ćeš* i t. d., *ti*, *tiše* i t. d.) dolaze uvijek samo iza negacije (dulji oblik našao sam u Blagdanaru samo u jednom primjeru: *ne hoću jisti* 2r 1). U svim ostalim slučajevima, pa i u jesnom futuru, dolaze

samo dulji oblici, sa *h* ili bez njega. Prema tome može se uzeti, da su se oblici bez *h* formirali iza negacije, a odavle prešli i u druge oblike. Drugo je pitanje, na koji se način to dogodilo. *H* se moglo najprije izgubiti u prezentu ne hoću, a oblici *ne ti, ne tiše,* i t. d. mogli su nastati pod utjecajem novih oblika *ne ću, ne ćeš* i t. d., a mogli su na ovu promjenu utjecati i drugi nepoznati razlozi. Možda će materijal iz drugih jezičnih spomenika pružiti jasniju sliku evoga procesa.

Na kraju ću spomenuti još dvije pojave, koje su također karakteristične za jezik Blagdanara. To je prije svega glasovna grupa *čr*, koja je u cijelosti sačuvana u jeziku Blagdanara, kao i u sadašnjem novljanskom govoru. Evo nekoliko primjera: *č'rvlenu* 25v 16, *črvlenim'* 84r 10, *črvleno* 98v 25, *č'rni* 69v 20, 94v 20 i t. d. Druga je pojava promjena suglasnika *ž* u *r* u primjerima: *moreš'* 2r 17, *more* 8v 24, 9r 25 i t. d.; *izrene* 69v 20, *odreneť* 74v 14, *ere* 10v 7-8, 72v 28-29, *nere* 58v 7, 77v 4, *jure* 59v 7 i t. d.

2. OBLICI

a) Deklinacija imenica

Glasovne promjene, s kojima se susrećemo u jeziku Blagdanara i u novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća, pokazuju, da je razvojni proces novljnaskoga govora u pogledu glasova već u XV. stoljeću bio završen, i da se glasovni sistem ovoga govora do danas nije tako reći ništa izmijenio. To se ne može reći za oblike novljanskoga govora, a napose za deklinaciju imenica. Među oblicima novljanskoga govora XV. stoljeća, kako ćemo se uvjeriti kasnije iz njihove analize u jeziku Blagdanara, postoji još uvijek veliko previranje, pa se proces konačnoga odbacivanja nekih oblika te izjednačivanja i ustaljivanja preostalih izvršio tek u kasnijim stoljećima. U deklinaciji imenica očite su sve tri tendencije, koje su došle do izražaja u historijskom razvitku svih narječja i govora hrvatskoga jezika: gubljenje pojedinih tipova deklinacije, izjednačivanje preostalih tipova i u vezi s time uvođenje novih padežnih nastavaka kod nekih od ovih tipova. Nema sumnje, da je glasovni sistem novljanskog govora, naročito refleks *jata* u nastavcima, izvršio snažan utjecaj i na razvitak oblika u tom govoru, kao i u hrvatskom jeziku uopće. Stoga nije čudo, da se proces izjednačivanja i ustaljivanja oblika u novljanskom govoru izvršio tek nakon toga, pošto je taj govor u pogledu glasova dobio svoju konačnu fizionomiju. Kako sam već spomenuo kod glasova, provodeći analizu Blagdanarova jezika treba voditi računa o utjecaju crkvenoslovenskoga jezika, kao i o ostalim književnim tradicijama, a i o mogućnosti utjecaja drugih govora. Ukoliko mi to bude moguće, nastojat ću odvojiti sve te komponente i odrediti njihov udio u formiranju oblika u jeziku Blagdanara.

Kad je govor o deklinaciji imenica, treba prije svega ustanoviti, u kakvom se stadiju nalazi proces gubljenja pojedinih tipova deklinacije.

koje su u sadašnjem novljanskom govoru iščezle tako reći bez traga. To su prije svega *u*-osnove muškoga roda i *ū*-osnove ženskoga roda, zatim *i*-osnove muškoga roda i sve konzonantske osnove. U pogledu *u*-osnova muškoga roda vrijedno je istaknuti, da su pojedini stari oblici još uvijek sačuvani, a uz to se jasno vidi njihovo prodiranje među *o*-osnove muškoga roda i izjednačivanje s ovim imenicama. Tako u jednini, a da ne spominjem stari lokativ sa nastavkom *-u*, dolazi nekoliko puta i stari vokativ *sinu* 5v 13, 15, 21r 4, 65v 26. U množini imademo ove oblike: nom. *sinove* 14v 20, 15r 10, 11, 90r 21, gen. *sinov'* 90r 22, dat. *sinom'* 9v 25, ak. *sini* 18v 22, 68r 5-6 pored *sinove* 15v 24, 44v 20, lok. *sinovih'* 35r 23. Na *o*-osnove, kao što će se vidjeti, utjecala je ova deklinacija u dva padeža: uvođenjem nastavka *-u* u lokativu jednine i nastavka *-ov* u genitivu množine. Ni jedan ni drugi nastavak nije se održao u novljanskom govoru. - Od *ū*-osnova ženskoga roda sačuvale su nešto od svoje stare dekliňacije imenice *ljubav* 12v 7 i *cr(i)kav* 69v 12 pored *crikva* 2v 18. Kako se vidi, kod obadvije imenice akuzativ je zamijenio nominativ, a kod druge načinjen je još nominativ prema *a*-osnovama. Kako su se stari oblici ovih imenica djelomično podudarali s oblicima *a*- i *i*-osnova, nije ni čudo, da se kod njih opaža kolebanje između jednih i drugih osnova: gen. *ljub've* 74v 4, *crikve* 83r 27-28 pored *ljub'vi* 50v 5, *cr(i)kvi* 3r 6-7, ak. *crikav'* 3r 11, 17, lok. *po ljub'vi* 6r 23, instr. *ljubvu* 7r 2, 21r 28 pored *ljub'vom* 7r 19, 30r 6, 67v 11, *crikvom'* 97r 20 i *ljubav'ju* 49r 11.

Kod *i*-osnova muškoga roda u jednini imademo posebne oblike samo u lok. *puti* 72v 15 pored *putu* 1v 25 i instr. *putem'* 1v 2, 34r 3 i t. d. i u crkvenoj riječi *gos'podem'* 76r 18. U množini je sačuvala posebne oblike imenica *ljudi*, pošto je u nominativu prihvatila završetak imenica ženskoga roda iste deklinacije: nom. *ljudi* 59v 16, gen. *ljudi* 27v 19, 81v 16, dat. *ljudem'* 15v 21, 64r 6, 76r 23 i t. d., ak. *ljudi* 45r 6, 45v 16, 17 i t. d., lok. *ljuděh'* 74r 14, 35v 5 i t. d. (također *puteh'* 51v 28), instr. *ljuďmi* 71v 20 pored *ljudi* 27v 7. Nastavak *-i* u lokativu jednine, genitivu i akuzativu množine te nastavak *-mi* u instrumentalu množine ostaci su stare deklinacije, dok je nastavak *-em* u instrumentalu jednine i dativu množine nastao analogijom prema *jo*-osnovama muškoga roda, a pod utjecajem posljednjega padeža sačinjen je nastavak *-eh* za lokativ množine.[47] U lokativu su ovaj nastavak prihvatile i neke imenice srednjega roda: *us'těh'* 15r 19, 20, 24r 16, 46r 2, *vrăteh'* 79r 6, *čeleh'* 14v 19 i t. d.

I-osnove ženskoga roda u jednini zadržavaju svoju staru deklinaciju, samo u instrumentalu pored nastavka *-ju* dolazi katkada i nastavak *-jom: s'vitlost'jom* 47r 20, *smrtjom'* 61r 8-9. U množini se ove imenice sklanjaju kao i imenica *ljudi*, pa nije potrebno za njihovu deklinaciju navoditi posebne primjere.

Konzonantske osnove muškoga i srednjega roda u jeziku Blagdanara nalaze se u stadiju prelaženja među *o*-osnove. Uza sve to našao sam dosta oblika stare konzonantske deklinacije ili takvih, koji su nastali

pod utjecajem *i*-osnova, pa zato navodim najtipičnije primjere: jed. gen. *ďne* 48r 12, 50v 15, 70r 19, *imene* 2r 18-20, lok. *ďne* 48r 17, 95r 6, *po imeni* 41r 2, 58v 14, 62v 7, 8, 9 i t. d., instr. *imenem* 28r 22, 40r 20, 60v 9 i t. d.; množ. nom. *ďni* 83v 14 (pored *vsa ďna* = semper 69v 20), *gračne* 9r 29, *kr'sťtěne* 17r 21, *židove* 67v 23, *pogane* 68v 10 i t. d., gen. *dan'* 19r 25, 94r 18 pored *ďni* 52r 1-2, ak. *ďni* 102v 7, lok. *ďneh'* 1v 13, 26r 10, 65v 18 i t. d., *v' kršćah'* 35v 12, *na ramih'* 66v 29. - Od imenica *mati* 6r 9, 45v 29-30 i *k'ći* 32v 7, 8 i t. d. našao sam također neke oblike, koji se posve slažu s najstarijim oblicima ove deklinacije: gen. *matere* 9v 10, 17, *h'ćere* 11v 13-14, *k'ćere* 35v 24, ak. *mater* 13r 7, *k'ćer* 35v 20, 21, 24, vok. *k'ći* 35v 25, instr. *h'ćerju* 77r 8 i dat. množ. *materem'* 17v 2-4, koji je nastao pod utjecajem *i*-osnova. - Iako navodim samo primjere izvan citata, nije isključeno, da su neki od dosad navedenih oblika ušli u Blagdanar pod utjecajem književne tradicije. Uza sve to može se uzeti, da je većina od njih ili pojedinačno ili kao opća jezična pojava još uvijek živjela u narodu u vrijeme, kad je Blagdanar napisan.

Pored miješanja i nestajanja pojedinih vrsta deklinacije u historijskom razvitku hrvatskoga jezika vršio se i proces izjednačivanja tvrdih i mekih osnova unutar *o-* i *a-* deklinacije. U novljanskom govoru ovaj je proces bio potpomognut refleksom *jata* u padežnim nastavcima. Iz jezika Blagdanara, a isto tako iz pojedinačnih primjera u novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća može se zaključiti, da je ovaj proces uglavnom bio završen, iako u pojedinim padežima postoji još uvijek neko previranje. Kod imenica muškoga, a slično i kod imenica srednjega roda, sačuvana je u jeziku Blagdanara nekadašnja razlika između *o-* i *jo*-osnova u vokativu i instrumentalu jednine te u dativu množine, kao što se vidi iz ovih primjera: vok. jedn. *križu* 2r 26, *jurju* 37r 25; instr. jedn. *s'tarcem'* 2v 3-4, *oltarem'* 12r 16, 57r 4, 91r 19-20, *vitezem'* 63v 17, *kameniem'* 40v 10-11; dat. množ. *pas'tirem'* 8v 23, *vitezem'* 17r 30, *priětelem'* 72r 12, *r'vačem'* 39r 21, 39v 4, *nepriětelem'* 39v 12 pored *nepriětelom'* 39v 21. U posljednjem primjeru vidi se tendencija, da se *jo*-osnove izjednače s *o*-osnovama. Ta tendencija još više dolazi do izražaja u akuzativu množine, gdje ne samo da pojedine *o*-osnove zadržavaju svoj stari nastavak *-i*, nego taj nastavak primaju i neke *jo*-osnove: *s(ve)te an'j(e)li* 8v 22, *grebeni železni* 21r 13-14, *proroki* 68r 14, *miseci* 49v 29, *ključi* 50r 8, 70v 23, *velike pinezi* 73v 6. - Kod imenica ženskoga roda dolazi do izražaja obrnuta tendencija: *a*-osnove izjednačuju se s *ja*-osnovama u genitivu jednine te u nominativu i akuzativu množine. Primjeri s nastavkom *-i* u genitivu jednine i nominativu množine, izuzevši one, u kojima taj nastavak dolazi pod utjecajem crkvenoslovenskoga jezika, vrlo su rijetki: gen. jedn. *skvrni* 67v 1, *febri* 73v 25-26, *glavi* 98r 12-13, ali također *čis'toći* 49v 1, 53r 30, *tolike grdoći* 55r 12; nom. množ. *ženi* 18v 26. U akuzativu množine nastavak *-i* dolazi nešto češće, i to samo kod *a-* osnova: *skvrni* 15r 27, *pravdi crikvene* 16v 19, *taini* 72r 11, *gori* 80r 29 i t. d. U današnjem

novljanskom govoru kod imenica muškoga i srednjega roda, ukoliko se to može razabrati iz Belićeva materijala, koji je u tom pogledu vrlo oskudan, čuva se u nekadašnjem opsegu razlika između *o-* i *jo*-osnova, dok su se *a*-osnove ženskoga roda posve izjednačile s *ja*-osnovama.[48] Prema tome je izjednačivanje *jo*-osnova s *o*-osnovama u akuzativu množine i *ja*-osnova s *a*-osnovama u genitivu jednine bila samo privremena pojava.

U pogledu uvođenja novih padežnih nastavaka posebnu pažnju zaslužuju lokativ i instrumental jednine te genitiv množine. U historijskom razvitku hrvatskoga jezika poznato je prodiranje lokativnog nastavka *u*-osnova među *o*-osnove muškoga i srednjega roda, i to uslijed težnje za izjednačivanjem dativa i lokativa jednine kod ovih posljednjih imenica. Taj proces izjednačivanja došao je do izražaja i u čakavskom narječju. Budući da novi završetak *-u* dolazi pored staroga završetka *-i* u jeziku lekcionara, u starim novljanskim spomenicima i u jeziku Blagdanara, to uvođenje ovoga nastavka nije potrebno tumačiti utjecajem izvana. U starim novljanskim spomenicima dolazi nastavak *-u* u ovim primjerima: *v gradu* 1395/99, 1496/397 i 1499/427, *po listu* 1428/127, *v listu* 1470/257 i dr., *po zakonu* 1450/186, *po ukazanju* 1450/187, 1455/205, *po naručenju i rečenju* 1450/189. Premda u ovom padežu nastavak *-u* dolazi već potkraj XIV. st., ipak je u spomenicima XV. st. nastavak *-i* običniji. U Blagdanaru dolaze obadva nastavka podjednako kod svih vrsta imenica, kao što se vidi iz slijedećih primjera: *na s'viti* 12r 6 i *na s'vitu* 97r 4, *v' životi* 74r 21 i *v' životu* 12r 7, *na kraji* 22r 13 i *po kraju* 96r 7, *v' mori* 100v 7 i *po moru* 99r 27-28, *na nebi* 8r 1, 8, *na nebesi* 84v 1 i *na nebu* 95v 11, *v' kamen'i* 97v 23, *v umilen's'tvi* 95v 1, *po dopušćen'ju* 94v 30, *v děv'stvu* 12v 5 i t. d. Nastavak *-u* dolazi često iza prijedloga *po*, ali se to ne može uzeti kao pravilo. Ovaj nastavak dolazi također obično iza grlenih suglasnika: *po proroku* 15r 14, 91r 5, *po nauku* 86v 3, *po duhu* 6r 9, *po posluhu* 6r 22, *po grihu* 31v 14, *po suhu* 100r 19, ali opet imamo i ovakve primjere: *v lici* (nom. *lik*) 15r 21-22, *v' bozi* 35r 10, *v' raz'boinici* 43r 24, *v' blazi* 63r 1-2, *na braci* 74v 27, od kojih su neki bez sumnje načinjeni prema crkvenoslovenskom jeziku. Prema tome se za jezik Blagdanara ne može postaviti nikakvo pravilo, kada dolazi jedan, a kada drugi nastavak. U svakom slučaju ovo je previranje bila samo privremena pojava, jer u današnjem novljanskom govoru kod svih imenica muškoga i srednjega roda dolazi stari nastavak *-i*. Nastavak *-u* održao se samo kod imenica muškoga roda, i to iza prijedloga *po: po brodu, po svitu, po gradu*, također *u miru*.[49]

U instrumentalu jednine *a-* i *ja-* osnova ženskoga roda također postoji kolebanje između starijega završetka *-u* i novijega završetka *-om*. Završetak *-u* dolazi redovito ne samo kod imenica, nego i kod pridjeva, posvojnih zamjenica i brojeva, kao što se vidi iz ovih primjera: *ruku divotnu* 5v 9, *věru s'vršenu* 6r 22, *brit'ku ranu* 11r 19, *troju s'vitu ... zelenu belu i črvlenu* 25r 24-25, *s'voju čistoću* 68r 14. Ovaj završetak

imaju također lične i povratna zamjenica: *sa sobu* 14r 20, 17v 27, *nju* 20r 27 i t. d. S novijim završetkom *-om* ima u Blagdanaru svega tridesetak primjera. Ovaj završetak dolazi većinom kod *a-* i *ja*-osnova, ali također kod *i*-osnova ženskoga roda i kod negdašnje *ū*-osnove *ljubav*. Pridjevi i zamjenice, koje dolaze uz imenicu kao atributi, primaju također završetak *-om*. Evo nekoliko takvih primjera: *živinom*' 9r 9-10, *pokrivačom*' 98r 12, *božas'tvenom*' *volom*' 88r 2-3, *drugom*' *rukom*' 43r 25, *trojom*' *s'vitom*' 67r 5, *kom*' *inom*' *pokorom*' 94v 27, *s'vojom*' ... *molitvom*' 96r 26, *s'vitlost'jom*' 47r 20, *smrtjom*' 61r 8-9, *ljub'vom*' 7r 19, 67v 11. I lične i povratna zamjenica dolaze s ovim završetkom: *tobom*' 65v 20, *sobom*' 37v 5 i t. d. Ovaj novi završetak, koji je u jeziku lekcionara posve istisnuo stariji završetak *-u*, ne može se smatrati karakterističnom crtom novljanskoga govora, i to s više razloga. Prije svega u starim novljanskim spomenicima tako reći i ne dolazi; imamo svega jedan primjer za imenice u izrazu *osudom i uzu* 1450/187 i dva za povratnu zamjenicu *sobom* 1395/99 i 1472/270, dok primjera s nastavkom *-u* imade oko dvadesetak. Nadalje u zapisu iz god. 1499. o smrti biskupa Kristofora, koji potječe od novljanskog prebendara popa Filipa, a taj je po svoj prilici istovetan s autorom Blagdanara, dolaze tri primjera za instrumental jednine s nastavkom *-u: svoju ruku, službu* i *svoju s(ve)tu milostiju*, a nema nijednoga primjera s nastavkom *-om*.[50] Doduše, sva su tri primjera ustaljeni izrazi s nastavkom *-u* od starine, ali je baš to čuvanje starih oblika jedna od glavnih crta Blagdanarova jezika, s kojim se jezik ovoga zapisa u svemu podudara. Karakteristično je također, da dvije trećine primjera s nastavkom *-om* dolaze u drugoj polovici Blagdanara, a u prvoj samo jedna trećina. Iz navedenih činjeniča zaključujem, da primjeri s nastavkom *-om* potječu uglavnom od prepisivača. Pop Andrij bio je vjerojatno iz kraja, gdje je taj nastavak bio rasprostranjen, a možda mu se ta novina više svidjela nego popu Filipu. Ispočetka je vjerno prepisivao tekst Blagdanara, ali kasnije nije toliko pazio. Slično je postupao s uvođenjem slova *derv*, koje u drugom dijelu rukopisa dolazi u više slučajeva nego u prvom, i kod upotrebe posvojne zamjenice *njegov*, o kojoj će još biti govora.

Da završetak *-om* u instrumentalu jednine imenica ženskoga roda ne spada među karakteristične crte novljanskoga govora, dokazuje kasniji razvitak ovoga govora. U današnjem novljanskom govoru kod svih imenica ženskoga roda generalizirao se završetak *-un*, koji je nastao analogijom prema imenicama muškoga roda neposredno iz nastavka *-u*. Među starim novljanskim spomenicima imademo potvrde za ovaj nastavak u mlađem prijepisu isprave iz god. 1445., i to u primjerima: *jednum zemljom, mei sobum*.[51]

U historijskom razvitku hrvatskoga jezika poznata je također pojava uvođenja novih nastavaka u genitivu množine kod imenica muškoga roda, koja je u osamljenim slučajevima zahvatila i imenice srednjega i ženskoga roda. S tom pojavom susrećemo se u jeziku Zadarskoga

i Bernardinova lekcionara, u jeziku hrvatskih protestantskih pisaca, kao i u jeziku Blagdanara i u nekoliko primjera u novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća. Istovetnost ove jezične pojave u svim navedenim spomenicima dokazuje, da je i ona — pored uvođenja novih nastavaka u lokativu i instrumentalu jednine — bila opća pojava, koja je zahvatila čitavo čakavsko područje. Prema tome u jeziku Blagdanara ne ćemo u tom pogledu naći ništa novo, ali će ipak pojedini primjeri nadopuniti do sada objavljenu građu, a također učvrstiti neke pretpostavke, koje su nastale u vezi s ovom pojavom. Kao što je poznato, u XV. i XVI. stoljeću formirale su se u čakavskom narječju kod imenica muškoga roda tri vrste genitiva množine: stari genitivni oblik bez nastavka, genitiv s nastavkom *-ov* i genitiv s nastavkom *-i*. Prvi nastavak proširio se na *o-* i *jo-* osnove muškoga roda od *u-* osnova, a drugi na iste osnove od *i*-osnova. *A-* i *ja-* osnove ženskoga roda te *o-* i *jo*-osnove srednjega roda redovito su bez nastavka, a vrlo malen broj imenica srednjega roda ima u tom padežu nastavak *-i*.

U Blagdanaru dolaze redovito bez nastavka imenice muškoga roda s nepostojanim *a*, ali također i neke druge imenice, kao što se vidi iz ovih primjera: *vetar* 8v 1, *s(ve)tac'* 22r 19, *sežan'* 42r 17, *ěnac'* 51v 13, *lakat'* 80r 30, ali *děvlov'* 11r 25; *protiv'nik* 19v 4, *rim'lan'* 24r 22, *filozof'* 52r 16, *mučenik'* 103v 24. Ima i takvih imenica, koje doduše dolaze bez nastavka, ali također s nastavkom *-ov* ili *-i*: *krs'těn'* 35r 9 pored *krs'těnov'* 99v 26, *nepriětel'* 47v 19, 85v 2 pored *nepriětelev'* 85v 14, *nepriětelov'* 83v 28 i *nepriěteli* 35r 29. Primjera s nastavkom *-ov* (iza nepčanih suglasnika *-ev*) imade mnogo više, pa ću navesti samo neke od njih: *učenikov'* 6v 11, 12v 6-7, *nemoć'nikov'* 8r 16, *mučenikov'* 18v 5, *uz'nikov* 73v 1, *kamikov'* 89r 12; *s'vedokov'* 10v 15, *mirakulov'* 11v 3, 13v 6-7, 73v 3, *cocanov'* 21r 22-23, *grihov'* 30r 17, 74r 24 i t. d., *zrakov'* 79v 25, *susedov'* 76r 6, *volov'* 83r 6, *kamelov'* 91r 24-25; *knezev'* 36r 16, 80v 19. *kralev'* 37r 25, 95r 25 pored *krali* 15r 5, *mečev'* 63v 18, *roditelev'* 72r 13, *progonitelev'* 74r 14, 75r 22, *prodikačev'* 96v 15. S nastavkom *-i* dolazi malen broj imenica muškoga roda, većinom *jo*-osnova, a također imenice srednjega roda sa završecima *-stvo* i *-je* i neke imenice ženskoga roda: *muži* 2r 8, 29v 26, *vitezi* 83v 1-2, 102r 18, *miseci* 33r 25, *ključi* 70v 22-23, *otčenaši* 88v 17, *patrěrhi* 68r 2, *filozofi* 101r 17, *kralev'stvi* 4v 18, *voin'stvi* 68v 10-11, *čuvstvi* 80r 27, *bogatas'tvi* 92r 13, *gos'pod'stvi* 101v 12, *počten'i* 21v 15, *miš'leni* 23v 25, *poman'kan'i* 48r 9; *tisući* 45v 5 pored *tisuć'* 9v 7, 14r 23, *taini* 71r 13 pored *taěn'* 12v 18. Napose spominjem ove genitive: *putov'* 33v 26, *dan'* 57r 6 pored *dni* 52r 2, *us't* 97r 18 pored *usti* 97r 19.

Kako sam već spomenuo, nastavci za genitiv množine *-ov* i *-i* dolaze i u novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća, iako u vrlo malom broju primjera: *Kotoranov* 1450/189, *vinogradovь* 1470/257, *redovnikov* 1499/426, *muži* 1450/187, 1472/271, 1499/427, *oficiěli* 1450/187. Prema tome genitivi množine, koji s tim nastavcima dolaze u Blagda-

naru, upotrebljavali su se i u tadašnjem novljanskom govoru. Zanimljivo je, da se nijedan od tih dvaju nastavaka u današnjem novljanskom govoru nije održao. U današnjem novljanskom govoru dolazi genitiv množine bez nastavka, i to kod imenica srednjega roda i *a*-osnova ženskoga roda redovito, a također i kod jednoga dijela imenica muškoga roda. Pored toga veliki dio imenica muškoga roda te *i*-osnove ženskoga roda dolaze sa završetkom *-ih*. Ovaj završetak, koji se razvio pod utjecajem pridjevskih i zamjeničkih genitiva s nastavkom *-ih* te imeničkih lokativa s istim nastavkom, dolazi sporadički kod imenica muškoga i srednjega roda već od XIII. stoljeća, a u većoj mjeri imade za njega potvrda u jeziku hrvatskih protestantskih pisaca.[52] Ja sam također našao jedan sličan primjer u izrazu *od mnozih' zalih' tvoih'* 70v 29. Iako se ovdje radi o substantiviranom obliku pridjeva *zal*, ne može se ovaj primjer uzeti kao dokaz, da su se u novljanskom govoru XV. stoljeća upotrebljavale imenice sa završetkom *-ih* u genitivu množine. Uza sve to vrijedno je istaknuti, da je tendencija za takvim tvorbama postojala već u najstarije vrijeme, pa zato nije čudo, da je u sadašnjem novljanskom govoru taj završetak prevladao kod velikog broja imenica.

b) Deklinacija zamjenica, pridjeva i brojeva

Na razvitak deklinacije zamjenica, pridjeva i brojeva također su donekle utjecale pojedine glasovne promjene, kao što su zamjena *jata* samoglasnikom *i* te zamjena *jera* samoglasnikom *a*. U toj deklinaciji mnogo je veće promjene izazvala težnja za izjednačivanjem zamjeničkih i pridjevskih oblika, koja je zahvatila i neke brojeve, kao i težnja za izjednačivanjem tvrdih i mekih osnova, a također težnja za izjednačivanjem pojedinih padeža. Prvi od ova tri procesa u jeziku Blagdanara bio je uglavnom završen, dok su druga dva procesa, kako se čini, još uvijek bila u toku: to dokazuje veliki broj starih oblika, koji se upotrebljavaju pored novih, a ni u kojem slučaju ne mogu se odbiti na utjecaj crkvenoslovenskoga jezika. Nemam namjeru, da ovdje provedem analizu svih oblika, već ću samo iznijeti najkarakterističnije pojave. Neke od njih spomenuo sam govoreći o glasovima i o deklinaciji imenica, pa se ovdje ne ću na njih ponovo osvrtati.

U pogledu deklinacije i sintaktičke upotrebe posebnu pažnju zaslužuje zamjenica trećega lica. Prije svega, u pojedinim padežima ove zamjenice pored novih dolaze često i stariji oblici. Tako u genitivu jednine ženskoga roda pored *nje (je)* dolazi nekoliko puta oblik *njeje (jeje)*: *nee* 64v 10, 65r 7, 83r 7, 87r 28, 98r 22, 103v 11, *ee* 25v 14, 83r 6 i t. d. Ovakvi oblici, iako rijetko, dolaze i kod posvojnih i povratne zamjenice: *tvoee* 37v 9, *s'voee* 51r 24 i t. d. Kako se u većini slučajeva upotrebljavaju oblici *nje, tvoje* i t. d., može se uzeti, da su genitivi *njeje, tvojeje* i t. d. arhaizmi, koji su se rijetko čuli, ili književni crkvenoslovenski oblici. Naprotiv u dativu i lokativu jednine redovito se upotrebljava stariji oblik *njej (jej)*. Novi oblik *njoj (joj)* našao sam svega

svega u šesnaestak primjera: *noi* 20r 18, 19, 24r 10, 25v 29, 27v 30, 42r 24, 54v 16, 55r 15, 56v 30, 64r 19, 65v 5, 101r 30; *joi* 44v 8-9, 55r 21, 60v 17, 67v 9. Pored toga sa završetkom *-ej* dolazi često povratno-posvojna zamjenica *svoj*, posvojne zamjenice *moj, tvoj* i zamjenica *vas: svoei* 10r 4, 36v 22, 95r 5 i t. d., *moei* 55r 10, 60r 29, 102r 30, *tvoei* 28r 11, 52r 21, 53r 20, 88v 18, 101v 1, *v'sei* 48r 27, 72r 7, 100r 9. Tri takva primjera našao sam i kod pridjeva: *tuei* 72v 12, *današ'neï* 74r 10, *većei* 93r 20. I u novljanskim spomenicima XV. stoljeća dolaze zamjenice i pridjevi sa završetkom *-ej: nei, božei* 1428/128, *našei* 1468/253. Može se dakle uzeti, da u novljanskom govoru XV. stoljeća završetak tvrdih osnova *-oj* kod zamjenice trećega lica i posvojnih zamjenica u dativu i lokativu jednine ženskoga roda još uvijek nije istisnuo završetak mekih osnova *-ej*, kao što se to dogodilo u današnjem novljanskom govoru.

U akuzativu jednine srednjega roda i u akuzativu množine za sva tri roda stariji oblik zamjenice trećega lica *nje (je)* također je običniji od novijega oblika *njega (ga), njih (ih)*. U akuzativu jednine muškoga roda iza prijedloga redovito dolazi oblik *nj: za n'* 1v 19, 61r 16, *po n'* 10r 16, *na n'* 10v 20, 31r 23. Za akuzativ *njih (ih)* našao sam ove primjere: *nih* 2r 23, 10v 16, 18r 1-2, 20v 28, *za nih'* 87r 14, 15, 93r 16-17, 94v 7-8, *na nih'* 88v 3, *ih'* 10v 2, 20, 102r 4 i možda još koji primjer. - Naglašeni oblici ove zamjenice dolaze i u slučajevima, gdje bismo s pravom očekivali nenaglašene: *reče emu* 44r 18, 47r 13, *pokaza se emu* 59v 25, *klanati se nim' ne tiše*, 46v 12, *oďgovoriti nim' ne mogahu* 89r 28, *reče nim'* 99v 30. Sasvim je neobičan primjer *meju imi* 42r 21, 43r 10, koji se može protumačiti na slijedeći način: Naglašeni oblici ove zamjenice sa *nj* sasvim su istisnuli naglašene oblike sa *j*, a osim toga su se upotrebljavali mjesto nenaglašenih oblika. Kako nije bio točno upućen u prvobitan odnos oblika sa *nj* i sa *j*, autor Blagdanara uvodio je pod utjecajem crkvenoslovenskih tekstova oblike sa *j* ne samo tamo, gdje su oni u crkvenoslovenskom jeziku uistinu postojali (gen. *ee*, dat. *emu* i t. d.), nego i tamo, gdje se u tom jeziku nikada nisu upotrebljavali *(meju imi)*.

U vezi sa zamjenicom trećega lica potrebno je istaknuti, da se pripadanje trećemu licu jednine i množine redovito kazuje genitivom lične zamjenice. Iznimku čini 3. lice jednine muškoga roda, gdje se pripadanje izriče također posvojnom zamjenicom *njegov*. Ova zamjenica dolazi u Blagdanaru oko 80 puta. Zanimljivo je, da u prvoj trećini knjige (do l. 37) dolazi svega šest puta, a od toga na l. 1-2 četiri puta: *negova* 1v 23, 2r 7, 22, *negovih'* 2r 27, *negova* 8v 12, 29v 10. Od l. 38 dolazi često pored gen. *njega*, i to ovako: na l. 38-47 trinaest puta, na l. 49-50 deset puta, na l. 51-60 osam puta, na l. 61-70 osam puta, na l. 71-80 šesnaest puta, na l. 81-90 tri puta, na l. 91-103 četrnaest puta. Zamjenica *njegov* dolazi redovito u novljanskim spomenicima XIV. i XV. stoljeća: *negove* 1395/100, *negov* 1428/127, 1446/167, 1450/189. *negovi* 1464/238, 1470/257, *negovu* 1476/282, *niegov* 1493/378, *negove*

1496/397 pored *nega* 1496/398, 1499/426. Može se dakle uzeti, da je zamjenica *njegov* bila posve obična u novljanskom govoru XV. stoljeća, ali je autor Blagdanara dao prednost genitivu lične zamjenice *njega*. Prepisivač Blagdanara ispočetka nije primijetio ovu tendenciju autora djela, pa je mjesto *njega* počeo pisati *njegov*, što je za njega bilo običnije. Naskoro je opazio, da autor Blagdanara namjerice upotrebljava *njega*, pa se toga i pridržavao sve do l. 37. Kasnije nije više za to mario, već je upotrebljavao obadvije riječi, kako mu je došlo pod pero. Ovo je doduše samo pretpostavka, ali se podudara s onim, što je rečeno o upotrebi slova *derv* i o nastavku *-om* u instrumentalu jedninе imenica ženskoga roda. U sva tri slučaja opaža se nejedinstvenost u pravopisu i jeziku Blagdanara. Ova nejedinstvenost najlakše se može protumačiti na taj način, da je autor Blagdanara, kao stariji i konzervativniji čovjek, upotrebljavao stariji način pisanja i starije oblike, dok je prepisivač, možda i nesvijesno, uvodio u djelo novi način pisanja i nove, odnosno običnije oblike. Ova konstatacija također dovodi do zaključka, da se dokumentarna vrijednost Blagdanara, kao i naših starih književnih spomenika uopće, ne smije uzimati apsolutno. Mnoge pojave u tim spomenicima zavise od shvaćanja i jezične kulture autora, pa ih treba podvrći stvarnoj kritici i, gdje je to moguće, ustanoviti subjektivne crte njihovih autora.

Ostale osobine deklinacije zamjenica već su spomenute (kosi padeži zamjenice *ja*, zamjenice *ča, ta, sa*, instrumental jednine ličnih zamjenica), ili se mnogo ne razlikuju od istih pojava u Zadarskom i Bernardinovu lekcionaru, pa ih u ovom pregledu ne treba napose spominjati. Slično je s deklinacijom pridjeva i brojeva. Što se tiče pridjeva, spominjem samo, da se u Blagdanaru, kao i u jeziku hrvatskih protestantskih pisaca,[53] određeni i neodređeni oblik upotrebljavaju često bez razlike u značenju, katkada jedan i drugi oblik u istom izrazu. Stoga nije ni čudo, što koji put i određeni pridjevi ili zamjenice dobivaju nastavke neodređenih pridjeva, kao što je to u primjerima: *slova b(o)ž'iě* (gen.) 86v 5, *v niki crikvi* 11v 18, *taka prodikača* 32r 4-5. Od komparativa i superlativa spominjem samo one, koji se tvore drukčijim nastavkom nego u sadašnjem književnom jeziku: *vekši* 10r 2, *naivek'še* 13r 22 i t. d., *mlaiše* 62r 2, *bol'še* 89r 6, *man'šu* 98v 28, *naiman'ši* 45v 18; *kripli* 2r 19, *lagle* 41r 1, *dugle* 41v 10, *žukle* 99r 7, *liplju* 102v 11, *liplega* 102v 17 i možda još koji primjer. - U poglavlju o dualu bit će spomenuta deklinacija broja *dva*. Brojevi *tri* i *četiri* sklanjaju se uglavnom kao pridjevi: nom. ak. *tri* 63r 17, 94r 14, ak. *četire* 90v 8; gen. lok. *trih'* 52v 13, 82r 22, *čet(i)rih'* 46v 2, 70r 21, 81r 23-24, 93v 11; dat. *trim'* 10v 4 (za *četiri* nisam našao primjera); instr. *trimi* 7r 10, *četirimi* 6v 4, 61r 28. I glavni brojevi od pet dalje sklanjaju se u jeziku Blagdanara, kao što se vidi iz primjera: *protiva tim petim' s'tvarem'* 45v 24-25, *po seďmih' skalinah'* 30v 25, *seďmimi s'mrtnimi grisi* 80v 13. Redni brojevi dobivaju nastavak *-ni: trideseťni* 94r 19, *četrdeseťni* 6r 13, *petodeseťni* 6r 14.

c) Ostaci duala

U jeziku Blagdanara dosta su dobro sačuvani dualni oblici za sva tri roda, za sve padeže, najčešće kod imenica, a rjeđe kod pridjeva i zamjenica. I kod glagola ima dosta sačuvanih dualnih oblika. Ovo je vrijedno istaknuti s razloga, što su u jeziku lekcionara dualni oblici gotovo sasvim iščezli, izuzevši one, koji dolaze i u današnjem hrvatskom jeziku.[54] U jeziku protestantskih pisaca dualni su oblici bolje sačuvani, ali je većina od njih preuzeta iz crkvenoslovenskih tekstova.[55] U Blagdanaru dolaze ovi oblici samo uz broj dva, ili kad je govor o dva lica ili predmeta. Ovdje ću citirati samo one primjere, koji dolaze izvan crkvenoslovenskih citata i prepričavanja biblijskih tekstova, iako se primjeri, koji dolaze u citatima i tekstovima, ni po čemu ne razlikuju od ostalih. Evo prije svega oblika za nominativ i akuzativ duala ženskoga i srednjega roda (oblici za muški rod ne razlikuju se od današnjih književnih oblika): *dv̓i s'tvari* 2v 18, 15v 9, 37v 15, 39v 23, 41r 22, 55v 14, 62v 29-30, 64r 4, 78r 23, *dv̓i prilici* 5v 11, *dv̓i hiži* 9r 28-29, *(tri divoike) i dv̓i čuđ'no lipi* 27r 24-25, *đ'vi ov'ci* 35v 18, *dv̓i věrugi* 60v 15, *dv̓i duši* 68v 23, 91r 1, *obi s'trani* 89v 15, *dv̓i tisući* 99v 25-26, *dv̓i leti* 7v 19, *prvi dv̓i* (duo prima) 54v 20. - Kao dual može se uzeti i oblik *dni*, koji dolazi u izrazu *dva dni* 2v 1, 70r 2, premda je takav i oblik za nominativ množine. Oblik *dv̓i s'ti* 103r 9-10 dolazi nepromijenjen i drugim padežima: *veće od dv̓i s'ti lět* 42r 12, *s' dv̓i s'ti vitezi* 102r 22-23. Posebno spominjem dualne oblike imenica, kojima se označuju udovi ljudskoga tijela: *oči ... zakrveni* 1r 24-25, *oči tvoi* 27v 2, *oči veliki* 69v 22, *ruci i oči* 64r 24, *na nozi* 45r 2, 52r 11, 15 pored *na noge* 13v 21. - Za genitiv i lokativ duala dolazi u Blagdanaru ograničen broj primjera: *v dv̓iju maliju mes'tu* 9v 17, *od' tiju dv̓iju mes'tu* 11r 15-16, *od' dv̓iju mladen'cu* 13v 10, *dv̓iju letu* 15r 13, *od' dv̓iju s'tvariju* 11v 29, 29v 15, *v' ušiju nega* 18r 6, *ciće dv̓iju s'tvariju* 37v 21, *dv̓iju s'tvariju* 58r 17, *v dv̓iju s'tvariju* 95r 27, *od' dv̓iju* 90r 3, 102v 18, *od' niju* 52r 2, *na niju* (akuz.) 44r 20. - Za dativ i instrumental duala imade također nekoliko oblika: *tima dv̓ima zakonoma* 39r 21-22, 40v 16, *meju dv̓ima vitezema s'vezan' verugama dv̓ima* 60r 14-15, *z dv̓ima zmaema* 82v 14, *sa sedam'deset i dv̓ima učenikoma* 87r 23, *protivu ap(osto)loma* 89v 25, *sa d'vima divoikama* 28r 16, *z' dvima divoikama* 65r 16, *obima voiskama* 78v 14, *obima bijućima* se 78v 18, *ima* 13v 14. Kod imenica, koje označuju udove ljudskoga tijela, dolaze ovi oblici za dativ i instrumental duala: *nogama* 51v 15, *suhima nogama* 51v 29-30, *.svoima ušima* 56v 3, *golima nogama* 63v 19, *s'voima s(ve)tima očima ... ovima očima* 81v 25, *vlas'titima rukama* 97v 21.

U Blagdanaru dolaze također dosta često dualni oblici glagola. Sve su to odreda oblici trećega lica sa završetkom *-ta*. Našao sam samo jedan primjer, u kojemu se oblikom sa završetkom *-ta* označuje drugo lice: *s'ta izgubila* 13v 19. Ostale primjere navodim po redu, kako do-

laze: *zas'pas'ta, viěhota* 7r 30, *pokazas'ta se* 7v 8, *bihota* 9r 25, *prodas'ta, das'ta, vidis'ta, prosita, počas'ta, nosis'ta, pados'ta, počes'ta* 13v 10-22, *dva muža ka bihota pili* 14r 10, *hotihota, napis'ta se* 14r 12, *nesihota* 24v 11, *počesta* 24v 15, *s'tu se protivila* 39v 21, *bis'ta mrtva* 44r 12, *oba v'skrsnus'ta* 44r 22, *počes'ta* 50v 4, *s'lužis'ta* 73r 17, *bihota* 75v 23-24, *prěbivahota, dilahota* 75v 25, *s'tas'ta se* 76r 29, *poideta* 78v *15, prideta* 89v 28, *pridos'ta* 89v 3, *izlizos'ta* 90r 7, *to se skazueta ... kako s'ta se borila* 90r 14-15, *bis'ta obrana* 94r 24-25. - Kako se vidi, većinom su to oblici aorista, a manjim dijelom oblici drugih vremena.

Moglo bi se pomisliti, da su i ovi oblici ušli u tekst Blagdanara pod utjecajem crkvenoslovenskoga jezika. Protiv te pretpostavke govori činjenica, da i u novljanskim spomenicima, i to u frankopanskim ispravama, koje su pisane čistim narodnim jezikom, dolaze dualni oblici. U darovnici od god. 1460. dolaze ovi dualni oblici: *ta oba vinograda, niju, ta vinograda.*[56] U ispravi od god. 1476. (govor je o dvojici braće Čehovića), dolaze ovi dualni oblici: *bihota izgubila ... pravi, imahota ta dva brata ... imenovana, pravi ... bihu dani ... tijuu bratincu, ona dva brata ... imenovana počesta, nima* (5 puta), *najuu* (pogrešno mj. *niju), ona dva, ona ... govorahota i skazahota, bihota pričela, služahota, nijuu, sta ona volna.*[57] - Primjeri iz ove dvije isprave najočitiji su dokaz, da su se naprijed navedeni dualni oblici, iako možda u ograničenom opsegu, u novljanskom govoru upotrebljavali još u XV. stoljeću.

d) Glagolski oblici

Glagolski oblici u Blagdanaru ne pokazuju nikakvih naročitih specifičnosti, kojima bi se razlikovali od istih oblika u jeziku Zadarskoga i Bernardinova lekcionara i u jeziku hrvatskih protestantskih pisaca. Ova činjenica dokazuje, da je razvojni proces glagolskih oblika na čitavom čakavskom području bio uglavnom isti. Kao kod imenskih oblika, i ovdje se opaža konzervativizam autora, koji se očituje u tome, da se pored novijih oblika često upotrebljavaju stariji ili manje obični oblici. Taj konzervativizam i nesklonost novotarijama povećavaju dokumentarnu vrijednost novijih oblika i načina izricanja glagolske radnje; ako ih autor Blagdanara upotrebljava, to znači, da oni nisu nikakve vještačke tvorbe, već da su u narodnom govoru uistinu postojali. Kao i u ostalim dijelovima ove studije, ni ovdje ne ću iznositi sistematski pregled svih glagolskih oblika, već ću se osvrnuti samo na najkarakterističnije pojave, koje je vrijedno zabilježiti i objasniti.

Prezent. Od prezentskih oblika zaslužuju pažnju 1. i 2. lice jednine, te 3. lice jednine i množine. U 1. licu jednine glagoli sa završetkom *-em* i *-jem* imadu redovito završetak *-u* i *ju: budu* 2r 18, *privedu* 6v 29, *pridu* 66r 8, *umru* 67v 25, *zovu (se)* 101v 3, *dopušćuju* 21r 4-5, *čuju* 30r 18, *věruju* 57v 22, 66r 24, *kaju se* 59r 4, *prikazuju* 67r 14, 85v 24-25, *is'celjuju* 77v 23, *prisežu* 97r 22, 23, 24. Glagoli s današnjim za-

vršetkom *-im* dolaze u Blagdanaru češće sa završetkom *-im* nego sa završetkom *-u*. Ovdje ću navesti samo primjere, koji dolaze sa završetkom *-u*: *molju* 37v 8, 40v 12 pored *molim'* 37v 1, 67v 23, 69v 30, 94v 4, 103r 18, *prošu* 65v 20, *viju* 65v 21, 22 pored *vidim'* 2r 2, *govoru* 69v 27, *poražu* 77v 23. Glagoli sa današnjim završetkom *-am* dolaze u Blagdanaru samo s tim završetkom.

U 2. licu jednine dosta često dolazi crkvenoslovenski nastavak *-ši*. To se redovito događa u citatima ili u opisima iz Sv. Pisma, ali i izvan ovih mjesta zabilježio sam oko dvadesetak primjera: *misliši* 28v 12, *v'skrěšiši* 37r 27, *moliši*, *hodiši*, *pos'tiši*, *dokonaši* 45r 4-5, *vidiši* 44r 9, 70v 14, 25, *imaši* 54v 22, *s'pl'niši* 54v 30, *prodikueši*, *is'prosiši* 57r 26, *oďmećeši* 65r 24, *prosiši* 65v 23, *budeši* 66r 22, *zaprosiši* 74v 28, *išćeši* 76v 13, *s'hraniši* 78v 27, *ućeši* 103r 13 i t. d.

U 3. licu jednine i množine podjednako dolaze oblici s crkvenoslovenskim završetkom *-t* kao i oblici bez toga završetka. Navest ću samo nekoliko primjera sa završetkom *-t*: *s'paset' se*, 2r 5, *naidet'* 22r 24, *vaz'met'* 31r 12, *odpret' se*, *shranjuet' se* 76v 23, *ljubit'* 71r 26, *čudit' se* 78r 3; *pokažut se* 71r 8, *poďvižut* 74v 4-5, *radujut se* 78r 7, *oblačet se* 54v 1, *boet se* 54v 29, *oživet* 82r 5, *oďganajut* 45r 14, *umirajut* 93r 14. Završetak *-t* u 3. l. jednine i množine prezenta protumačio je Daničić kao okrnjeni oblik etičnoga dativa *ti*. Njegovo tumačenje prihvatio je Rešetar uz nadopunu, da su crkvene knjige pomogle širenju ovoga *-t* u jeziku lekcionara.[58] U Blagdanaru, kao i u jeziku hrvatskih protestantskih pisaca, ovo se *-t* sasvim lijepo može protumačiti utjecajem crkvenoslovenskoga jezika. U jeziku hrvatskih protestantskih pisaca našao je dr. Fancev samo jedan primjer, u kojemu se *-t* može tumačiti tako, da se razvilo iz etičkog dativa, a ja sam u Blagdanaru našao također samo jedan: *da t' mu se ljudi klanaju* 102v 1. Možda se u ovakvim primjerima, koji dolaze u lekcionarima i u drugim hrvatskim spomenicima, radi o upravo obrnutoj pojavi. Završetak *-t* pod utjecajem crkvenoslovenske književne tradicije prokrčio je sebi put i u one spomenike, koji nisu imali vezu s crkvenoslovenskim jezikom, ili su tu vezu izgubili. Kako u živom narodnom govoru nije bilo toga završetka, pojedini pisci i prepisivači počeli su ga dovoditi u vezu s dativom zamjenice *ti*, pa su ga i pisali odvojeno od glagola u obliku *t* ili *ti*. Ovu pretpostavku lijepo objašnjava primjer, što ga je u svojoj raspravi zabilježio dr. Fancev. U ćirilskom izdanju Prvoga dela Novoga testamenta dolazi rečenica: *kto ljubi dušu svoju, zgubit ju*. U glagoljskom izdanju, koje je više pod utjecajem narodnoga jezika, glasi ta rečenica: *tko ljubi dušu svoju, on ti ju zgubi*.[59]

Aorist i imperfekt. Ova dva vremena uzimljem zajedno, jer u Blagdanaru, kao i u lekcionarima i u djelima hrvatskih protestantskih pisaca, dolazi do njihova miješanja. U Blagdanaru se aorist i imperfekt miješaju na dva načina. Prije svega trajni glagoli mogu primati nastavke aorista, a trenutni glagoli nastavke imperfekta, a da se time ništa ne mijenja trajanje glagolske radnje. Takvi su među ostalima primjeri:

3. l. jedn. *tač* 49v 22, *drža* 51r 12; 3. l. množ. *želiše* 8v 10, *imiše* 18r 12, *hodiše* 69v 29, *boriše se* 89v 24, *nosiše* 103v 11 i t. d.; 3. l. jedn. *poslaše* 95r 13. Značajniji su primjeri, u kojima se imperfekt tvori od trenutnih glagola, kad se njima označuje radnja, koja se u prošlosti ponavljala: *vazda plaka kada se v'spomeniše* 29v 8-9, *č(lovi)ka na koga žrib' padiše davahu mu* 35v 19, *ko kada va vodu vrže. v' slatkost se voda obrniše* 41r 12-13, *kada ... govora i videnič b(o)žič v'spomeniše se* 50v 8-9, *kada grih' zataen'ě na pamet mu pridiše. vele britko budiše plakati* 50v 10-11, *kada godi se s'pomeniše od is(ukrst)a plakaše* 61r 30, 61v 1, *dokle joj se an'j(e)l pokazaše. tere joi pića prinesiše* 69v 9-10, *ako bi se ki grad' ... otel' od'vrići ... d'ěvli ... hrbat obrniše* 90v 11-14, *kada vliziše va onu hižu. ditca ... tecihu k' nei* 98r 13-14. Jedan takav primjer našao sam i u novljanskim spomenicima XV. stoljeća: *kako poučahu* (mj. *počahu) redovnici rečeni hoditi s procesionom ... tako kuga prestaniše* 1496/398.

U pogledu tvorbe ovih vremena treba napose spomenuti imperfekt sa završecima *-ih, -jah* i *-ijah*. Imperfekt sa završetkom *-ih*, kao što je poznato, imadu u čakavskim spomenicima redovito primarni glagoli I. vrste (po Leskienovoj razdiobi) sa samoglasnikom e ispred ličnih nastavaka prezenta. Evo nekoliko takvih primjera: *grediše* 59r 24, 73v 29, 83v 8 i t. d., *rediše* 59r 12. *redihu* 103r 15, *vezihu* 11v 8, *nesihu* 42r 26. *pasiše* 53v 14, *teciše* 55r 5, 83v 4, 87v 25, *periše* 98r 1, *zoriše* 34v 11. 43r 9, 14v 26. 73v 9 pored *z'vaše* 51r 18. S tim završetkom dolaze u Blagdanaru i neki bestematski glagoli: *jidiše* 87r 10-11, *dadiše* 98r 5-6, *dadihu* 97r 10-11. Kod glagola IV. vrste. kojima se infinitivna osnova svršava na *-ě-*, dolaze nastavci *-ih* i *-jah: smrdiše* 86v 24. 30. *širiše* 99r 12, *m'naše* 17v 11, 51r 10, 16, *mnahu* 19r 24, *viče* 18v 16, 24v 13. 27r 25, *nenaviše* 27v 25, *zaviše* 31r 2, 45v 7, *s'tiše se* 55v 27. *siše* 96r 6. Kod glagola III. vrste, kojima se infinitivna osnova svršava na *-ě-*, dolaze nastavci *-ih* i *-ijah: diše* 7v 18, 69v 11, *imiše* 1v 5-6, 4r 16, 9v 18, 10r 11, 17v 17, 73v 8, 89r 26,*imihu* 42v 27, 50r 24, 98v 13 pored *imiěše* 103r 23-24 i *imaše* 16v 16, 62r 16-17, 98v 13, *imahu* 49v 7, 59v 8, *otiše 20r 21*, 25v 17, *hotiše* 79r 3, 88r 4, *hotihu* 51r 22, 27. 71v 12 pored *otiěše* 9r 21, 49r 1, *hotiěše* 41v 6, *hotiěhu* 82v 9, *ne tiěhu* 39v 26, 96v 5, *želih'* 63r 22-23, *želiše* 8v 10, 13v 28 pored *želiěše* 72v 25 i *želahu* 14v 9, *smiěhu* 70r 9. - U raspravi o primorskim lekcionarima XV. vijeka Rešetar je došao do zaključka, da su imperfekti sa završetkom *-ijah* kod glagola III. vrste nastali analogijom prema imperfektima sa završetkom *-jah*, a to je zaključio na osnovu činjenice, što nijednoga takvoga imperfekta nije našao u Zadarskom lekcionaru ni u spomenicima starijim od njega.[60] Međutim ti imperfekti mogu biti isto tako stare tvorbe kao i imperfekti sa završetkom *-jah* kod glagola IV. vrste, kojima se infinitivna osnova svršava na *-ě-*. I kod jednih i kod drugih glagola pored navedenih završetaka dolazi završetak *-ih*, koji su ovi glagoli mogli primiti od primarnih glagola I. vrste.

Ne stoji ni Rešetarova tvrdnja, »da se oblika sa *-ija-* uopće prije kraja XV. vijeka i ne nalazi«, jer sam već u novljanskoj ispravi iz god. 1450. našao imperfekt *diahu.*[61]

Participi. Particip prezenta aktivni svršava se obično na *-ući (-uće)* ili *-eći (-eće),* rjeđe na *-e: mrući* 4r 6, *potvr'jujući* 58v 17, *navišćujuće* 48r 7-8, *greduće* 24v 12; *govoreći* 8v 12, *s'peći* 60r 14, *čudeće se* 29r 12; *razlučue* 33v 26, *šetae, poe* 36v 21, *radue se* 38v 27, *govore* 46v 17, 57v 25, 59v 26, *vide* 77r 16. - Particip perfekta I. svršava se obično na *-ši (-še)* ili na *-vši (-vše),* a također može biti bez nastavka ili sa nastavkom *-v: poveďši* 3r 17, *paďši* 9v 23, *potek'ši* 40v 13, *ras'pan'ši* 53r 22, *rek'ši 55r 25, z'dvig'ši* 65r 21, *prišaďše* 29r 9; *udriv'ši* 41v 22, *pozriv'ši* 47v 4, *vidiv'ši* 57r 17, *razumiv'ši* 100r 4, *raz'biv'še* 78v 29; *prišaď* 3r 4, *dvig'* 13r 30, *vazam'* 44r 12, *popaď* 59v 27, *ras'preg'* 103r 16; *slišav'* 15r 2, *obrativ' se* 21r 5, *s'vršiv'* 24v 17, *prostrv'* 31v 5, *vidiv'* 51r 15. Dulji oblici na *-i* ili na *-e* upotrebljavaju se podjednako, kad je subjekt u jednini ili u množini. O sklanjanju participa bit će govora u trećem dijelu ove studije.

Složena glagolska vremena. U tvorbi perfekta pored enklitičnoga prezenta *sam, si* i t. d. podjednako dolazi naglašeni prezent *jesam, jesi* i t. d.: *veseli s'mo da si prišaľ* 17v 13-14, *ki si me s'tvoriľ* 26r 18, *ranila si* 26v 16, *da su šli* 92v 20-21; *govoriľ esi* 19r 13, *rekaľ esi* 31v 20, *ke esam' imeľ* 43v 19,*obručena esam'* 19v 20, *predašas'ta esam'* 19v 21 i t. d. - Pluskvamperfekt se tvori od imperfekta, rjeđe od perfekta pomoćnoga glagosa *biti* i participa perfekta II.: *biše pogubila* 19r 8. *biše pogrdila* 20r 10, *(se) nis' bil rodiľ* 42r 13. - Prezent trenutnih glagola upotrebljava se u značenju futura: *očistiši se* 17v 9, *v'sh'valimo* 32r 18, *kada ga naidete* 69v 30 i t. d. Futur I. trajnih glagola tvori se od prezenta *hoću (oću)* i t. d. i infinitiva: *oću še mučiti* 53r 17, *oćes viditi* 33v 17, *hoće dati* 53r 14, *ećemo poslati* 32r 1, *ote viditi* 30v 15. Futur II. tvori se od prezenta *budem, budeš* i t. d. i infinitiva, rjeđe participa perfekta II.: *uživati budete* 7v 9-10, *komu godi hotiti budeš'* 52r 20-21, *ako ti tako budeš' moći učiniti* 70v 3, *ako se ne budeš' čuvati* 89v 12, *kada ga budete iskali. ako bude otiti oće vam' se pokazati* 69v 28-29.

Bestematski glagoli i razno. O glagolima *biti* i *htjeti* bilo je govora prigodice. Posebno spominjem oblike: *ni* 5r 16, 62r 11-12, *bim'* 2v 12, *bis't* 77v 25-26, 83r 27, *bihu* 73v 5, 75r 16 pored *biše* 8v 18; *oć'* 23r 21, *hoć'* 65r 20, 74v 27, 86r 26, 95r 3, *neć'* 8r 29. Od glagola *dati* našao sam stari oblik prezenta *podas't* 92v 30, a od glagola *věděti* pored *vim, povim* i dr., koji su već naprijed spomenuti, oblik *zapovědu* 58v 6. Našao sam također 1. l. jednine imperfekta *mnahi* 35v 26.

Ovime bi bila završena moja karakteristika Blagdanarova jezika. Kako sam već spomenuo, prednost je Blagdanara u tome, što su samo citati i prepričavanja biblijskoga teksta pisani mješavinom crkvenoslovenskoga i narodnoga jezika, dok je preostali, glavni dio djela, pisan uglavnom čistim narodnim jezikom. Dakako, da je kod formiranja po-

jedinih jezičnih pojava utjecala književna tradicija, a i lične književne manire samoga autora Blagdanara. Ukoliko je to bilo moguće, nastojao sam odvojiti i posebno objasniti svaki od tih elemenata. U jeziku Blagdanara postoji još jedna komponenta, a to je utjecaj latinskog originala na njegovu sintaksu. O tome će biti govora u trećem dijelu ove studije.

II. ODNOS BLAGDANARA PREMA LATINSKOM ORIGINALU PEREGRINUS: SERMONES DE SANCTIS

Da se ocijeni literarno-historijska vrijednost Blagdanara, potrebno je ne samo provesti paleografsku i jezičnu analizu njegova teksta, nego također odrediti literarno-historijsku vrijednost njegova originala i točno utvrditi odnos Blagdanara prema tome originalu s obzirom na sadržaj i tekst djela te način prevođenja. Zato ću u drugom dijelu ove rasprave prikazati, tko je autor djela Sermones de sanctis, koji su mu izvori, te u kakvom su odnosu sadržaj i tekstovi pojedinih rukopisa i inkunabula ovoga djela međusobno, ubrojivši ovamo i neposredni original Blagdanara. U trećem dijelu rasprave ograničit ću se na dokaze, da je Blagdanar uistinu prijevod s latinskoga jezika i ocijeniti književnu vrijednost prevodiočeva rada.

a) Sermones de sanctis kao kompilacija djela Jakoba a Voragine

U srednjem vijeku nije postojao zakon o zaštiti autorskoga prava, a na izvornost književnoga djela gledalo se drugim očima nego danas. Odakle je pisac crpao građu za svoje djelo, da li je doslovce prepisao ili je preradio tekst svojih izvora — bila su sporedna pitanja, dok se glavna važnost polagala na to, da autor na lak i zanimljiv način iznese pred čitaoce što više događaja i činjenica, koje ne prekoračuju granice njihova interesa. Tako su nastajala najpoznatija popularna djela. Ne samo da je kompilacija bila dopušten način književnoga rada, već je najveću pohvalu zaslužio onaj kompilator, koji je iz velikoga broja nepoznatih ili nepristupačnih izvora sastavio djelo lako po svom obliku i zanimljivo po svom sadržaju. Takva su se djela mnogo prepisivala, a u doba otkrića štampe preštampavala su se iz godine u godinu na različitim mjestima, jer su odgovarala interesu i duševnom razvitku tadašnjih čitalaca, pa su nailazila na relativno veliku prođu.

Takvo je djelo stvorio Jakob a Voragine, koji je u svojoj knjizi *Legenda sanctorum* iz različitih autora sakupio mnoštvo zanimljivih legenda i priča iz života svetaca, pa je njegovo djelo radi svoje popularnosti prozvano Zlatnom legendom. Nije tako sretne ruke bio u svojim knjigama propovijedi, kojih je napisao četiri: napose za blagdane crkvene godine i napose za svetačke dane, a osim toga knjigu korizmenih propovijedi i knjigu propovijedi o bl. djevici Mariji. Tko pročita samo neke od ovih propovijedi, shvatit će odmah, šta je tome razlog. Poslije

uvodnoga citata iz Sv. Pisma, koji je ujedno i tema propovijedi, nižu se u njoj točka za točkom apstraktna teološka razmatranja, dok se događaji i činjenice, kojima se objašnjavaju ova razmatranja, spominju tek uzgredice, pretpostavljajući, da su svima poznate. Ovakvom knjigom moglo se poslužiti samo svećenstvo s višom naobrazbom, dok je za manje obrazovano svećenstvo i za narod trebalo stvoriti djelo, u kom će glavno težište biti čudesa i događaji iz života svetaca. Takvo djelo za narod napisao je Poljak, koga poznajemo samo pod njegovim redovničkim imenom Peregrinus.

Tko je bio pater Peregrinus, autor popularne knjige svetačkih propovijedi Sermones de sanctis? Među meni pristupačnim rukopisima i inkunabulama Peregrinovih djela našao sam podatke o njemu jedino u inkunabuli, što je izašla u Kölnu god. 1501. kod Henrika Quentell, a sačuvana je u biblioteci strahovskg samostana u Pragu pod sign. B H IV 107 (*nije spomenuta kod Haina ni kod Copingera*). *Na početku*, a slično i na svršetku ovoga djela nalazimo bilješku: *Sermones venerabilis patris Peregrini ordinis predicatorum olim provincie Polonie provincialis insignis conventus wratislaviensis primi reformatoris.* l. 1r i 159v. Prema ovoj bilješci Peregrin je bio provincijal poljske dominikanske provincije i prvi reformator vratislavskog samostana. S ovim podacima slaže se ono, što je o Peregrinu zabilježeno u poljskoj općoj enciklopediji S. Orgelbranda.[62] Tu se također spominje, da je Peregrin rodom iz Šleske, a živio je u početku XIV. vijeka. Vrlo kratko vrijeme od god. 1301. do god. 1305. boravio je Peregrin kao provincijal i u Pragu.[63] Tada su Češka i Poljska imale zajedničkog vladara Václava II., pa nije ni čudo, da je Peregrin bio provincijal združene poljsko-češke dominikanske provincije. Među dominikanskim provincijalima, koji su se god. 1312. sastali u francuskom samostanu Carcassone, da izaberu generala reda (magister ordinis), bio je pored češkoga provincijala Dislava i poljski provincijal Peregrin.[64] To je uglavnom sve, što sam mogao saznati o Peregrinu. Drugih podataka o njemu nisam mogao naći osim bilješke u rukopisu sveučilišne biblioteke u Krakovu sign. DDI 34 iz god. 1360., gdje je na l. 41 zapisano rukom Petra Polaka, člana dominikanskoga reda: *Reverendo in Xristo patri, fratri Peregrino priori prouinciali Polonie ordinis fratrum Predicatorum frater Barnabas mgr. ordinis licet indignus salutem ... dd. 8 Kal. Febr. a. d. 1341 (?).*[65] Prema ovoj bilješci, ako je godina točno pročitana, bio je Peregrin poljski provincijal još god. 1341. - O Peregrinovim književnim djelima nisam mogao naći nikakvih podataka. U svima meni pristupačnim rukopisima i inkunabulama njegovih djela našao sam samo *Sermones de tempore* i *Sermones de sanctis*. Vjerojatno je, da Peregrin drugih djela nije ni napisao.

Ovi oskudni podaci o Peregrinu i o njegovim djelima kazuju mnogo toga. Prije svega Peregrin piše svoje knjige propovijedi nedugo iza smrti Jakoba a Voragine i služi se njegovim djelima. To je dokaz, da su Poljska i Češka, gdje je Peregrin živio i djelovao, bile u to doba u

tijesnom dodiru s kulturom zemalja Zapadne Evrope, te da nisu mnogo zaostajale za njima. Nije također slučaj, da ovakvo popularno djelo, kao što su Sermones de sanctis, stvara Poljak, i da se to djelo ukorenjuje u hrvatskoj glagoljskoj književnosti. No o tome će biti govora kasnije. Prije toga treba odrediti, u kojoj je mjeri Peregrinovo djelo Sermones de sanctis zavisno od spomenutih djela Jakoba a Voragine. Prema vlastitoj tvrdnji Jakob a Voragine napisao je dvije knjige svetačkih propovijedi: jednu opširnu, a drugu kratku. Štampano je samo ono opširno djelo. Budući da mi nije bilo pri ruci nijedno rukopisno djelo Sermones de sanctis Jakoba a Voragine, to sam Peregrinovo djelo usporedio sa štampanim, dakle opširnim djelom ovoga pisca, i to izdanjem iz god. 1712.[66] Ovo djelo Sermones de sanctis mnogo je opsežnije nego djelo Peregrinovo. U njemu se slavi 25 blagdana više nego kod Peregrina. Osim toga za svaki blagdan dolazi obično nekoliko propovijedi, a kod Peregrina samo jedna propovijed.

Zavisnost od Jakoba a Voragine opaža se u dvadesetak Peregrinovih svetačkih propovijedi. Peregrin je neke od ovih propovijedi tako reći prepisao, i to čitave ili djelomično, kod drugih je zadržao samo shemu Jakoba a Voragine, a kod nekih je uzeo samo početni citat iz istoimene njegove propovijedi. Tako su propovijedi De s. Thoma, De s. Sylvestro i De s. Agnete u cijelosti uzete iz spomenutoga djela Jakoba a Voragine (De s. Thoma sermo IV., De s. Sylvestro ser. II., De s. Agnete ser. I.). Peregrin je glavni dio teksta u ovim propovijedima prepisao, nešto je izmijenio ili izostavio, a nešto je dodao. Na sličan je način propovijed De s. Stephano sastavio od dvije propovijedi Jakoba a Voragine: De s. Stephano ser. I. i djelomično ser. III. Peregrinova propovijed De s. Johanne Evangelista sadrži samo dvije točke propovijedi Jakoba a Voragine De s. Joh. Evang. ser. III., koja imade pet točaka. U propovijedi De s. Vincentio imade Peregrin drugi početak i drugi svršetak nego Jakob a Voragine (De s. Vinc. ser. I.), ali je inače shema, a djelomično i tekst kod oba pisca isti. Istu shemu kod Peregrina i Jakoba a Voragine, katkada samo djelomično, nalazimo još u ovim propovijedima: De s. Georgio (Voragine ser. I.), De inventione s. Crucis (Vor. ser. I.), De s. Johanne ante portam latinam (Vor. ser. I.). In festo omnium sanctorum (Vor. ser. I., VI.). Pojedina dodirna mjesta nalaze se još u ovim propovijedima: De s. Andrea (Vor. ser. I.), De s. Nicolao (Vor. ser. I.), De Nativitate (Vor. ser. VI.), De Innocentibus (Vor. ser. I.), De ss. Fabiano et Sebastiano (Vor. ser. I.), Philippi et Jacobi (Vor. De s. Jacobo ser. I.). Napokon imadu zajedničke samo početne citate ove propovijedi: De s. Margarita (Vor. ser. II.), De s. Petro ad vincula (Vor. ser. I.), De s. Laurentio (Vor. ser. IV.), In assumptione (Vor. ser. V.).

Kao što se Peregrin u naprijed navedenim propovijedima služio djelom Sermones de sanctis Jakoba a Voragine, tako se po svoj prilici i u ostalim propovijedima poslužio drugim djelima tadašnje latinske književnosti. Nije isključeno, da se poslužio i kraćim djelom Sermones

de sanctis Jakoba a Voragine. Ali opet treba imati na umu, da je ovo kraće djelo po svoj prilici prerada ili izvadak iz opširnijeg djela Sermones de sanctis, pa bi u tom slučaju zavisnost Peregrina od Jakoba a Voragine u naprijed navedenom bila uglavnom prikazana. Uostalom, nije toliko važno, u kojoj je mjeri Peregrin zavisan od Jakoba a Voragine, koliko je važna činjenica, da je Peregrin stvorio novo djelo, posve samostalno po svojoj zamisli i svrsi, koju mu je namijenio. Kako sam već spomenuo, Peregrin je za svaku tezu propovijedi, koliko je to bilo moguće, naveo i primjer, exemplum, t. j. kakvo čudo ili legendu iz života sveca, o kome se u propovijedi govori. Gotovo sve ove legende i čudesa uzeta su iz Zlatne legende, druge knjige Jakoba a Voragine.[67] Ali Peregrin nije iz ovoga djela uzimao sve legende, nego samo one, koje su odgovarale njegovim tezama. Neke su od tih legendi uzete čitave, neke su skraćene, a iz nekih je uzeo samo jedan dio. Ne mogu doduše sa sigurnošću tvrditi, ali mi se čini vjerojatnije, da je Peregrin ove legende i čudesa prema potrebi sam skraćivao, nego da ih je prepisao iz kojega skraćenog rukopisa Zlatne legende, koji su također postojali.[68] Tako je Peregrin stvorio kratko i zanimljivo djelo za narod, kojim se moglo služiti i manje obrazovano svećenstvo u svojim propovijedima narodu i tumačenju života svetaca. Ova činjenica dobro je uočena na početku inkunabule Peregrinovih propovijedi, koja se čuva u praškoj sveučilišnoj knjižnici pod sign. 42 G 4. Na l. 10r ove inkunabule piše doslovce: *Isto attento hortor quemlibet sedulum lectorem ut sermones huius operis non contemnat. etsi non in sublimitate verborum autor eiusdem eos compilaverit. Ipse namque pro eruditione communis vulgi non ad clerum hos sermones componere voluit. cui se confirmare (mj. conformare) debet quilibet dei seminator. ut simplicibus simpliciter loqui studeat. ne secundum apostolum verbum dei adulteretur.* - Ovakvo je djelo dobro došlo našim popovima glagoljašima, koji nisu posjedovali visoke obrazovanosti, već su bili ljudi iz naroda, kojima je narod i njegov kulturni napredak srcu prirastao, pa je posve razumljivo, da se jedan od ovih popova odlučio, da djelo Sermones de sanctis prevede na hrvatski jezik.

b) Odnos pojedinih rukopisa i inkunabula Sermones de sanctis

O popularnosti Peregrinova djela svjedoče mnogi sačuvani rukopisi i inkunabule. Tako se u Pragu nalaze četiri rukopisa i tri inkunabule. U Nacionalnoj (bivšoj dvorskoj) biblioteci u Beču našao sam šest rukopisa i tri inkunabule. U sveučilišnoj knjižnici u Krakovu našao sam jedan rukopis. Jamačno imade više rukopisa i inkunabula u ovoj kao i u drugim poljskim knjižnicama, ali nisam imao mogućnosti, da dobijem podatke o njima. Zanimalo me, da li se Peregrinovo djelo Sermones de sanctis sačuvalo u nama susjednim zemljama. Prolistao sam oko četrdeset i pet kataloga rukopisa i inkunabula, ponajviše austrijskih, mađarskih i talijanskih, ali se ni u jednom od njih nisam namjerio na

Peregrinova djela. Za studij Blagdanara i nije važno proučiti sve tekstove Peregrinovih djela. Dovoljno je samo ustanoviti, iz kako starog rukopisa i kako je Blagdanar preveden. To je potrebno s razloga, da se može utvrditi, kada je nastao Blagdanar, i ocijeniti njegova književna vrijednost.

Da ustanovim vrijeme postanka Blagdanarova originala i njegov odnos prema najstarijim rukopisima, proučio sam praške rukopise i inkunabule, dok sam samo letimice pregledao rukopise i inkunabule bečke Nacionalne biblioteke te rukopis krakovske sveučilišne knjižnice. Od svih ovih rukopisa najstariji je rukopis praške sveučilišne knjižnice XIV H 12 na pergameni, prema ocjeni katalogizatora iz XIII./XIV. stoljeća, dakle iz vremena, kada je Peregrin napisao svoje djelo.[69] Ovaj rukopis pisan je dosta neuredno i nemarno (izostavljen je u njemu velik dio ovih propovijedi: In purificacione s. Marie, De s. Maria Magdalena, De s. Augustino, De exaltacione s. Crucis i De s. Michaele), ali uza sve to s obzirom i na tekst pojedinih propovijedi i na sadržaj djela pokazuje njegovo najstarije stanje. Rukopis metropolitanske knjižnice F LVIII na pergameni iz početka XV. stoljeća,[70] iako je za sto godina mlađi, sadrži sve propovijedi, koje i najstariji sačuvani rukopis, osim druge propovijedi De s. Petro martyre, koja je u rukopis *U* odrugud preuzeta, jer je nema ni u jednom rukopisu ni inkunabuli, koje sam proučio. Povrh toga rukopis *Me* imade još četiri propovijedi: Dominica in passione, Viti Modesti et Crescencie, De s. Adalberto i De s. Venceslao. Posljednje dvije propovijedi slave češke svece (sv. Vojtěcha i sv. Václava), a našao sam ih i u rukopisima bečke Nacionalne biblioteke. Ovo umetanje novih propovijedi, a također izostavljanje onih, koje su se nalazile u prvobitnom djelu, oznaka je svih mlađih rukopisa. Kako u pogledu sadržaja, tako i u pogledu teksta rukopis *Me* mnogo vjernije prikazuje najstarije stanje nego ostali mlađi rukopisi, pa pretpostavljam, da je prepisan iz vrlo starog rukopisa. Ako se ne uzmu u obzir pojedine riječi i dijelovi rečenica, izostavljena su u njemu svega četiri manja odlomka, koji dolaze u drugim rukopisima. U propovijedi Philippi et Jacobi na l. 36b 22 iza riječi *fuit* izostavljena je rečenica: *secundo fuit magne devocionis quo ad deum quia tante devocionis fuit.* Blagdanar na l. 40r 24-25 imade na tome mjestu: *drugo da e bil' m'nogoga diviciona k' b(o)gu zač' tuk divicion' imi.* U propovijedi Johannis baptiste na l. 42d 33 iza riječi *levavit* izostavljeno je *Tercio insinuat eius sanctitatem cum dicitur spiritu sancto replebitur.* Blagdanar na l. 49r 2 ima na tome mjestu: *četrto* (mj. *treto) naviščue nega s(ve)tošć' govoreći, duha s(ve)tago ispl'nit' se.* U propovijedi In nativitate s. Marie na l. 58a 5 iza riječi *inflexisti* pregledao je prepisivač jednu rečenicu, jer i slijedeća rečenica počinje istim riječima: *Hec est virga que nobis parat viam per mare huius mundi et per aerem caliginosum ubi sunt multi demones viam sanctorum observantes (Hec est virga ...).* Blagdanar na l. 77r 30-77v 2 ima na tome mjestu: *se ē žazal' kim' nam' put' pripravla po moru sega s'vita. i po-nom' aeru maglenom' kadi su mnozi děvli*

život' s(ve)tih' s'trguće. (Dalje u Blagdanaru slijedi umetak, koji se na tom mjestu nalazi i u rukopisu knjižnice Nar. muzeja u Pragu.) U propovijedi De exaltacione s. Crucis na l. 58c 2 iza riječi *forte* iz istoga razloga kao i u malo prije navedenome mjestu izostavljeno je: *Secundum quod electum est a sapiente. Circa primum notatur quod lignum crucis est forte.* Blagdanar na l. 78r 24-27 ima na tome mjestu: *d'rugo da e iz'brano od mudra, od prvoga zamiri da d'rivo s(ve)t(a)go križa ē kripko.* Sva ova mjesta, kao što je to očito u trećem i četvrtom primjeru, izostavljena su zabunom kod prepisivanja, a nalaze se u rukopisu *U*, u rukopisu knjižnice Nar. muzeja i u inkunabulama. Nasuprot tome imademo tri mjesta, koja se nalaze u rukopisu *Me*, a ispuštena su kod prepisivanja u svim navedenim rukopisima i u inkunabulama, što je dokaz, da su se predložak rukopisa *Me* i predložak ovih rukopisa i inkunabula odvojili već u najstarije vrijeme. Evo tih mjesta: U propovijedi Johannis baptiste na l. 42d 8-11 imade *Me: Ipse enim secundus est ysaac qui interpretatur risus. Unde poterat dicere mater eius risum fecit mihi dominus;* isto tako u propovijedi Luce evangeliste na l. 64c 37-38 imade *Me: (amicus dei appellatus est) et quid fecit ipse deo quod amicus dei appellatus est;* nadalje u propovijedi De omnibus sanctis na l. 68a 25-28 *imade Me: (habemus) quando eciam omnes honoramus sicut hodie facimus maius adiutorium habemus.*

S obzirom na to, što rukopis *Me* i u pogledu sadržaja i u pogledu teksta, pored rukopisa *U*, vjerno prikazuje najstarije stanje Peregrinova djela Sermones de sanctis, prepisao sam ga u cijelosti te ga uzimljem za podlogu kod usporedivanja teksta Sermones de sanctis s tekstom Blagdanara. S rukopisom *Me* srodan je u pogledu sadržaja i u pogledu teksta rukopis praške sveučilišne knjižnice III C 8 na papiru iz XIV./XV. stoljeća. Izostavljena je u njemu samo propovijed De s. Agnete, a dodana propovijed De s. Stanislao. Ovaj rukopis inače ne pokazuje naročitih individualnih crta, pa ga u svojoj raspravi ne ću više spominjati.

Posebnu pažnju zaslužuje rukopis knjižnice Narodnoga muzeja u Pragu sign. XVI G 18 na papiru iz XIV. stoljeća, uza sve to, što je nepotpun i nejedinstven, a prepisan je iz najmanje dva rukopisa.[71] Počinje propovijedu Philippi et Jacobi na l. 10r. Dalje slijede propovijedi redom crkvene godine sve do propovijedi De animabus, koja se svršava na l. 39r. Listovi 25 i 26, na kojima se nalazi svršetak propovijedi De omnibus sanctis i početak propovijedi De animabus, pogrešno su uvezani, jer bi se morali nalaziti između listova 38 i 39. Dalje na listu 39r-v dolazi početak propovijedi De s. Nicolao s citatom *Ecce sacerdos magnus*, koja je sadržajem različita od istoimene propovijedi u ostalim rukopisima. Zatim na l. 39v dolazi početak propovijedi De s. Catherina, također različite od propovijedi u drugim rukopisima, a iza toga na listu 40r-v ostatak propovijedi De s. Nicolao. To je svršetak prvoga i ujedno početak drugoga dijela rukopisa, koji bi se zapravo morao nalaziti ispred prvoga. U drugom dijelu rukopisa iza propovijedi De s. Nicolao počinje na l. 40v propovijed De s. Thoma, a iza nje slijede propovijedi redom

crkvene godine do propovijedi De b. Marco, koja se svršava na l. 65v. U trećem dijelu rukopisa od l. 65v do l. 77r dodane su propovijedi, koje su prigodom prepisivanja iz nepoznatih razloga ispuštene: De s. Lucia, De s. Thoma cant., De s. Silvestro, De s. Fabiano et Sebastiano, De s. Agnete, De b. Vincencio i propovijed De circumcisione domini, koje nema u drugim rukopisima.

Da je prepisivač ovoga rukopisa imao pred sobom dva predloška, može se ustanoviti analizom propovijedi De conversione s. Pauli na l. 48v-50r. Ova propovijed ista je kao i u rukopisima *U* i *Me*, samo je na l. 48v iza rečenice *fecit fidelissimum predicatorem* umetnut ovaj odlomak: *(Nota) VI. in conversione sancti pauli. primo quod in terra(m) cecidit. Secundo quod cecus factus fuit. Tercio quod lux eum circumfulsit. Quarto quod domino statim obedivit. Unde dixit domine quid me vis facere. V. quod ducem habuit. VI. quod civitatem intravit. Istu sex debet peccator habere qui perfecte ad deum rult converti. Primo se in terram prosternet* ... (Dalje se u nekoliko rečenica tumače naprijed navedenih šest točaka.)

Usporedio sam ovu propovijed s istoimenom propovijedi u Blagdanaru na l. 22r-23v. Ustanovio sam, da se tekst propovijedi u Blagdanaru od početka do kraja razlikuje od teksta u naprijed navedenim rukopisima *U*, *Me* i *Mu* (u inkunabulama nema ove propovijedi). Umetnuti odlomak u rukopisu *Mu* sa svojih šest točaka zapravo je slobodan ekscerpt propovijedi, koja se nalazi u Blagdanaru. Dalje sam usporedio čitav tekst rukopisa *Mu* s tekstom Blagdanara. Ustanovio sam, da u prvom dijelu ovoga rukopisa ima s Blagdanarom više zajedničkih mjesta, dok takvih mjesta nema u drugom i trećem dijelu rukopisa. Na temelju toga zaključujem, da je predložak za prvi dio rukopisa *Mu* različit od predloška za drugi i treći dio rukopisa. Navedeni umetak u propovijedi De conversione s. Pauli, koji se nalazi u drugom dijelu ovoga rukopisa, ekscerpiran je prema tome iz predloška, iz koga je prepisan prvi dio rukopisa. Budući da između Blagdanara i prvoga dijela rukopisa *Mu* postoji uža srodnost, navest ću najvažnija mjesta, koja dolaze samo u ova dva rukopisa, ili su u njima različita od istih mjesta u ostalim rukopisima. Također ću navesti mjesta, kojih u obadva rukopisa nema, a postoje u drugim rukopisima i inkunabulama.

Evo najprije najvažnijih mjesta, koja se nalaze u Blagdanaru i rukopisu *Mu*, a nema ih u rukopisima *U*, *Me* i u inkunabulama. U propovijedi o sv. Lovri na l. 61v 28-61r 2 imade Blagdanar: *tako g(ospod)b hoteći imiti v' svom' mols'tiru, to e' v' c(esa)rs't'vi nebeskom' b(la)ž'(e)nago lovren'ca. is'kusi ga na šem' s'vitu. zač' ga s'vršena va v'sih naide. i zato ga prič danas' v' s'voi red'. to ē v' c(esa)rs'tvo nebesko.* Rukopis *Mu* na l. 22r imade na tome mjestu: *Sic deus volens habere in suo claustro, s. in regno cel. Beatum Laurentium. Qui cum multos haberet thesauros. primo anno ipsum examinavit et quia invenit ipsum perfectum in omnibus et ideo hodie accepit ipsum ad celestem profes-*

sionem. - U propovijedi Na uznesenje Marijino na l. 65r 10-12 imade *Blagdanar: tako i d(e)va prěsl'(a)vna cića ne m(i)l(o)sti. na edno zdrava m(i)l(o)sti pl'na rečen'e prik'loni se.* Rukopis *Mu* na l. 24r imadē na tome mjestu: *Sic virgo gloriosa propter pietatem quam habet ad unum ave Maria inclinatur.* - U propovijedi o sv. Bartolu na l. 69r 7-8 imade Blagdanar: *ne kako prasac' nečis'toćom'.* Rukopis *Mu* na l. 28r imade na tome mjestu: *non sicut porcus per immundiciam.* - U istoj propovijedi na l. 69r 23-24 imade Blagdanar: *i tako tebi oće biti. da ni (b(og)ъ ne će od'vrnuti oka s'voga od' tebe.* Rukopis *Mu* na l. 28r imade na istome mjestu: *sic erit quod deus (non) avertet oculos suos a te.* U propovijedi Na rođenje Marijino na l. 77v 2-6 imade Blagdanar: *kako vidi b(la)ž(e)ni an'tonъ kadi ed'va niedan' od' s(ve)tih' vzide nere ov' žazal' put sebi da bi ugotovala. zač' kada ju vide děvli v'si biže. protiviti se ne s'miju.* Rukopis *Mu* na l. 30r imade na tome mjestu: *Sicut vidit sanctus Antonius. Quod nullus sanctorum ascenderet nisi ista virgo viam prepararet quia ea visa omnes* (mj. *demones) fugiunt et impidire* (mj. *impedire) sanctos non audent.*

Nadalje evo nekoliko mjesta, gdje se tekst Blagdanara i rukopisa *Mu* razlikuje od teksta u rukopisima *U, Me* i u inkunabulama. U propovijedi o sv. Margareti na l. 54r 26-28 imade Blagdanar: *zač' matrmoniě se prilikue olovu. drugo da v'dov'stvo prilikue se s'rebru. zato* (mj. *treto) da děv's'tvo prilikue se zlatu.* Rukopis *Mu* na l. 18v imade na tome mjestu: *Unde sanctum matrimonium comparatur plumbo. viduitas argento virginitas auro;* rukopis *Me* na l. 46a 20-22, rukopis *U* na l. 38v i inkunabule imadu na tome mjestu: *Unde sancti matrimonium comparant stelle. viduitatem lune. virginitatem vero soli.* - U propovijedi o sv. Luki na l. 86r 28-29 imade Blagdanar: *od koga se č'te da e govoril' z bogom'. kada mu is'tumači s(ve)to pis'mo.* Rukopis *Mu* na l. 36r imade na tome mjestu: *De quo legitur quod loquebatur cum deo quando sacram scripturam exponit;* rukopis *Me* na l. 64d 24-26, rukopis *U* na l. 52r i inkunabule imadu na tome mjestu: *de quo legitur quod loquebatur cum deo ita familiariter sicut amicus cum amico per quem signantur doctores et predicatores qui tunc locuntur cum deo quando sacram scripturam exponunt.* - U propovijedi o svim svetima na l. 91v 26 imade Blagdanar: *a zač' e teško dela nih' ed(a)n' d(a)n' povidati.* Rukopis *Mu* na l. 25r imade na tome mjestu: *et quia difficile est uno die eorum opera narrare;* rukopis *Me* na l. 68c 22-24, rukopis *U* na l. 55v i inkunabule imadu na tome mjestu: *et quia difficile immo impossibile est eorum opera enarrare.*

Na kraju ovoga usporedivanja Blagdanara i rukopisa *Mu* s ostalim rukopisima i inkunabulama navest ću jedno mjesto, koje se nalazi u rukopisima *Me* i *U* i u inkunabulama, a nema ga u Blagdanaru ni u rukopisu *Mu.* U propovijedi o sv. Luki imade *Me* na l. 64c 26-27, *U* na l. 52r, a slično i inkunabule, ovu rečenicu: *de quo legitur quod nec uxorem habuit nec filios.* Ove rečenice nema u Blagdanaru ni u rukopisu *Mu.*

Sva naprijed navedena mjesta nalaze se u prvom dijelu rukopisa *Mu* te dokazuju bližu srodnost ovoga dijela rukopisa s Blagdanarom, iako o neposrednoj zavisnosti Blagdanara o ovom rukopisu ne može biti govora. Rukopisi Peregrinova djela Sermones de sanctis u toku XIV. i XV. stoljeća prepisivani su mnogo puta; svaki je prepisivač prema svom ličnom shvaćanju ili prema lokalnim potrebama nešto ispuštao, a nešto dodavao ili preradivao. Prema tome se i Blagdanarov neposredni original u nekim pojedinostima razlikovao od ostalih rukopisa. Bio bi puki slučaj, da je i on sačuvan.

Tragajući za originalom Blagdanara pregledao sam također inkunabule Peregrinova djela Sermones de sanctis, koje su mi bile pristupačne. U praškoj sveučilišnoj knjižnici nalaze se dvije inkunabule Sermones de sanctis. Prva pod sign. 40 F 28 N 2 iz god. 1484. opisana je kod Haina pod br. 12584, a nalazi se i u bečkoj Nacionalnoj biblioteci pod sign. 15 C 15. Druga inkunabula pod sign. 42 G 4 iz god. 1493. opisana je kod Haina pod br. 12585, a nalazi se i u bečkoj Nacionalnoj biblioteci pod sign. 19 G 10. U knjižnici praškog samostana Strahova nalazi se pod sign. B H IV 107 jedna inkunabula, koja je štampana u Kölnu kod Henrika Quentell god. 1501. Ova inkunabula nije opisana ni kod Haina ni kod Copingera, a isto tako ni inkunabula, koja se nalazi u bečkoj Nacionalnoj biblioteci pod sign. 3 F 17 (bez godine izdanja). Sve ove inkunabule imadu uglavnom isti sadržaj, koji se od sadržaja rukopisa razlikuje u tome, što u inkunabulama nema nekih propovijedi, koje se nalaze u najstarijem rukopisu (De s. Thoma cant., De s. Silvestro, De conv. s. Pauli, De b. Ambrosio, De b. Petro martyre, Joannis ante port. lat. i De s. Barnaba), a ima u njima oko 20 propovijedi, koje se ne nalaze ni u jednom od proučenih rukopisa. Tekstovi inkunabula, ukoliko sam imao mogućnost, da ih usporedim, također se slažu. Budući da se osim toga kod svih sačuvanih inkunabula Peregrinova djela Sermones de sanctis početak i svršetak, koji su zabilježeni kod Haina pod br. 12580-12586 (izuzevši inkunabulu br. 12582, za koju su podaci nepotpuni)[72] i kod Copingera pod br. 4670,[73] slažu s početkom i svršetkom inkunabula praške sveučilišne knjižnice, mišljenja sam, da je postojala samo jedna štampana redakcija Sermones de sanctis.

Pokušat ću, da na temelju podataka, koje mi pružaju proučeni rukopisi i inkunabule Peregrinova djela Sermones de sanctis, odredim vrijeme postanka Blagdanarova originala i njegov odnos prema ostalim rukopisima i inkunabulama. Ako usporedimo sadržaj Blagdanara sa sadržajem navedenih rukopisa i inkunabula Sermones de sanctis, vidimo, da u Blagdanaru nema sedam propovijedi, koje dolaze u najstarijem rukopisu. To su propovijedi De s. Lucia, De b. Gregorio, De s. Benedicto, De b. Ambrosio, De b. Petro martyre, De s. Barnaba i De b. Cecilia. U Blagdanaru dolaze svega tri propovijedi, kojih nema u najstarijem rukopisu: *od' začet'stva s(ve)te děvi b(ogo)r(odi)ce marie, na dan' s(ve)te dorotie děvi i m(u)č(eni)ce, na dan s(ve)tihъ m(učeni)kъ vida i*

mondes'ta i krstencii. Ova treća propovijed nalazi se u rukopisima *Me* i *Mu*, a također u rukopisima bečke Nacionalne biblioteke, koje sam letimično pregledao. Propovijedi Na začeće Bogorodičino i Na dan sv. Doroteje našao sam u rukopisu na papiru krakovske sveučilišne knjižnice, koji se čuva pod sign. BB II 34, a potječe iz XIV./XV. stoljeća.[74] Ali to zapravo i nisu propovijedi, nego samo legende o čudesima Bogorodice i o životu sv. Doroteje, prepisane iz kasnijih dodataka Zlatnoj legendi.[75] Naprotiv u Blagdanaru su to potpune propovijedi, imadu istu kompoziciju i stil kao i ostale propovijedi, pa zaključujem, da su se i ove propovijedi nalazile u latinskom originalu. Karakteristično je, da se u Blagdanarovoj propovijedi o sv. Doroteji u jednoj opširnoj legendi *spominje »popovi héi«. No pored toga u ovoj legendi dolazi i strano* ime »orbakus«, pa držim, da i ta legenda nije naša, već je prepisana iz kakvoga starog legendara, iz vremena, kad su se katolički popovi i u drugim krajevima ženili.

Navedeno ispuštanje nekih propovijedi i dodavanje novih — oznaka je svih mladih rukopisa Sermones de sanctis, iako se javlja već u XIV. stoljeću. Kasnije dodana propovijed Viti, Modesti et Crescencie nalazi se već u rukopisu *Mu*, koji potječe iz XIV. stoljeća. Ostale dvije Blagdanarove propovijedi, Na začeće Bogorodičino i Na dan sv. Doroteje, kojih nema u najstarijem rukopisu, zabilježene su, iako u neizrađenom obliku, u rukopisu krakovske sveučilišne knjižnice, koji potječe iz XIV./XV. stoljeća. Kako je povrh toga tekst Blagdanara vrlo srodan s tekstom prvoga dijela rukopisa Mu, zaključujem, da je i Blagdanarov original nastao u to doba, t. j. na prijelazu iz XIV. u XV. stoljeće ili najkasnije u prvoj polovici XV. stoljeća. U tom su stoljeću Hrvatska, Poljska i Češka neko vrijeme imale zajedničke vladare (Habzburgovce i Jageloviće), pa je tako došlo do jačega kulturnog strujanja između ovih zemalja. Stoga nije čudo, da je upravo u to doba Peregrinovo djelo Sermones de sanctis preneseno u Hrvatsku. Prema tome je hrvatski prijevod mogao nastati u drugoj polovici XV. stoljeća, za koju pretpostavku govori i jezična analiza Blagdanarova teksta.

S obzirom na naprijed izloženu srodnost Blagdanara s rukopisom *Mu* i na činjenicu, da se sadržaj inkunabula dosta razlikuje od sadržaja rukopisa Sermones de sanctis, isključena je mogućnost, da je Blagdanar prijevod kakve inkunabule Sermones de sanctis, od kojih je prva štampana god. 1480. U Blagdanaru i u navedenim inkunabulama ispuštena su doduše neka mjesta, koja postoje u rukopisnim djelima Sermones de sanctis. Ali pored toga, kako je naprijed navedeno, postoje i razlike u sadržaju i u tekstu Blagdanara i navedenih inkunabula. Zato ovo podudaranje u ispuštanju pojedinih mjesta u tekstu Blagdanara i tekstu inkunabula utvrđuje samo činjenicu, da je i tekst inkunabula redigiran prema nekom relativno mladem rukopisu, dok o bilo kakvoj zavisnosti Blagdanara od inkunabula ne može biti govora.

III. BLAGDANAR KAO PRIJEVOD LATINSKOGA TEKSTA PEREGRINOVA DJELA SERMONES DE SANCTIS

Nakon svega onoga, što je utvrđeno o odnosu poznatih rukopisa i inkunabula Peregrinova djela Sermones de sanctis, među njima i Blagdanarova neposrednog originala, ne će biti teško dokazati, da je Blagdanar prijevod s latinskoga jezika, te ocijeniti stvarnu i književnu vrijednost ovoga prijevoda. U ovom dijelu rasprave pozabavit ću se tim pitanjima, bez čega se ne bi mogao dati zaokružen i cjelovit sud o književnoj i kulturno-historijskoj vrijednosti Blagdanara. S obzirom na taj cilj moje rasprave ne ću se upuštati u iscrpno uspoređivanje teksta Blagdanara s tekstom rukopisa Sermones de sanctis, već ću se ograničiti na samo najkarakterističnije osobine hrvatskoga prijevoda.

a) Krivo pročitana mjesta latinskoga originala Sermones de sanctis

Kad ne bismo imali drugih dokaza, da je Blagdanar prijevod s latinskoga, bilo bi dovoljno navesti nekoliko mjesta, gdje je prevodilac Blagdanara krivo pročitao ili krivo shvatio tekst predloška, iz koga je prevodio. Nije ni čudo, da ima dosta takvih mjesta, kad znamo, da je Blagdanar preveden iz rukopisa. Poznato je, da se u srednjovječnim latinskim rukopisima mnogo upotrebljavaju kratice, koje se među sobom vrlo malo razlikuju. Posve je razumljivo, da je prevodilac u mnogom takvom slučaju neku riječ latinskoga teksta krivo pročitao i zamijenio je riječju sličnoga oblika, osobito, ako to smisao dopušta. Za objašnjenje ove pojave navest ću najkarakterističnije primjere, koje sam našao: *v oń' ... reče, mikula is'tin'ne s(ve)tošći sluga* 3r 15-17 - *Nycolaus inquit vestre* (prevodilac krivo pročitao *vere*) *sanctitatis servus* 2b 23-24; *da e dań' biľ s'(vi)tlos't' v'sim' ap(osto)lom* 53v 2-3 - *quod fuit datus in lucem omnium populorum* (krivo pročit. *apostolorum)* 45c 11-12: *ako prem'* (mj. *pred') sobom' ima veliku voisku* 10v 28-29 - *aut quando habet grande exemplum* (krivo pročit. *exercitum)* 7a 29-30; *oń' e imeľ oblas't' ... s'vrhu gor* 13v 6 - *ipse namque potestatem habuit ... super mortem* (krivo pročit. *montes)* 9a 37-38; *ošće velika bi milosrdiě da d(u)šu mrtvu v' grisih' oživi* 16r 6-7 - *Item magne potestatis fuit quia animam mortuam in peccatis vivificat* 11b 11-13 (ovdje je prevodilac po svoj prilici krivo pročitao *pietatis* mj. *potestatis;* riječ *pietas* prevodi se u Blagdanaru *riječju milosrdie* 4r 10-11 - lat. 3a 4, 6; 64r 20 - lat. 52a 11 i drugdje); *budite to ē ukrašeni dobrimi děli* 39v 17 - *State videlicet armati* (krivo pročit. *ornati) bonis operibus* 35d 36-37; *i zato biše progoneni od' nepriětel'* 47v 18-19 - *et ideo securi* (krivo pročit. *secuti) ob hostibus fuerunt* 42a 34-35; *g(ospod)b nega zove z(e)m(a)lskoga unj(e)la* 52v 16 - *dyonisius* (krivo pročit. *dominus) vocat eum terestrem angelum* 45a 11-12: *kako običai biše* 56v 28 - *ut iussus* (krivo pročit. *usus) fuerat* 47c 36: *ku oćeš' ciditi naseći* 65v

16-17 - *quam portare iubebis* (krivo pročit. *uidebis)* 52d 16-17; *ka od' tvoga s'mućen'ě mnogo pečali se* 76r 24-25 - *qua de tua tardacione* (krivo pročit. *turbacione) modo sollicita* 57a 33-34.

U svim ovim primjerima radi krivo pročitane riječi mijenja se doduše značenje pojedinih izraza i čitavih rečenica, ali ipak ova mjesta imadu kakav takav smisao i nijesu u očitoj suprotnosti s ostalim tekstom. Ali imade i takvih mjesta, gdje su radi krivo pročitane riječi cijeli izraz ili rečenica postali nejasni. Takvi su primjeri: *treto od' množas'tva broč zač' poče ei dare davati* 19v 11-12 - *Tercio a munerum* (krivo pročit. *numerorum) multiplicitate unde cepit ei multa munera offere* 14b 27-28; *(tr)eto rados't'ju. zač' vas' grad' ki rados'tiju ukrašen' biše da takovim' č(lovi)kom' prěhiniti mogal' bi se* 36r 15-16 - *Tercio per gaudium quia tota civitas pro gaudio ornata fuit ut per talem honorem* (krivo pročit. *hominem) eum decipere posset* 31b 38-40; *lagle bi mogli nositi v'se s'mrti nego g'nev' b(o)ži* 41r 1-2 - *Facilius tunc portarent omnes montes* (krivo pročit. *mortes) quam iram dei* 36d 12-13; *budući s'vršeno trime žrt've. děvu z dari k' cr(i)k'vi privedoše* 76v 1-2. - *Completo ablactacionis tempore ad templum domini virginem cum oblacionibus adduxerunt* 57b 6-8 (držim, da je ovdje prevodilac riječ *ablactacionis* krivo pročitao *oblacionis*, ali toj pretpostavci smeta, što malo dalje izraz *cum oblacionibus* prevodi *z dari); d'va velika zaroena i arpak' sata on'dě naide* 82v 7-8 - *duos magos* (krivo pročit. *magnos) zaraon et arfaxat ibi reperit* 60d 32-34; *peti s'tup' ne bil' ě mud'ros't'. zač' češ'to b(og)u služaše* 98r 16-17 - *Quinta columpna fuit eius sapiencia quia sapienter* (krivo pročit. *semper?) suo creatori serviebat* 73b 30-32.

U nekim slučajevima radi krivo pročitane riječi nastaje tolika promjena u značenju, da su dotična mjesta u očitoj suprotnosti s ostalim tekstom. Tako je u primjerima: *posla ga* (t. j. sv. Petar evanđelista Marka) *u an'gliju* 38r 9-10 - *misit eum in aquilegiam* (krivo pročit. *angliam)* 33d 7; *poslaše posle ka iuliěnu k s'vaku krala ugrskoga* 88r 26-27 - *nuncium miserunt ad iulianum cognatum suum principem Hunorum* (izostavljeno *suum*, krivo pročit. *Hungrorum)* 66a 29-31; *kada k'b(la)ž(e)noi ursuli pridoše pročim' b'dećim'* 88v 5-6 - *Cum autem ad beatam Ursulam ceteris iugulatis* (krivo pročit. *uigilatis* t. j. *vigilantibus) venissent* 66b 8-9; *v kolonju povratiše se. i ursulu od' ljudi ob's'trti* 88v 2-3 - *Coloniam redierunt et ipsam iam ab hunonis obsessam invenerunt* (ovdje je *hunonis* krivo pročit. *hominibus*, *ipsam* je shvaćeno kao da se odnosi na Uršulu, o kojoj je prije bio govor; *ob's'trti* ne odgovara lat. originalu) 66b 2-3.

Da ukloni nejasnoću, koja je nastala radi krivo pročitane riječi, prevodilac je na nekim mjestima mijenjao tekst. Vidimo to u ovim primjerima: *(k)ada pridoše telesa ih' na krai pred ap(osto)la. nega molahu. i tud'e v'se v'skrěsi* 2r 10-11 - *cum autem eorum corpora ad litus delata fuissent ante apostolum apportantur* (u inkun. *deportantur) et ab eo continuo suscitantur* (ovdje je prevodilac riječ *deportantur*, koja se po

svoj prilici nalazila u njegovu predlošku, krivo pročitao *deprecantur;* radi toga je izraz *ante apostolum* povezao s izrazom *delata fuissent* i dodao riječ *nega)* 1c 36-28; *ka tud'e v'sta i poide pospešno po zapov(e)di nega* 14r 4 - *statim illa surrexit et cepit ire sollicita de uisione* (krivo pročitano iussione, t. j. *iussu*, i prema tome udešena cijela rečenica) 10a 9-10; *vhodeće v' c(esa)rs'tvo nebeskoe po petri. tako po prvih' roditelih' ... zatvoren' i zaprt' bis't'* 50r 9-11 - *Introitus regni celorum per peccatum primorum parentum ... fuit clausus et seratus* (riječ *peccatum* krivo pročitana *petrum* i radi toga rečenica preudešena i razdijeljena u dva dijela) 43c 19-22; *ona izlizla ē kako i misec' is tam'nos'ti* 76b 9-10 - *quia ipsa egressa est sicut lilium de nebula* (riječ *lilium* krivo pročit. *luna* i radi toga riječ *nebula* prevedena riječju *tam'nos't)* 57b 30-31; *u' tom' mori e b(la)ž'(e)ni kliman't' ē imel' život' s'vršen' v' ki on' danas'ka pride* 99v 6-7 - *In hoc mari beatus clemens habuit viam per affectum. illam gloriam desiderando, ad quam ipse hodie pervenit* (izraz *viam per affectum* krivo pročit. *vitam perfectam* i radi toga je čitava rečenica skraćena) 75c 7-10; *i tud'e is'teče man'na iz' groba ee i poskite mu edan' vrčić'* 103v 16-17 - *subito erupit manus eius de sepulchro et porrexit ei unum articulum* (riječ *manus* krivo pročit. *manna* i radi toga riječ *erupit* prevedena riječju *is'teče*, a riječ *articulum* riječju *vrčić')* 78a 27-29.

b) Krivo shvaćena i netočno i ropski prevedena mjesta

Svi naprijed navedeni primjeri dovoljno dokazuju, da je Blagdanar prijevod s latinskoga jezika. Da zaokružim svoju raspravu, prikazat ću također glavne osobine Blagdanara kao prijevoda, a to će još više utvrditi istinitost ove moje pretpostavke.

Kod uspoređivanja Blagdanara s latinskim originalom naći ćemo prije svega dosta netočno prevedenih mjesta. Krivo bi bilo sve te slučajeve pripisati površnosti prevodioca. Mnogo toga treba odbiti na nepotpunost rukopisa, iz koga je Blagdanar preveden, i na površnost prepisivača latinskoga teksta. Mnogo više od površnosti udara u oči nesamostalnost prevodioca i njegovo nedovoljno poznavanje latinskoga jezika. Mnoga latinska riječ, izraz, pa i čitava rečenica bila je za prevodioca Blagdanara vrlo tvrd orah, i on je sebi u takvim slučajevima pomagao, kako je najbolje znao. Nije mi moguće navesti sve ovakve slučajeve, pa ću upozoriti samo na neke od njih.

U prvom redu imademo nekoliko mjesta, gdje prevodilac radi slaboga poznavanja jezika nije uopće shvatio latinski tekst. To vidimo u ovim primjerima: *da sledećimi prospevanii zabil' ē otačas'tva paraonova v' tumačen'i s'vom'* 3v 30 4r 1 - *Quod succedentibus prosperis oblitus est pincerna pharaonis interpretis sui* (ovdje bi se moglo pretpostaviti, da je prevodilac riječ *pincerna* krivo pročitao *patrie*, ali ja držim, da

prevodilac ove riječi nije razumio, pa se samo domišljao, da bi na tome mjestu trebalo pisati *patrie*) 2d 23-25; *a divoika evreika s'viću v ruci noseći, v'sakoga okolo kim' godi pozdravlenem' pozdravlaše* 7r 13-14 - *puella autem hebrea fistulam in manu gerens unumquemque aliqua laude commendabat* (ovdje prevodilac očito nije razumio riječ *fistulam)* 4d 4-6; *da v'se ki na nega pir pridu učiniti oće* (t. j. *Krist) krale i k'neze. prěd koga obrazom' služiti i c(esa)rstvovati* ē 25r 16-18 - *quia omnes qui ad eius nupcias invitati erunt omnes faciet principes et reges. cui eciam in presenti servire regnare est* (ovdje je krivo prevedena čitava druga rečenica, jer prevodilac nije razumio izraz *in presenti* t. j. *vita)* 20a 21-24; *da h(rist)o tih' s'tvari ne gleda. zač' ni kipov' ljuckih' pred' bogom'* 29r 16-17 - *Sed christus ista non respicit quia non est personarum accepcio apud deum* (ovdje prevodilac nije razumio izraz *personarum accepcio,* pa je čitavu rečenicu krivo preveo) 21c 11-12; *peto* (mj. *treto) drag' bi sinu cića nauka ljuckoga* 38r 7 - *Item placuit filio propter hominum instructionem* (govor je o Marku evanđelisti; *hominum instructio = poučavanje ljudi)* 33d 2-4; *ako sam' prem' purpirom' odivena i k'nizi naučena. to v'se pogrdih'* 101v 4-6 - *que quamvis in purpura nata et artibus instructa. hec tamen omnia contempsi* (to govori sv. Katarina; prevodilac ne zna, što znači *in purpura nata!)* 76c 39-76b 22. Slabo poznavanje latinskoga jezika dokazuju i ovi primjeri: *ni čudo tada ako moće nega esu velike oblas'ti. kada s'tvari brěz'um'ne v' ime nega bl'(agoslo)vene nahode se. velike kripos'ti esu s'vite i tělo* 11r 26-28 - *Nec mirum si reliquie eius tante sunt potestatis cum eciam insensibiles creature in eius nomine benedicte inveniantur fuisse magne virtutis sicut panni et flores* 8b 1-5; *on' bi meju tainimi činen'i is(u)h(risto)vimi* 12v 21-22 - *ipse eciam interfuit secretis actibus christi* (u oba primjera glagoli *inveniri* i *interesse* prevedeni su u pravom mjesto u prenesenom značenju) 9a 37-38. U navedenim primjerima vidimo, da se latinski tekst često prevodi ad verbum. Ovakvo nesamostalno prevođenje vidi se još u ovim primjerima: *družiěna ka ga vele ljublaše i nega prišas'tě vele želiše. nošahu ju mrtvu* 13v 26-27 - *drusiana eius discipula que suum adventum diu desideraverat mortua efferebatur* 9d 37-39; *potom' toga on' s' men'dostom' i krs'ten'ciom' hranitel'nicom' s'vojom' ka ga biše vaz'da slědila. poveléše ih' na d'rěva obesiti* 47v 6-8 - *tandem ipse cum Modesto et Crescencia nutrice sua que semper eum secuta fuit in eculeo suspendi iubetur* (u obadva slučaja prevodi se riječ po riječ, pa je na kraju prevodilac morao upotrebiti neočekivani obrat) 42a 13-16; *cocana posla ki ga prěd ol'tarem' s'toeća raz'pregše rukama moleća se ubii i mučenika pos'tavi* 83r 10-11 - *quod rex audiens spiculatorem misit qui ipsum iuxta altare stantem et expansis manibus orantem a tergo gladio interfecit et martyrem consecravit* (prevođenjem ad verbum postala je čitava rečenica nejasna) 61b 2-6.

c) Prevođenje latinskih sintaktičkih konstrukcija

Nesamostalnost prevodioca Blagdanara i njegova zavisnost od latinskoga teksta očituje se naposeb u prevođenju latinskih sintaktičkih konstrukcija. Mnoge od ovih konstrukcija prevedene su ropski, ali uza sve to prevodilac nastoji, da se otme utjecaju latinskoga jezika i stvori analogne hrvatske konstrukcije. Ukoliko ove konstrukcije odgovaraju duhu hrvatskoga jezika, vidjet će se iz primjera, koje dalje navodim.

Prevođenje akuzativa s infinitivom. Hrvatskom jeziku strana konstrukcija akuzativa s infinitivom prevedena je u većini slučajeva izričnom rečenicom, što i odgovara duhu našega jezika. Od ovakvih primjera spomenut ću samo one, u kojima akuzativ ipak ostaje, i to kao dio glavne rečenice (u sadašnjem hrvatskom jeziku dolazi takav akuzativ s prijedlogom za); *elena mati kon'stan'tina c(esa)ra ... sliša sina s'voga. da e os'taviľ boge židov'ske* 17v 24-26 - *helena constantini mater ... audivit filium suum ydolis renunciasse* 12c 4-6; *v' tih' besedah' ap(osto)ľ skazue sv(e)te mučenike .d. dari da su imeli* 18r 10-11 - *In his verbis ad hebreos XI. dicit sanctos martyres V. dona habuisse* 13a 23-25; *a ivan' k' nim' izlize i gos'poju povida da ima prěminuti* 66r 2-3 - *Johannes autem ad eos exiit et dominam migraturam predixit* 52d 37-39; *i v'sih' nas' besedami nad'haě, i boge naše govori da su d'ěvli* 101v 16 - *que omnes confutat et deos nostros demones esse afirmat* 76d 15-17. - Sličan je i ovaj primjer nominativa s infinivom: *drugo skazue se nega děv'stvo poh'valeno da e bilo na sem'rti* 12r 13-14 - *Secundo ostenditur eius virginitas commendabilis fuisse in morte* 8d 6-8. - Uza sve to imade nekoliko primjera, gdje je prevodilac i u hrvatskom jeziku ostavio akuzativ s infinitivom: *tada pripravi ljudi .i. nega biti* 2r 9-10. - *Tunc iussit eum a XX hominibus cedi* 1r 12-13; *tagda děoklicičn' zapověda ga na pole s'pelati s'vezana, i od' vitezi s'trělami nas'trělati* 19r 22-23 - *Tunc dyoclecianus iussit eum in medium campum duci et ligari et a militibus sagittari* 14a 14-16; *tada zapověda gl(a)vu nega do moždani m'lati probiti* 36v 16-17 - *tunc iussit capud eius malleis tundi usque ad cerebrum* 31d 8-10; *sada* (mj. *tada) profekt' zapovida ju na d'riva ras'tegnuti* 55r 3 - *tunc prefectus iussit eam in eculeum suspendi* 46c 1-2; *i povele ju raz'vezati* 70r 8 - *iussit eam solvi* 54c 12; *malim' d'rivom' ufajut' ljudi s'pas'ti duše s'voe* 79v 2-3 - *Exiguo ligno credunt, homines animas suas salvare* 59a 29-30; *obituju ti se uslišati ih'* 103r 27-28 - *promitto eos exaudire* 77d 29-30. - Slična upotreba infinitiva, samo u namjernom značenju, dolazi i danas u novljanskom govoru: *gre ostrić vunu, pride leć, ča se klade sušit* i t. d.[76]

Zanimljivo je, da autor Blagdanara u nekoliko slučajeva akuzativ s infinitivom prevodi akuzativom i participom prezenta, kao što to vidimo u ovim primjerima: *pav(a)ľ videći ga približajući se reče* 8v 5 - *paulus videns appropinquasse* (u inkun. *eum appropinquare) dicit* 5b 5-6; *on'di vidi veliku voisku greduću za agan'cem' v' s'vitah' bělih'* 12r 10-11 - *inter alia vidit unum magnum exercitum ire in albis vestibus post*

agnum 8d 1-3; *videći golĳu s' velikom' voiskom' gredući protivu sebi* 39v 8-9 - *videns gorgiam cum multo exercitu contra se venire* 35d 25-26; *ki kada vidi b(la)ž(e)nago šiksta na s'mrt vodeći ga. vz'vapi* 63r 7-8 - *qui cum videret beatum Sixtum duci ad mortem clamavit* 51b 19-20; *kadi su s'krovišća ka u tebe buduća poz'nah'* 63r 15-16 - *Ubi sunt thesauri quos apud te audivimus esse* 51b 30-31; *b(la)ž'(e)ni matei videći s'(ve)t(a)go bartolomeě gradući v život věč'ni* 68r 22-23 - *beatus Matheus videns beatum Bartholomeum hodie intrasse ad vitam eternam* 53c 28-30; i *on'di za s'trah' od semrti m'noge krs'těne vidi na žrtvu vedući* 101r 23-24 - *ibique metu mortis multos christianos ad sacrificia duci conspexit* 76c 22-24.

Prevođenje participa prezenta i participa perfekta I. U sadašnjem hrvatskom jeziku particip prezenta, kao i particip perfekta I., postali su glagolski prilozi te se ne sklanjaju. U Blagdanaru, kao što smo već vidjeli kod akuzativa s infinitivom, ovi se participi sklanjaju, i to gotovo uvijek pod utjecajem latinskoga jezika. Ovdje ću navesti nekoliko primjera, u kojima se ovi participi sklanjaju, osim slučajeva, gdje je particip dio ablativa apsolutnog, o kome ću govoriti kasnije. Evo tih primjera: *niśće mane na potvr'ene věrujućih'* 37r 29 - *tamen ad confirmacionem credencium* 32a 37-38; *ki e takoe voi v'sim' videćim' b(og)a* 39v 14-15 - *qui est eciam dux omnium videncium deum* 35d 33-34; *lakti i ruke bijućih' usah'nuše. i takoe profek'tove* 46v 16 - *brachia autem verberancium et manua prefecti aruerunt* 41c 9-11: *vidi .ž. an'j(e)lov' poli nega s'toećih'* 47v 4-5 - *vidit VII. angelos circa eum stantes* 42a 11; *na ukriplen'e griš'nikom' sidećim' v' tam'nos'teh* 52v 8-9 - *peccatoribus in solacium in tenebris sedentibus* 44d 40-45a 1; *sluzi s'vomu mrućumu gre* 74r 2 - *qui ad devotum suum morientem pergeret* 55d 19-20; *i vidi krala na visoku pres'tolu sideća* 91r 20-21 - *vidit regem in sublimi solio sedentem* 68a 40-68b 1; *kadi ga biše os'tavila s'peća* 100v 2-3 - *in loco in quo eum derelinquerat dormientem* 76a 20-21; *drugo s'tan'e ě pokoru činećih' ... treto s'tan'e ě v'se sav'sim' ne sagrišajućih'* 100v 18-20 - *Est status penitencium ... et est status non omnino peccantium* 76b 7-8. U daljna četiri primjera nema u latinskom jeziku participa: *drugo dušu c'vatuću 21v 16 - Ipse namque habuit ... animam floridam* 16a 29-30; *ki sina arhierěova on'di budućega ubi* 40r 10-11 - *qui filium pontificis qui astabat interfecit* 36a 35-36; *za umrv'šega neves'taca neum'rv'šega dobivaš* 103r 2-3 - *et pro mortali sponso immortalem acquires* 77c 27-28; karakterističan je četvrti primjer, gdje je pod utjecajem latinskoga jezika od participa načinjen komparativ: *grěš'nik ě vsakoga s'mrada smrdećii* 81v 22-23 - *peccator omni cadavere fetidior* 60c 4-5.

Prevođenje ablativa apsolutnog. Ablativ apsolutni prevodi se u Blagdanaru, kao i u današnjem hrvatskom jeziku, zavisnom ili usporednom rečenicom. Ipak imade dosta slučajeva, gdje je ablativ apsolutni preveden instrumentalom, dativom ili nominativom. Karakterističan je za prevođenje ablativa apsolutnog ovaj primjer: *v' z'goru rečeni grad*

pride. an'j(e)lom' vodećim' ga. zač' mu vetar biše na volju. i našad'ši tam'nicu v koi biše s(ve)ti matii. vidiv'ši ga mnogo se plaka 1v 16-19 - *ad urbem predictam venit angelo ducente. prospero vento flante et invento aperto carcere ubi erat sanctus Matheus eoque viso flevit plurimum* 1b 39-1c 3 (prvi ablativ apsolutni preveden je instrumentalom, drugi zavisnom rečenicom, a treći i četvrti participom perfekta I. i padežom, koji odgovara glagolu). Instrumental (imenice i participa) dolazi i u ovom primjeru: *potom' togа v' plav' vliz'ši edan' d(a)n' dobrim' vetrom' gredućim'. v' kolonju pridoše* 88r 16-17 - *Tandem naves conscendentes unius diei spacio prospero vento flante coloniam devenerunt* 66a 7-9.

Dativom apsolutnim (imenice, odnosno zamjenice i participa) preveden je ablativ apsolutni u ovim primjerima: *čudećim' se v'sim' tuko množas'tvo ljudem'. tud'e to dite z'dravo pride* 3v 8-9 - *Mirantibus autem cunctis ad tam grande spectaculum. ecce puer sanus advenit* 2c 19-21; *č'te se da po petikos'tih' razdelenim' učenikom'. ivan' v' asiju bi odlučen'* 12v 9-10 - *Unde legitur quod in penthecostes. divisis apostolis Iohannes in asyam est provectus* 9a 10-12; *zač' kon'-s'tan'tinu progonećumu krs't'ěne. sal'vestar pride z rima* 17r 22-23 - *Persequente enim constantino christianos. Silvester de urbe exiit* 12a 23-25; *to govorećemu o(t)cu pridoše ženi nih'* 18v 26 - *Hoc dicente patre adveniunt coniuges eorum* 13c 38-39; *i tako poide k' ezeru. plku grada gledajućumu* 35v 27 - *et sic processit ad stagnum populo civitatis aspiciente* 31b 1-3; *učenikom pošad'šim' po s'vitu prodikovati. b(la)ž'(e)na d(e)va ... di da e přěbivala* 65v 6-8 - *apostolis propter predicationem per mundum dispersis beata virgo ... dicitur remansisse* 52d 1-4. Evo također primjera, u kojem dolazi oblik za dativ-instrumental duala: *tako obima bijućima se erakliju b(og)b pomore* 78v 18. - *ambobus itaque in conflictu durantibus eraclio dominus victoriam contulit* 58d 1-2.

Kako se iz navedenih primjera vidi, dativ apsolutni dolazi češće nego instrumental. Imade i takvih primjera, u kojima imenica (ili zamjenica) dolazi u dativu, a particip u nominativu: *ishodeće nemu ka kupeli kadi se imihu dit'ca ubiti. matere dit'ce poidoše proti nemu* 17r 27-28 - *Egrediente autem eo ad locum ubi balneum parari debebat. matres puerorum obviant* 12a 33-34; *moleći s(ve)toi agnji m'laděnac' v'skrěsi se* 20r 23-24 - *Orante sancta agnete iuvenis resuscitatur*[77]; *približajući se blag'danu očišćenič* 24v 1-2 - *Apropinquante festo purificationis* 19a 5-6. - U drugim opet primjerima particip ablativa apsolutnog dolazi u nominativ, a imenica (odnosno zamjenica) također u nominativ ili u padež, koji traži glagol izrečen participom. Spomenut ću samo tri najkarakterističnija primjera: *tere nih' obladav'ši oćete priěti plaću nebesku* 39v 19-20 - *et tunc eis devictis sumetis premia celestia* 35d 40-36a 1; *on' to govoreći v'si ap(osto)li prěd vrati s'taše* 66r 1 - *hoc illo dicente omnes ante domum consistunt* 52d 35-36; *totu b(la)ž'(e)na elizabeta ošće budući živ' muž' i dopus'tiv'ši ei učini posluh'* 97v 7-8 -

Huic beata Elyzabeth adhuc vivente viro et consenciente fecit obedienciam 72d 19-21.

Prevođenje rečenica s veznikom cum i konjunktivom. Rečenice s veznikom *cum* i konjunktivom (vremenske, uzročne i dopusne) prevode se u Blagdanaru istim zavisnim rečenicama, ali također vrlo često participom prezenta ili participom perfekta I. Ovo drugo obično se dešava, ako je u zavisnoj rečenici konjuktiv imperfekta, koji se prevodi participom prezenta. U sadašnjem hrvatskom jeziku moguće je takvo prevođenje, ali nije toliko u običaju. Navest ću nekoliko najkarakterističnijih primjera, i to prije svega one, kod kojih je u zavisnoj rečenici konjunktiv glagola *esse*. Konjunktiv imperfekta ovoga glagola prevodi se redovito participom prezenta *budući*, koji u današnjem hrvatskom jeziku združen s veznikom *da* služi kao veznik uzročnih rečenica. Takvi su primjeri: *osip' buduće od kolene davidova z' nazarata. pošaďši otiěše dati dohodak* 9r 20-21 - *Joseph autem cum esset de genere david a nazareth profectus est volens censum ... solvere* 6a 26-29; *ki budući bogat' i ubog' za nas' s'tvori se* 10r 5-6 - *Qui cum dives esset pro nobis egenus factus est* 6c 28-29; *budući suva* (mj. *suša*) *velika. čini učiniti daž velik'* 11r 8-9 - *quia cum siccitas esset magna. tunc multam pluviam ab aere descendere fecit* 8a 4-6; *ošće budući priprošć' i ribar. učini ga naučitela* 29r 23-24. » *Item cum esset piscator et ydiota. fecit eum hodie doctorem* 21c 22-23; *č'te se od' nega da buduće v rimi. m'noge na věru obraćaše* 53r 9-10 - *unde legitur de eo quod cum esset Rome multos ad fidem convertebat* 45b 12-13; *i budući plna cr(i)kav' nemoć'nikov'. i oni ne imuće nied'noga od'govora. v' drugi grad' poidoše* 69v 11-13 - *sed cum templum infirmis plenum esset et nullum responsum habere possent. ad aliam civitatem perrexerunt* 54b 7-10; *a on' čas' budući velika ved'rina. mnoge se mun'e v'zd'vigoše* 90r 10-11 - *In ipsa autem hora cum magna serenitas esset tanta fulgura excitaverunt* 67b 21-23; *a buduće kral' bogat' govoraše da e ubog'* 92r 20 - *licet esset rex dives tamen pauperem se dicebat* 68d 22-24.

Ima također dosta slučajeva, gdje se u rečenici s veznikom *cum* prevodi participom prezenta konjunktiv imperfekta kojega drugoga glagola. Evo nekoliko takvih primjera: *č'te se da b(la)ž'(e)ni matii v' ednom' gradu pripovědajući. muži onoga grada pripovědaniem' nega ne marahu. tere mu oči iz'vrgoše* 1v 10-12 - *Unde legitur quod cum beatus Matheus in quadam civitate predicaret viri civitatis predicacionem eius contempnentes oculos ei eruerunt* 1b 23-30; *tada krv' negova o' nego tekući za nih' moli* 1v 22-23 - *Cumque sanguis eius effluere pro eis oravit* 1c 8-9; *tere se lipoti ne čudeći rekoše mi* 7v 28 - *et cum eius pulcritudinem admirarer. dixerunt mihi* 5b 4-5; *tada boeće se mornari potonuti. prěporučiše se s(ve)tomu s'tipanu* 11r 19-20 - *Cum autem naute naufragium timerent stephanus invocatur* 8a 28-29; *a on' pres'tati ne tijući v' edan' otok' ga posla* 43v 15-16 - *qui cum cessare nollet eum in pathmos insulam misit* 38c 5-7; *a on' se ne pôkazan'ju čudeći.*

i činaše· mu se da e ne z'na. a ona mu reče 88v 14-15 - *qui cum ad eius visionem mirarētur. et se nequaquam cognoscere fateretur. illa ait* 66b 30-31; *ed'no krat' misu služeći. plamik' og'nen' pokaza se na glavi nega* 96r 2-3 - *Cum quadam vice missam celebraret globus igneus apparuit super caput eius* 71d 22-23.

Particip perfekta I. na mjestu latinskoga konjunktiva pluskvamperfekta našao sam samo u ova dva primjera: *pos'tivši d. d(an)' pride glas' s(ve)tomu an'drĕju* 2r 2 - *Cumque ieiunasset .V. diebus venit vox ad andream* 1c 23-24; *ki za n' moliv'ši i onamo opet' ide. i va-nom' mes'ti ne naide ga* 94v 6 - *Qui cum plorasset et illuc post paucos dies redisset. eum eodem loco minime invenit* 70a 38-40. Na mjestu latinskoga konjunktiva pluskvamperfekta pasiva dolazi u Blagdanaru particip prezenta *budući* s participom pasivnim dotičnoga glagola u ova dva primjera: i *oš' ga v'tom' g(ospod)ь počtova da budući v' tam'nici i moždane nega buduće probodeni čavli. sam' sobom' ga pohodi* 37v 3-5 - *Item secundo in hoc eum honoravit quod cum esset in carcere et tympera eius essent transfixa clavo per se ipsum visitavit* 32b 4-7; *budući važ'gana želen'em' sina s'voga. tere poče plakati i pokaza se ei an'j(e)l' govoreći* 65v 13-14 - *dum* (inkun. *cum) desiderio filii esset accensa et flere cepisset. angelus ei apparuit dicens* 52d 11-13.

Prevodenje konjunktiva u namjernim rečenicama. Konjunktiv pogodbenih potencijalnih i irealnih rečenica prevodi se u Blagdanaru kondicionalom kao i u današnjem hrvatskom jeziku. No u Blagdanaru se prevodi kondicionalom gotovo redovito i konjunktiv namjernih rečenica. Drugi slučajevi, u kojima se konjunktiv prevodi kondicionalom, dosta su rijetki. Od mnogih primjera, u kojima kondicional dolazi u namjernim rečenicama, navest ću samo neke: *ku s'tvar kada on' inim' ĕvi prosi ih' da bi v'si na molitvi s'tali* 3r 12-13 - *Hoc ergo aliis revelans monuit ut omnes oracioni insisterent* 2b 16-18; *i do petehov' proŝikova moleći nih' da bi bili na vĕri s'tanoviti* 13r 28-29 - *quia post gallorum cantum predicavit eisdem hortans eos ut in fide essent stabiles* 9c 20-22; *moli b(og)a da nied'ne furtune od' aera da bi ne imel'* 14r 6-7 - *rogavit deum ut nullas aeris molestias pateretur* 10a 13-14; *v' mes'tu škuru čini ju zapriti. da bi ju škuros't' mes'ta prĕs'trašila* 20r 3-4 - *in loco obscuro eam claudi fecit ut loci obscuritas eam terreret* 14c 38-39; *ki ju čini va ogan' mnogi vrići. da bi ogan' pl't' i kos'ti ne saž'gal'. da bi e moći nied'ne ne os'tale. kim bi se imeli h(rist)'ĕne k'lanati* 20r 30-20v 2 - *qui iussit eam in ignem copiosum iactari. ut ignis carnem et ossa in cinerem redigeret ne alique reliquie remanerent quas christiani adorarent* 15a 7-11; *komu židove zapritiše da bi ga ne povidal'* 42r 6-7 - *Cui iudei prohibuerunt ne eam manifestaret* 37b 32-33; *povele ne hižu za v'sih' s'tran' važgati. da bi v'se dĕve i š' nom' izgorele* 83r 1-2 - *iussit domum eius ex omni parte succendi ut omnes virgines eum ea concremarentur* 61a 28-30; *nikoga voivodu onamo posla da bi v'sim' (gl(a)ve posikal'* 100r 11-12; *quendam ducem illuc misit qui omnes decollaret* 75d 24-25. - Navest ću također primjere, u kojima u hrvat-

skom prijevodu dolazi kondicional i u zavisnim upitnim rečenicama: *i zaiskivati od' nega poče č'ji bi ta s'tol' bil'* 16r 25-26 - *querente igitur eo cuius esset hec sedes* 11c 1-2; *ki pitahu zač' toliko z' daleč'nih' s'tran prizvali bi e* 101v 13-14 - *Quibus interrogantibus cur tam de remotis partibus essent vocati* 76d 11-13.

Prevođenje pasiva. Pasiv ne odgovara duhu hrvatskoga jezika, zato ga u prijevodu zamjenjujemo aktivom, gdje god je to moguće. To čini i prevodilac Blagdanara, ali ipak imade dosta mjesta, gdje je pod utjecajem latinskoga jezika i u hrvatskom prijevodu ostao pasiv. Ovaj pasiv izriče se kao i u današnjem hrvatskom jeziku oblicima povratnoga glagola ili pasivnim participom i dotičnim oblicima glagola biti. Navest ću nekoliko primjera, kod kojih se vidi, da su nastali pod neposrednim utjecajem latinske pasivne konstrukcije. Takvi su primjeri: *taknut'em' s'vit' nega d'ěvli izganahu se. i nemoć'ni ozdravlahu se* 13v 8-9 - *tactu vestimenti sui demones pellebantur et infirmi sanabantur* 9d 2-4; *zač' h(rist)ъ na gubleńe iskaše se . a oni mes'to nega ubiěhu se* 14v 29-30 - *christus enim ad perdendum querebatur et ipsi loco eius occidebantur* 10c 12; *ka kada iz' skule vraćaše se od' sina profektova v'zljubi se* 19v 16-17 - *que dum a scolis revertitur a prefecti filio adamatur* 14c 4-5; *da kada od' živin' na z(e)mli iz'jis'ti se ne more . eda dai ribe v mòri iz'jidu ga* 22r 11-12 - *ut quod in terra a bestiis consumi non potuit . saltem in mari a piscibus devoraretur* 16b 36-38; *ka kada k muci voěše se* 102v 29-30 - *Que cum ad martyrium ducerctur* 77c 24. - U navedenim primjerima pasiv je preveden povratnim glagolom. U drugim opet primjerima prevodi se pasivnim participom i oblicima glagola biti: *na t' oficii to ē biskupstva samim' bogom' bi izabran'* 3r 2 - *ad hoc autem officium per ipsum deum fuit electus* 2a 38-39; *akosi prem' te besede rečene biše od g(ospo)d(i)na v'sim' ap(osto)lom'. i govore se v'sim' věrnim'* 6r 19-20 - *Quamvis hec verba dicta fuerint a domino omnibus apostolis et dicantur omnibus fidelibus* 4a 30-33; *sluga b(o)ž'i pride ki kamenovan' ē od' nečis'tivih' židov'* 11v 17 - *Servus dei venit qui lapidatus est ab impiis iudeis* 8c 1-2; *zato od' is(u)h(rist)a ljublen' biti utegnu* 12r 6 - *ideo a christo specialiter diligi meruit* 8c 33-34; *priš'li smo da ub'en budeši* 16v 28 - *Venimus ut occidaris* 11d 20; *ěo mani da od' eďnoga diteta bih' obladan'* 47v 10-11 - *Ve mihi quia ab uno puero victus sum* 42a 20-21.

Iz ovoga kratkog uspoređenja hrvatskoga i latinskoga teksta vidimo, da je Blagdanar preveo čovjek, komu prevođenje nije bilo svakidašnji posao, i čije je poznavanje latinskoga jezika bilo nedostatno. Uza sve to, ako se uzmu u obzir prilike i vrijeme, kada je Blagdanar nastao, može se ustvrditi, da je prevodilac Blagdanara shvatio svoj posao ozbiljno i da ga je izvršio savjesno, da nije prevodio bezglavo, već se u svom radu držao nekih načela, te je za ono vrijeme stvorio vrijedno književno djelo.

Držim, da sam dovoljno objasnio i s uspjehom riješio sva pitanja u vezi s Blagdanarom: pored prikaza grafike, pravopisa i jezika odredio sam vrijeme i način njegova postanka te njegov odnos prema latinskom originalu *Sermones de sanctis*. Neka od naoko sporednih pitanja prikazao sam iscrpno, jer su ona važna za proučavanje jezika Blagdanara. Tako je na pr. bez kritike teksta nesiguran njegov jezični materijal, a bez poznavanja zavisnosti od latinskog originala nemoguće je prikazati pojedine sintaktičke tvorbe ovoga djela. Jezik i stil Blagdanara i jest ono, u čemu je njegova glavna vrijednost. Kako sam već u uvodu istaknuo, jezični materijal Blagdanara uglavnom se podudara s materijalom Zadarskoga i Bernardinova Lekcionara, koja djela potječu iz istoga vremena i istoga t. zv. istočnočakavskog područja. U nekim pojavama, kao što je refleks praslavenskoga jata na ovome području. Blagdanar zauzimlje centralnu poziciju. U drugima opet jezik Blagdanara pokazuje arhaičnije crte nego jezik lekcionara, ali na osnovu toga nije potrebno tvrditi, da je stariji od jezika lekcionara. Novljanski govor, kojim je pisan Blagdanar, i dandanas se odlikuje svojim konzervatizmom, pa se od XV. stoljeća nije bitno izmijenio. Sve ove pojave, ako se uzmu zajedno, utvrđuju dvije važne činjenice: jedinstvenost čakavskoga područja u XV. vijeku i jedinstvenost hrvatske književne tradicije. Obadvije činjenice imadu važnu ulogu u određivanju značaja hrvatske glagoljske književnosti i njezina utjecaja na razvitak svjetovne, renesansne književnosti. Ova moja studija nije u tom pogledu prva, a ni posljednja riječ. Uza sve to držim, da je njome ispunjena dosta velika praznina, te da će se naši jezični i književni historici moći okoristiti njezinim rezultatima.

LITERATURA I NAPOMENE

1. Ivan Milčetić, *Hrvatska glagoljska bibliografija*, Starine XXXIII, str. 330—331. — Rudolf Strohal, *Hrvatska glagolska knjiga*, Zagreb 1915, str. 131—134.
2. Gdje ništa ne navodim o izvoru latinskog citata, citiram rukopis praške metropolitanske knjižnice, koji inače označujem *Me*.
3. Da riječ *doscinobrah'* treba shvatiti onako, kao što sam naprijed iznio, ustanovio je prije mene V. Premuda u *Vjesniku Staroslovenske akademije* u Krku za god. 1912, str. 73, na što su me upozorili recenzenti dr. Stjepan Ivšić i Vjekoslav Štefanić.
4. Vidi o tome suvremene zapise novljanskog plovana Petra Vidakovića i prebendara sv. Lucije popa Filipa, što ih je objelodanio dr. Đuro Šurmin u djelu *Hrvatski spomenici I*, Zagreb 1898, str. 377—378 i 426—427, a u novije vrijeme dr. Josip Vajs u djelu *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*, Zagreb 1948, str. 22—23.
5. Uspor. Šurmin, o. c. str. 257.
6. Branko Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga I, str. 25.
7. Šurmin, o. c. str. 397—398.
8. Šurmin, o. c. str. 427 i Vajs, o. c. str. 23.
9. Šurmin, o. c. str. 217—220.
10. Uspor. Dr. Stjepan Ivšić, *Sredovječna hrvatska glagolska knjiga*, Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930, str. 138.
11. Hain: *Repertorium bibliograficum*, Sv. I, 2, str. 337—338, br. 7028—7036.
12. Podatke o životu Jakoba a Voragine uzeo sam iz djela: *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon*, VI. Band, Freiburg in Brisgau 1889, str. 1178—1182.
13. Podatke o djelima Jakoba a Voragine uzeo sam iz djela: J. Quetif-J. Echard. *Scriptores ordinis praedicatorum*, Tomus I, Lutetiae Parisiorum 1719, str. 454—459.
14. Vidi o tome kod Vajsa, o. c. str. 83—85, 102 i dalje.
15. O. c. str. 57—77.
16. A. Belić: *Zamětki po čakavskimъ govoramъ*, Izvěstija XIV, 2, str. 181—266.
17. Gojko S. Ružičić, *Jezik Petra Zoranića*, Beograd 1930.
18. I. V. Jagičъ, *Glagoličeskoe pisьmo, Enciklopedija slavjanskoi filologii*, Vypuskъ 3, Sanktpeterburgъ 1911, str. 164—171.
19. Dr. J. Vajs, *Rukověť hlaholské paleografie*, V Praze 1932.
20. Uspor. Š. Kulbakin, *Mlutvnice jazyka staroslověnského*, V Praze 1928, str. 84—85.
21. L. Jakubinskij: *Die Vertretung des urslav. ě im Čakavischen*, Zeitschrift für slavische Philologie I, Leipzig 1925, str. 381—396. — Karl H. Meyer: *Beiträge zum Čakavischen*, II. Zur Mundart von Njivice auf Krk (Veglia), Archiv für slav. Philologie XL, Berlin 1926, str. 248—251.
22. Prvi broj označuje godinu, a drugi stranicu djela Dr. Đuro Šurnin, *Hrvatski spomenici*, sv. I, Zagreb 1898.
23. Kulbakin, o. c. str. 26.
24. Šurmin, o. c. str. 127 i 167.
25. Šurmin, o. c. str. 186 -187.
26. Šurmin, o. c. str. 90—100.
27. Belić, o. c. str. 185.
28. Jakubinskij, o. c. str. 385—386.
29. Jakubinskij, o. c. str. 389.

30. Belić, o. c. str. 248—252.
31. Uspor. Ružičić, o. c. str. 70.
32. Uspor. Ružičić, o. c. str. 55.
33. Belić, o. c. str. 186.
34. Ružičić, o. c. str. 59—72.
34a. Uspor. P. Skok, *Leksikologijske studije*, Rad Jug. akad. znanosti i umjetnosti 272, Zagreb 1948, str. 8—15.
35. Dr. Franjo Fancev, *Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI. vijeka*, Rad Jug. akad. znanosti i umjetnosti 212, str. 182.
36. Vidi o tome Kulbakin, o. c. str. 41—47.
37. Ružičić, o. c. str. 76—77.
38. Vajs, o. c. str. 140—149, 107—115.
39. Belić, o. c. str. 193.
40. Šurmin, o. c. str. 219.
41. Belić, o. c. str. 187.
42. Uspor. M. Rešetar: *Primorski lekcionari XV. vijeka*. Rad Jug. akad. znanosti i umjetnosti 134, str. 100 i dr.
43. Ružičić, o. c. str. 73 i dr.
44. Ružičić, o. c. str. 131.
45. Uspor. Belić, o. c. str. 194.
46. Rešetar, o. c. 136, str. 111.
47. Uspor. Kulbakin, o. c. str. 108.
48. Uspor. Belić, o. c. str. 208—229.
49. Belić, o. c. str. 209—210.
50. Uspor. Šurmin, o. c. str. 426—427.
51. Uspor. Šurmin, o. c. str. 162.
52. Uspor. Fancev, o. c. 214, str. 6—7.
53. Uspor. Fancev, o. c. 214, str. 19.
54. Uspor. Rešetar, o. c. 136, str. 153—155.
55. Uspor. Fancev, o. c. 214, str. 13—16.
56. Šurmin, o. c. str. 223.
57. Šurmin, o. c. str. 281—282.
58. Rešetar, o. c. 136, str. 162—165.
59. Fancev, o. c. 214, str. 38.
60. Rešetar, o. c. 136, str. 169.
61. Šurmin, o. c. str. 188.
62. S. Orgellbrand, *Encyklopedja Powszechna z ilustracjami i mapami*, Tom II. Warszawa 1901, str. 383.
63. Uspor. *Catalogus patrum et fratrum ordinis praedicatorum ad provinciam Bohemiae pertinentium*, Pragae 1916, str. 9.
64. B. Reichert, *Acta capitulorum generalium ordinis praedicatorum*, Romae, 1899. II, str. 56. — Uspor. također R. P. Mortier, *Histoire des maîtres généraux de l'ordre des frères prêcheurs*, Paris 1905, II, str. 447.
65. Citiram prema knjizi: Dr. Władislav Wisłocki, *Katalog Rękopisów Biblijoteki universytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1877-1881, Część I, str. 417-418, br. 1734. Čitav tekst nije mi poznat; vjerojatno je to prijepis nekoga pisma, što ga je Peregrinu kao poljskom provincijalu uputio general reda.
66. Jacobi de Voragine archiepiscopi Januensis ordinis praedicatorum *Sermones aurei de praecipuis sanctorum festis quae in ecclesia celebrantur*, Antverpiae apud Henricum et Cornelium Verdussen, Anno MDCCXII.
67. Uspor. Jacobi a Voragine *Legenda aurea vulgo historia lombardica dicta*, Ad optimorum librorum fidem recensuit dr. Th. Graesse, Editio tertia ,Vratislaviae 1890.
68. Uspor. Quetif-Echard, str. 456.
69. J. Truhlar, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum*, Pars posterior, Pragae 1906, br. 2657. Ovaj rukopis označujem *U*.
70. Dr. A. Podlaha, *Soupis rukopisů Knihovny Metropolitní kapituly pražské, II*, Praha 1922, br. 911. Ovaj rukopis označujem *Me*.

71. Dr. F. M. Bartoš, *Soupis rukopisů Národního musea v Praze, II,* V Praze 1927, br. 3750. Ovaj rukopis označujem *Mu.*
72. Hain, *Repertorium bibliographicum,* Voluminis II. Pars II.
73. Copinger, *Supplement to Hains Repertorium bibliographicum,* Part II. .
74. Ovaj rukopis opisan je u citiranom djelu dra. W. Wislockog na str. 391.
75. U citiranom izdanju Zlatne legende nalaze se ovi dodaci na str. 869—875 (De conceptione beatae Mariae virginis) i 910—912 (De s. Dorothea).
76. Uspor. Belić, o. c. str. 255.
77. Ova rečenica uzeta je iz strahovske inkunabule, str. 95.

TABELA SADRŽAJA

Univ. XIV H 12 Membr. saec. XIII/XIV	Metr. LVIII Membr. saec. XV. ineunte	Mus. XVI G 18 Chart. saec. XIV.	Blagdanar Jug. A. IV A 99 god. 1506.	Strah. B H IV 107 god. 1501.
1	2	3	4	5
De bto. Andrea aplo. 1r-2r	1a-2a		1r-2v	80r-81r
In festo Nicolai 2r-3v	2a-3a	40r-40v, 39r-39v	2v-4v	81r-82v
			Od' začet'stva 4v-6r	
De s. Lucia 3v-4v	3a-4a	65v-66v		82v-83r
De s. Thoma 4v-6v	4a-5c	10v-42r	6r-8v	83r-84r
				Iterum dex s. Thoma 84r-86r
In nativitate Dni. 6v-7v	5c-6d	42r-43v	8v-10r	86r-87r
				Iterum de nat. 87r-88r
De s. Stephano 7v-9v	6d-8c	43v-45r	10r-11v	88r-89v
De s. Joanne 9v-11v	8c-10a	45r-47r	11v-14r	89v-90v
De s. Innocentium 11v-12r	10a-10d	47r-48v	14r-15v	90v-91r
De s. Thoma cant. 12v-13r	10d-11d	68v-70r	15v-17r	
De s. Silvestro 13v-14v	11d-13a	70r-72r	17r-18r	
		In circumcis. Dni. 66v-68v		91v-92v
				In Epyphania Dni. 92v-93r

1	2	3	4	5
De s. Fabiano et Seb. 15r-16r	13a-14b	72r-73v	18r-19r	93r-94r
De s. Agnete 16r-17r	14b-15b	73v-75r	19r-20v	94r-95r
De b. Vincentio 17v-18v	15b-16d	75r-77r	20v-22r	95r-96r
De conv. s. Pauli 18v-19v	16d-17d	48v-50r	22r-23v	
De purificatine 19v-21r	17d-19d	51r-53r	23v-24v	96r-97v
De b. Agatha 21r-22r	19d-21a		24v-26r	97v-98v
			Na dan' ste. Dorotie 26r-28r	
De s. Petro in cath. 22r-23r	21a-21d	53r-54v	28r-29v	98v-99r
De s. Mathia 23r-24r	21d-23a	54v-56r	29v-31v	99r-100v
				In cap. ieinuii 100v-101v
				De testamento 101v-102r
				Dom. I. in quadr. 102r-103r
				Dom. II. in quadr. 103r-103v
				Dom. III. in quadr. 103v-104v
				Dom IV. in quadr. 104v-106v
De b. Gregorio 24r-24v	23a-24a	56r-57v		106v-107r
De s. Benedicto 25r-25v	24a-25b			107r-108r

1	2	3	4	5
De annunciatione M. 26r-27r	25b-27a	57v-59v	31v-34v	108r-109v
	Dom. in pass. 27a-29a	60r-62r		109v-110v
				Domin. palm. 110v-111r
				In coena Dni. 111v-112v
				In festo Pascae 112v-114r
				Fer. II. de resurr. 114r-115r
				Fer. III. de resurr. 115r-117r
				In oct. Pascae 117r-118v
De b. Ambrosio 27v-28r	29b-30c			
De b. Georgio 28v-29v	30c-32b	62r-64v	34v-37v	118v-120v
	De s. Adalberto 32b-33c			
De b. Marco 30r-30v	33c-34b	64v-65v	37v-39r	120v-121r
De b. Petro martyre 30v-31v	34b-35c			
Philippi et Jac. 32r-32v	35c-36d	10r-11v	39r-41r	121r-122v
De inv. s. crucis 33r-34r	36d-38b	11v-13r	41r-43v	122v-124r
Joan. ante port. lat. 34r	38b-39d		43v-46r	
				De sacens. Dom. 124r-125r

1	2	3	4	5
				Dom. in oct. asc. 125r-126r
				In die Penth. 126r-127v
				Fer. II. post Pen. 127v-128v
				De s. Trinitate 128v-129v
De s. Barnaba 34v-35r	39d-41b			
	Viti Modesti et Cr. 41b-42b	13r-14v	46r-47v	
De s. Joan bapt. 35v-36r	42b-43c	14v-15v	47v-50r	129v-131r
De b. Petro 36v-37r	43c-44d	15v-17r	50r-52v	131r-132r
De b. Paulo 37v-38r	44d-45d	17r-18r	52v-54r	132r-132v
De s. Margareta 38v-39r	45d-46d	18r-19v	54r-55v	132v-133v
De b. Mar. Magd. 39v-40v	46d-48b	19v-21r	55v-58r	133v-135r
De b. Jacobo ap. 40v-41r	48b-49c	21r-22r	58r-60r	135r-136r
Ad vinc. s. Petri 41r-42r	49c-50c		60r-61v	136r-137r
Laurentii mart. 42v-43v	50c-51d	22r-23v	61v-64r	137r-138r
In assump. S. Mar. 44r-45r	51d-53c	23v-24v, 27r-v	64r-68r	138r-139v
De s. Barthol. 45v-46r	53c-54d	27v-29r	68r-72v	139v-141r
De s. August. 46v	54d-55d		72v-74r	141r-141v

1	2	3	4	5
In decoll. s. Joh. 47r-47v	55d-56c		74r-75r	141v-142v
In nat. s. Mar. 48r-48v	56c-58b	29r-30v	75r-78r	142v-143v
De cruce 49r-49v	58b-60a	30v-32v	78r-81r	143v-145r
De s. Matheo 50r-50v	60a-61b	32v-34r	81r-83r	145r-154v
	De s. Venceslao 61b-62d			
De angelibus 51r-51v	62d-64c	34r-35v	83r-85v	145v-147r
De b. Luca 52r-52v	64c-65c	35v-36v	85v-87v	147r-148r
De XI mil. virg. 53r-53v	65c-66c	36v-37r	87v-88v	148r-149r
De s. Sym. et Juda 54r-54v	66c-67c	37r-38r	88v-90r	149r-149v
De omn. sanctis 55r-55v	67c-69b	38r-38v, 25r-25v	90r-92v	149v-151r
De s. Petro mart. 56r-57r				
De animabus 57v-58r	69b-70d	25v-26v, 39r	92v-95r	151r-152v
De b. Martino 58v-59r	70d-72b		95r-96v	152v-154r
De b. Elisabeth 59v-60r	72b-73d		96v-98v	154r-155r
De b. Caecilia 60v-61r	73d-74d			155r-156r
De s. Clemente 61v-62r	74d-76a		98v-100v	156r-157r
De b. Katherina 62v-63v	76a-78a	39v	100v-103v	157v-159r
				De dedic. eccl. 159r-159v

PRIMJERI PISMA I JEZIKA BLAGDANARA

L. 43v

Svršetak propovijedi od *našas'tiě s(ve)toga kríža* i početak propovijedi *na d(a)nь s(ve)toga ivana pred' vl(a)ška vrata*

ki kada/ pokaza z'namen'e s(ve)t(a)go križa bi pušćen'.[1] To z'namen'e nam' pokazu/ano[2] e(st) na h(rist)u[3] ko pokazav'ši[4] da imamo vlis'ti v' c(esa)rstvo neb(e)sko / Tim' z'namen'em' imaju se razlučiti na dan' sud'ni věrni / neverni. - *na d(a)nь s(ve)toga ivana pred' vl'(a)ška vrata*[5] / Ugotoval' esi přěda mnoju trpezu na s'tužajuštaě m'ně[6]. / Umas'til' esi oléem' gl(a)vu moju. i čaša tvoě upaějuć/iě[7]. kòl' d'ržav'na[8] m'ně e(st). Te besede govori d(a)v(i)dь.[9] Ako / si prem' b(la)ž'(e)ni ivan' ni přěminul' o' sega s'veta mukom.' ni/šće mane imel' e troju muku. a to se s'kazue po besedah' z'goru r/ečenih'.[10] Naiprvu muku e(st) imel' kada bi na otok' poslan'. Zais'to / v tom' bi velika muka da mu bi is' svoe biskupie[11] i s'voga do/ma. i od' s'voga ud'[ob]s'tva[12] poiti v' pus'tinju. kadi nieďhoga / utišen'ě imiti ne mogaše. S'lišeći domentičn' glas'[13] / negov' priz'vav' ga k sebi i reče[14] da bi od' prodičas'tva / přes'tal' i od' věre. ku naukom' s'voim' raz'širue. A on' pres't/ati ne tijući v' edan' otok' ga posla. ki se zoviše *patomos*'[15] / da bi on'dě gladom' i žajom' um'rl'. ki on'di utišenie / od' g(ospod)a prič. zato reče.[16] Ugotoval' esi přěda mnoju s'tol' moi. / to e(st) v' nevolah' ke esam' imel'. i utešen'e prièh'. zač' mi[17] g(ospod)ь / pokaza s'voě taina.[18] od' ke s'tvari e imel' veliko utiš/en'e. Drugo prič utišen'e od' s'mrti domen'tiěna ki ono / lěto cića s'voe tvrdoći[19] bi ub'en'. I od' toga govori d(a)v(i)dь.[20] / Veselit' se pravaďnik' eg'da *vidit mas't'*.[21] Peto[22] prič/t' utešen'e od' s'voga priz'van'ě.[23] kada idoše proti ńemu lju/di govoreće. Bl(agoslove)n' ki pride va ime g(ospo)d'ne. Drugom' mukom' bi mu/čen' on'die. kada domen'tiěn' ga čini va vrućago oléě s/asud' vrići.[24] a to e(st) ed'na velika muka da bi on'dě z'goriv'/ši umrl'. I on'dě prič utišen'e od' g(ospod)a. zač' va onom' ul'i / vrući. kako i v kupeli s'ta.[25] I ono mučeničas'tvo e(st) to ča di.[26] / umas'til' esi oléem gl(a)vu moju. Peto[22] mučenićas'tvo bi[27] kad/a mu daše ěd' piti.

[1] Za lat. *intromissus est.* — [2] Griješkom prepisivača mj. *pokazano.* — [3] Loše prevedena lat. rečenica: *illud signum nobis impositum est in baptizmo;* u hrv. originalu bilo je po svoj prilici *na krstu,* a prepisivač je to krivo shvatio *in christo* i upotrijebio kraticu *na hu.* — [4] U lat. originalu *ut illo ostenso post mortem.* — [6] U lat. originalu ova propovijed ima naslov: *Johannis ante portam latinam.* — [6] Za lat. *adversus eos qui tribulant me.* — [7] Za lat. *inebrians.* — [8] Za lat. *preclarus.* — [9] Rečenice *Te besede govori d(a)v(i)dъ* nema u lat. originalu. — [10] Za lat. *in verbis premissis.* — [11] Izraza *is' svoe biskupie* nema u lat. originalu. — [12] U lat. originalu *de commodo suo.* — [13] Za lat. *famam.* — [14] U lat. originalu *revocato eo dixit.* — [15] U lat. originalu *eum in pathmos insulam misit.* — [16] U lat. originalu *et ideo dicitur.* — [17] U lat. originalu *sibi.* — [18] Prema lat. *secreta sua.* — [19] Za lat. *propter crudelitatem suam.* — [20] U lat. originalu mjesto ove rečenice dolazi riječ *psalmus.* — [21] Za lat. *vindicationem* (u rukopisu *U).* — [22] Griješkom rubrikatora mj. *Treto.* — [23] U lat. originalu na mjestu ove rečenice stoji: *Item de sua revocacione.* — [24] Izraz *čini vrići* dolazi prema lat. *poni fecit.* — [25] U lat. originalu *refoveri cepit.* — [26] U lat. originalu glasi ova rečenica: *ed ilud martyrium notatur in hoc quod dicitur.* — [27] Za lat. *martyrium passus fuit.*

L. 52v

Svršetak propovijedi na dan' *s(ve)toga petra kneza ap(usto)l(o)vo* i početak propovijedi *od s(ve)toga pavla k(a)p(itu)lъ*

vij' ta/da o č(lovi)če v kom' tada od' tih' narodov' tada esi[1] da budeš' / s'tanovit' v' c(es)ar'stvi nebeskom'. - *od' s(ve)toga pav'la k(a)p(itu)lъ* / Dah' te v' s(vě)tlos't' ězikom'.[2] ps(ala)mъ.[3] te besede govorih'[4] b(la)ž(e)nomu / p'(a)vlu. v' kih' tri s'tvari viditi moremo.[5] PRvo b(o)ž'(a)s'tven/a dobrota. Drugo pavlovo dos'toěns'tvo. TReto naša kori/st'. PRvo[6] da b(o)ž'(a)s'tvena dobrota v tom' se s'kazue. da takov' d/ar hoti dati v'semu s'vitu. to e(st) s(ve)t(a)go p(a)vla ap(usto)la. zah'v/alimo od' takova dara.[7] da e takov' dar dal' na ukri/plen'e[8] griš'nikom' sidećim' v' tam'nos'teh'. zač' s'(vi)tlost s/idećim' v tam'nosteh' približana[9] e(st). Kako se grěš'nik' tada / deš'pirati oće od' milosrdič.[10] kada od vuka bi ag'nac' / s'tvoren'. od' d'ěvla an'j(e)l'. D'rugo imamo viditi da / b(la)ž'(e)ni p(a)v(a)l' prilikue se s'(vi)tlos't',[11] cića trih' s'tvari. PRvo da / meju v'simi s'tvoren'i s'(vi)tlos't' e(st) naidos'toinie s'tvoren'e. / Tako i našu s'(vi)tlos't' b(la)ž'(e)ni p(a)v(a)l' meju v'simi[12] e(st) naidostoinič. / Zato cića nega dos'toěn'st'va g(ospod)ь nega zove z(e)m(a)l'skoga an'j(e)la.[13] / zač na z(e)mli živući an'j(e)lski život' čini.[14] I ošće ga zovu č(lovi)kom' / nebes'kim'. priliku b(o)ž'a)st'venu. trubu mira.[15] zač trubom' s'voga / prodičas'tva vas' s'vit' napl'ni. Kadi sam' prodikova/ti ne mogaše. ep(isto)lie posilaše. zaisto e bil' dostoěn'.[16] / zač' ga sam' is(u)h(rist)' nauči. M'nozi se h'vale da su bili v' p/arižu. ali v' boloni[17] kadi su dobri meš'tri. a zač' su ondi /š'tudiěli. zato dostoino se k'nižn'i m'ne.[18] da s(ve)ti p(a)v(a)l' do/s'toinie.[19] zač' ne v' parižu ni v' boloni.[17] nego na tretom' nebu / po h(rist)u g(ospod)u na školu an'j(e)lsku pověden bist'.[20] Drugo prilikne se / s'(vi)tlos'ti. zač' kako s'(vi)tlos't' goni tam'nos't'. tako e on'

izig'/nal' tam'nos'ti pak'lene. Č'te se da niki[21] konopac' sebi pri/
pravlaše. nišće mane ime s(ve)t(a)go p'(a)vla reče. s(ve)ti pavle
/ pomozi me. Tada pride ed'na tam'nos't' gus'ta[22] moleći g/a[23] i
govore. Nu dobri mužu čini ča činiš' ne krs'mai. A on' pripr/avla-
juće konopac' reče opet'.

[1] Za lat. *in quo istorum sis genere* (u rukopisu *U*). — [2] Za lat. *in lucem gencium.* — [3] U lat. originalu *ysa(ias).* — [4] Grješkom prepisivača mj. *govori h' t. j. hrist'*, što je po svoj prilici stajalo u hrv. originalu prema lat. *dicit dominus.* — [5] U lat. originalu *in quibus tria possunt notari;* poslije toga u nabrajanju dolazi nominativ, koji je pod utjecajem lat. teksta zadržan i u hrv. prijevodu. — [6] Ovdje je kod prepisivanja nešto izostavljeno, jer u lat. originalu na tom mjestu dolazi rečenica *Circa primum nota quod...* — [7] Prema lat. *regraciemur ei de hoc.* — [8] Za lat. *in solacium.* — [9] U lat. originalu *necessaria.* — [10] Prema lat. *de venia.* — [11] Pogrešno mj. *prilikue se s'(vi)tlos'ti;* u lat. originalu *comparatur luci.* — [12] U lat. originalu *inter omnes sanctos.* — [13] Prema lat. *dyonisius* (prevodilac je krivo pročitao *dominus*) *vocat eum terrestrem angelum.* — [14] Prema lat. *angelicam vitam duxit.* — [15] U lat. originalu *vocat eum... ymaginem deitatis tubam mundi.* — [16] U lat. originalu *dignissimus.* — [17] U lat. originalu nije spomenuto ovo mjesto. — [18] U lat. originalu *digniores et litteraciores reputantur.* — [19] U lat. originalu *dignior omnibus.* — [20] U lat. originalu *per ipsum deum in scola angelorum doctus fuit.* — [21] U lat. originalu *quidam desperatus.* — [22] U lat. originalu *umbra squalida.* — [23] U lat. originalu *hortans eum.*

L. 64r

Svršetak propovijedi *na dan' s(ve)t(o)ga lovren'ca m(u)č(eni)ka kap(itu)lo*
i početak propovijedi *od' z'neseniě s(ve)te marie kap(itu)lo*

koga rečeni / c(esa)r biše učinil' s(ve)tomu lovren'cu na čast'.
Takoe edno krat' / ed(a)n' redovnik'[1] cr(i)kav' s(ve)t(a)go lovren'ca
načiniti[2] hoteći. / meštre privede. Tere edno krat' im' ne imiše ča
da/ti jis'ti. učini m(o)l(i)tvu. tere v' ednu peć pogleda./ i on'di
ed(a)n' bel' hlib' ugleda. da vidi da ni /zadovolno trim' ljudem'. A
b(la)ž'(e)ni lovrenac' hote napita/ti meš'tre s'voe učini da.d.[3] d(a)n'
on' hlib' nim' trpi.[4] - / *od z'neseniě*[5] *s(ve)te marie kap(itu)lo* /
Gdo e(st) ta ka s'hodi[6] od' pustine raskoš' obilujući.[7] /Sin' b(o)ž'i
današ'ni dan mater s'voju poč'tujući / po zakonu sega s'vita.[8] Zač'
kada bi ki pu/t'nik' v tujoi z(e)mli nez'nan'. tr bi ga g'do v svo/i
s'tan' priěl' tere ga dobro držal'. nig'd/ar bi ne mogal zabiti onoga
dobra čina. kako bi /mu onoga dobra ne skupil' kada bi prešal v'
nega s't/an'.[9] Tako sin b(o)ž'i od' prěs'tola prišad'ši s'voga ve/
ličas'tva na sem' s'vitu hoti biti gos't'.[10] kako gov(o)ri / p'samlis'ta.
Priš'l'c' esam' i gos't'.[11] od' b(la)ž'(e)ne d(e)vi ma/rie prosi s'tana
po an'j(e)lu gabrielu. Ki vliz'ši k' noi./na milosrdie ju prosi[12] da bi
ga dobros'tivo priěla / z' nebeskoga otačas'tva gos'ta[13] govore.
Zdrava / m(i)l(o)s'ti pl'na. g(ospod)ь s toboju. v' domu tvoem' hoće
prěbivati./ Slišavši to marič da tuko o' daleč'nih' s'tran' gos'/t'[10]

prosi s'tana u ne. ka v'z'd'vig ruci i oči na nebo / i reče. Se az' raba g(ospo)d'na budi m'ne po govoren'ju tvoem'. k/ako rekše.[14] Toga gos'ta[13] poč'tena. i tuko velika dobro vo/lno prijimam'. I tud'e začet' bist' sin'. v' črěvi ee o[t] / duha s(ve)ta pravi b(og)ъ i č(lovi)k'. i tako ga prič dobro volno[15] v' do/m' s'voi. Da kada ga porodi prez' boléz'ni hrani ga k(a)ko / mati v'zljublenoga sina s'voga. Tada kako to dobro či/nen'e i ljubav' matere s'voe mogaše zabiti.

[3] U lat. originalu *quidam sacerdos.* — [2] U lat. originalu *reparare.* — [3] U lat. originalu *.X.* — [4] Za lat. *in alimentum ... suffecit.* — [5] Prema lat. *de assumpcione* (u rukopisu Mu). — [6] U lat. originalu *ascendit.* — [7] Za lat. *deliciis affluens.* — [8] Za lat. *secundum cursum huius mundi* (u rukopisu Mu). — [9] Da se bolje razumije ova rečenica, evo lat. teksta: *quin eandem bonitatem ostendat suo receptori cum ad illius hospicium eciam venerit peregrinus.* — [10] Za lat. *peregrinus.* — [11] U lat. originalu nema rečenice: *kako gov(o)ri p'salmis'ta . priš'l'c' esam' i gos't'.* — [12] Za lat. *hortabatur eam ad pietatem.* — [13] Za lat. *peregrinum.* — [14] Za lat. *quasi dicat.* — [15] Za lat. *benigne.*

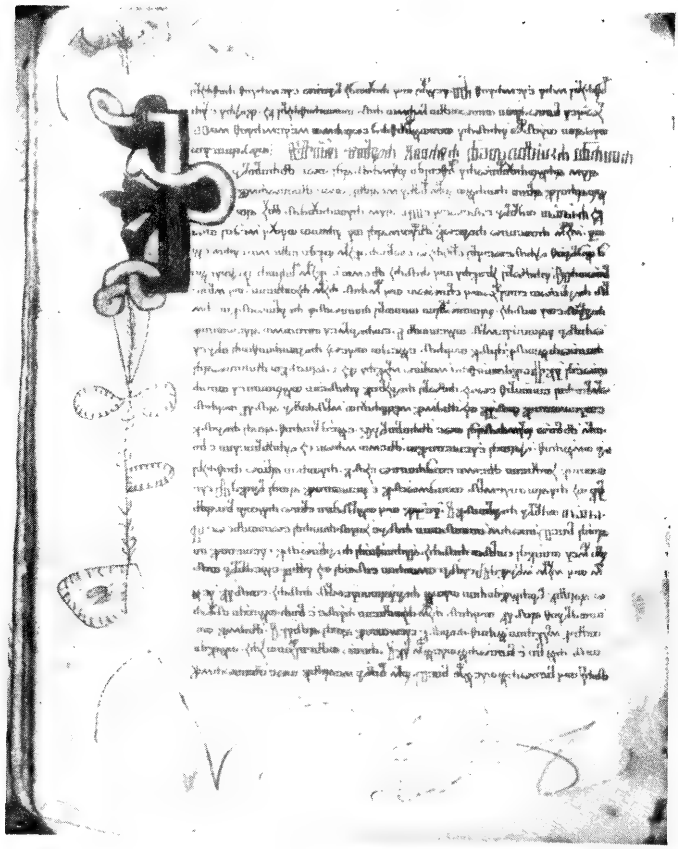

L. 43v

Svršetak propovijedi *od našas'tiě s(ve)toga križa i početak* propovijedi *na d(a)nь s(ve)toga ivana pred' vl(a)ška vrata*

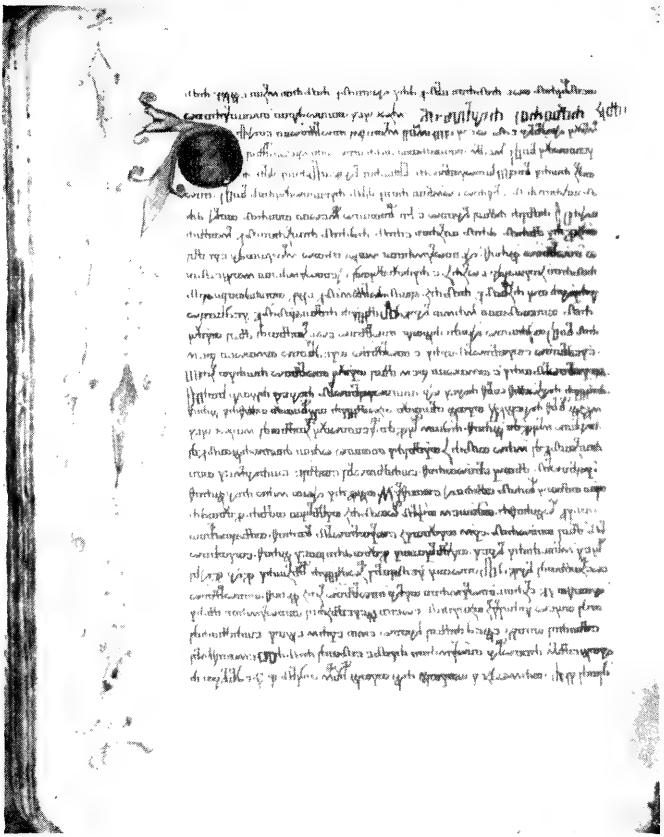

L. 52v

Svršetak propovijedi *na dan' s(ve)toga petra knеza ap(usto)l(o)v* i početak propovijedi *od s(ve)toga pavla k(a)p(itu)l*

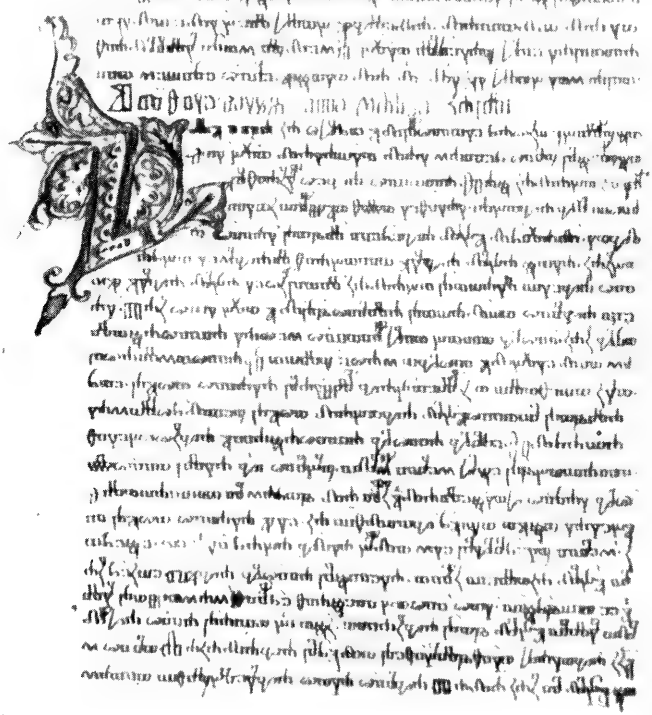

L. 64r

Svršetak propovijedi *na dan' s(ve)t(o)ga lovren'ca m(u)č(eni)ka kap(itu)lb* i početak propovijedi *od' z'nesenie s(ve)te marie kap(itu)lb*

SADRŽAJ

T. MATIĆ:

Tomikovićev »Život Petra Velikoga« i njegov talijanski izvornik . . . 5

MIRKO DEANOVIĆ:

Cesare Cantù u odnosu prema Hrvatima 15

VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ:

Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz god. 1491. 53

JOSIP VRANA:

Hrvatskoglagoljski blagdanar 93

Tehnička redakcija i oprema
RADOSLAVA N. HORVATA
Korekturu izvršio prof. EDO MARUŠIĆ
Štampano u tiskari
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije
Strojni slog VJ. ŠKABERNA, BL. PEŠEK i S. DROLC
Prelom M. GLOGOVŠEK
Štampao B. STAROVEŠKI i M. POTOČNJAK
Uvezano u knjigovežnici
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije